

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

Мілюкова Анастасія Олександрівна

УДК 328(47+57):316.422 (043.5)

**Політико-інституційні трансформації в перехідних суспільствах:
закономірності та український досвід**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник:
Степанова Наталя Євгенівна,
кандидат історичних наук, доцент

Одеса – 2014

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретичні основи аналізу політико-інституційних перетворень	12
1.1. Політико-інституційні трансформації в перехідних суспільствах пострадянського простору: ступінь розробленості проблеми.....	12
1.2. Основні сучасні парадигми дослідження інституційної структури суспільства	33
Розділ 2. Методологія неоінституційного аналізу політико-інституційних перетворень в перехідних суспільствах	51
2.1. Концептуалізація поняття «політичний інститут» в неоінституційному аналізі.....	51
2.2. Методологічні принципи аналізу політико-інституційної динаміки в перехідних суспільствах.....	74
Розділ 3. Політико-інституційні перетворення в умовах трансформаційного процесу на пострадянському просторі	107
3.1. Специфічні риси і основні закономірності інституційної динаміки у пострадянських перехідних суспільствах.....	107
3.2. Характер і особливості процесу інституційного будівництва у деяких пострадянських країнах (на прикладі Білорусії, Росії).....	122
Розділ 4. Траєкторія сучасної інституційної трансформації України	139
4.1. Етапи політико-інституційних перетворень в Україні.....	139
4.2. Основні тенденції та перспективи політико-інституційної трансформації України.....	156
Висновки	165
Додатки	175

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Процес масштабних суспільних трансформацій, яким охоплена значна частина сучасних суспільств, вже не одне десятиріччя привертає до себе пильну увагу і зарубіжних, і вітчизняних дослідників-суспільствознавців. Неоднозначність політико-режимних перетворень, невизначеність цілей та кінцевих результатів трансформації, кризовий характер розвитку ставлять питання щодо подальшої долі країн, які розпочали перехід до демократичного типу політичної системи, проте не застраховані від повернення до модифікованих варіантів авторитаризму. На разі у науковому середовищі все більше поширюються уявлення про поліваріантність процесів демократизації та про значне розмаїття чинників, що впливають на досягнення суспільством стану працездатної консолідованої демократії. Особливий інтерес викликають трансформаційні процеси в державах колишнього СРСР і, зокрема, в Україні.

Важливу роль у процесі загальносистемних суспільних змін відіграють політичні інститути, що складають своєрідну матрицю політичної сфери життя соціуму. В межах наявних формальних політичних інститутів активні соціальні суб'єкти вибудовують ті або інші стратегії й моделі поведінки, застосовують публічні та тіньові, правові й неправові практики, укладають і знищують угоди та домовленості, намагаються змінити або зберегти діючі правила «політичної гри», пристосувавши їх до власних інтересів.

Інституційний фактор в цьому сенсі суттєво впливає на відносини між індивідами і соціальними групами, розподіл статусів і ролей соціальних суб'єктів, норми політичної взаємодії та, в кінцевому підсумку, на хід і результати політичного транзиту суспільства, оскільки задає параметри та формує певні рамки будь-якої соціально-політичної взаємодії.

Система соціальних і політичних інститутів є простором взаємодії суб'єктів політики. В цьому інституційному просторі постійно відбувається конкуренція між органами державної влади, які намагаються спрямувати

діяльність індивідів і спільнот у рiчище, що відповідає iнтересам правлячих елiт, i низкою полiтичних акторiв, якi переслiдують власнi iнтереси, а iнколи шукають шляхи обминання або iгнорування формальних iнститутiв. Пiдсумки цiєї конкуренцiї здебiльшого визначають тип дiючих у суспiльствi полiтичних «правил гри».

Саме тому розгорнутi науковi дослiдження полiтико-iнституцiйних процесiв у перехiдних суспiльствах мають значний прогностичний потенцiал щодо можливих траекторiй розвитку полiтичної системи i режиму конкретної держави. Водночас вiдзначена зумовленiсть iнституцiйних трансформацiй дiями полiтичних суб'єктiв, рiзноманiтними формами iхнiх iнтеракцiй спонукає дослiдникiв до пошукiв нових моделей аналізу, опрацювання гнучких i адекватних полiпарадигмальних пiдходiв, полiтологiчних розробок проблем полiтико-iнституцiйних трансформацiй у перехiдних суспiльствах.

В процесi пострадянського полiтичного розвитку Україна зiткнулася з безлiччю проблем, одна частина яких характерна для всiх транзитивних країн, а iнша визначається специфiчними умовами її iсторичного розвитку i особливостями здобуття державного суверенiтету, її сучасним становищем у свiтi та факторами внутрiшнього порядку. Так, полiтико-iнституцiйнi змiни у перехiдних суспiльствах, зокрема, в країнax пострадянського рeгiону, здебiльшого носять непослiдовний i фрагментарний характер, вiдбуваються завдяки рiзним механiзмам (запозичення, цiлеспрямованої модифiкацiї та адаптацiї попереднiх форм, навмисного конструювання, поступової еволюцiї тощо). Майже усi пострадянськi країни вiдчувають схожу залежнiсть вiд попереднiх традицiй системи володарювання i вiдсутнiсть демократичного досвiду, вкорiнених буденних практик вiдсторонення (вiдчуження) населення вiд влади тощо. Але, навiть серед держав колишнього СРСР, Україна виокремлюється, по-перше, надто великою купою рiзноманiтних i суперечливих завдань, якi належить вирiшувати одночасно i у стислий термiн з метою досягнення задекларованого в Конституцiї демократичного стану. По-друге, стосовно України ще досi не втрачено сподiвань на подальше, хоча нелегке i

тривале, просування у напрямку зазначеної мети – встановлення дійсно демократичного урядування.

Складність ситуації у політико-інституційній сфері сучасної України зумовлена ще й тим, що більша частина нових інститутів й акторів і досі знаходяться у стані формування, у пошуках усталеної рівноваги. Процес інституційного будівництва і реформування, адаптації класичних зразків формальних інститутів до специфічних українських умов відбувається в режимі циклічності, оскільки залежить не від стратегічного бачення перспектив інституційних перетворень, а від мінливих балансів політичних сил, які прагнуть до максимізації власної вигоди за рахунок інституційної легітимації свого становища у політичному полі. З одного боку, це є свідченням незавершеного транзиту, а з іншого – уповільнює або ставить під питання саме рух до демократичної консолідації.

Тому актуальність вивчення специфічних умов та емпіричних фактів в рамках національних моделей пострадянських демократичних трансформацій, а також інституційних аспектів цього процесу визначається потребами накопичення, узагальнення й концептуалізації сучасних наукових знань щодо чинників стабільності/нестабільності «нових демократій», функціональної ефективності/неефективності політичних систем та інститутів, що трансформуються, і загалом успішності/провалів демократичних транзитів як у межах так званої «посткомуністичної цивілізації» (Е. Паїн), так і в руслі «третьої хвилі» світового демократичного процесу (С. Гантінгтон). Водночас, наукові доробки щодо змісту й механізмів політико-інституційної динаміки у перехідних суспільствах, моделей взаємодій «старих» (що залишилися від попередньої політичної системи) і «нових», формальних і неформальних політичних інститутів і практик, що виникають, мають безпосередній вихід на практику демократичних реформ.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках планової науково-дослідної теми кафедри політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова:

«Дослідження процесів політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства» (№ держреєстрації 0106U006191), одним із виконавців якої є автор роботи.

Об'єктом дослідження виступає інституційна структура перехідних суспільств пострадянського простору, які знаходяться у процесі демократичного транзиту.

Предметом дисертаційного дослідження є особливості політико-інституційної динаміки в країнах пострадянського простору, зокрема, в Україні.

Метою дисертаційного дослідження є визначення основних закономірностей формування і зміни інституційних структур перехідних суспільств пострадянського простору, зокрема, українського, з точки зору взаємодії політичних суб'єктів та інститутів. Мета дослідження зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- здійснити ретроспективний аналіз провідних наукових концепцій суспільної трансформації на предмет наявності в них адекватного методологічного інструментарію для з'ясування ролі політико-інституційного чинника в сучасних трансформаційних процесах на пострадянському просторі;
- уточнити основні терміни та розмежувати базові категорії, які застосовуються для наукового пояснення інституційної динаміки у перехідних суспільствах, зокрема, «інститут», «інституція», «політико-інституційна структура»;
- проаналізувати характер та особливості пострадянських демократичних транзитів порівняно з іншими перехідними процесами у світі з точки зору впливу інституційного чинника;
- визначити основні закономірності політико-інституційної динаміки в перехідних суспільствах пострадянського простору;
- розкрити основні тенденції політико-інституційних перетворень в Україні та надати відносний прогноз щодо напрямків їх подальшого розвитку.

Методи дослідження обумовлені предметом, метою та задачами дисертації. Основною методологічною парадигмою обрано соціально-конструктивістську парадигму вивчення політико-інституційних процесів у сучасних пострадянських перехідних суспільствах, яка суттєво доповнює можливості застосування до них провідних постулатів парадигми транзиту. Дослідження також спирається на сучасні наукові доробки неоінституційного підходу. Серед комплексу наукових підходів, принципів і методів, які використовуються у дисертаційному дослідженні, слід особливо відзначити наступні.

Системний і структурно-функціональний підходи, які дозволяють розглядати демократичну трансформацію та її політико-інституційну складову у якості складного, багатоаспектного процесу, який має відповідні компоненти (зокрема, суб'єктний) з притаманними їм функціями і механізмами змін.

Принципи системного моделювання використовуються щодо завдань побудови умовних типів політико-інституційних систем, в яких формальні та неформальні різновиди інститутів знаходяться у відносинах певного балансу. Історико-порівняльний метод застосований для з'ясування еволюції політико-інституційних форм та інституційних практик суб'єктів соціальної дії.

Кореляційний аналіз дає змогу розглянути ступінь відповідності формальних норм політичного життя реальним практикам взаємодії політичних суб'єктів, визначивши їх взаємовплив і характер дії на хід і напрямок демократичного транзиту в Україні.

Суто інституційний аналіз та його висхідні принципи було адаптовано щодо мети і завдань дослідження. Політичні інститути, на відміну від традиційних визначень, розглядаються автором як певні організаційні структури, в основі існування яких лежать конституюючі правила або інституції.

Під час дослідження тенденцій розвитку політико-інституційного процесу в Україні використовувалися методичні принципи соціально-

політичного прогнозування, зокрема, був застосований метод побудови сценаріїв. На його основі проводилася екстраполяція існуючих тенденцій політико-інституційних трансформацій на майбутнє та оцінка перспектив встановлення демократичної моделі політико-інституційної структури.

Мета і завдання дисертаційного дослідження зумовили формування його *емпіричної бази*, яка б давала змогу довести основні наукові гіпотези та ідеї автора. Основним джерелом дисертації є правові документи, матеріали роботи Верховної Ради України, органів державної влади і місцевого самоврядування, які відображають напрямок реформування політичних інститутів та законотворчу активність окремих політичних сил в цьому аспекті. Було досліджено матеріали обговорення питань політико-інституційних реформ у пресі, програмні документи політичних партій та громадських організацій, електоральну статистику, дані соціологічних опитувань, які знаходяться у відкритому доступі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі принципів новітнього інституційного аналізу було досліджено закономірності політико-інституційних трансформацій у перехідних країнах пострадянського простору, зокрема, в Україні, а також на основі виявлених тенденцій інституційної динаміки здійснена перевірка наукової гіпотези щодо існування різних типів політико-інституційних структур, які визначають характер і напрямок розвитку трансформаційного процесу в країні залежно від співвідношення формальних і неформальних інституцій і правил гри. Здійснене дослідження дозволило сформулювати та обґрунтувати нові наукові положення.

Вперше:

- на рівні дисертаційного дослідження перехідні процеси в країнах пострадянського простору проаналізовано з точки зору впливу інституційного чинника на їх перебіг та результати. Доведено, що політико-інституційна динаміка є визначальним чинником суспільно-політичних

перетворень в перехідних суспільствах та, зокрема, в країнах пострадянського простору;

- на методологічній основі новоінституційного підходу проведено аналіз особливостей інституційної динаміки у пострадянських країнах. Сформульовано основні закономірності політико-інституційних трансформацій, які відрізняють пострадянські транзити від інших типів транзитивних перетворень;

- з урахуванням особливостей розвитку політико-інституційної структури запропоновано авторську періодизацію трансформаційного процесу в Україні. З позицій соціально-конструктивістської парадигми визначено провідні тенденції політико-інституційної динаміки в Україні;

- за допомогою методу побудови сценаріїв надано відносний прогноз подальшого розвитку процесу політико-інституційної трансформації в Україні та його впливу на перспективи демократичного транзиту.

Удосконалено:

- зарубіжні та вітчизняні наукові розробки щодо основних категорій і проблемних питань сучасної інституційної політології, зокрема, здійснений теоретичний аналіз категорій «політичний інститут», «інституція», «політико-інституційна структура», які застосовуються для наукового пояснення інституційної динаміки у перехідних суспільствах;

- розуміння співвідношення формальних і неформальних інститутів в інституційних системах перехідних країн пострадянського простору та їх ролі в процесі політичної трансформації. Встановлено, що неформальні обмеження здійснюють значний вплив на розвиток політико-інституційної структури перехідного суспільства.

Отримали подальший розвиток дослідження специфіки і особливостей пострадянських транзитів порівняно з посткомуністичними та іншими перехідними процесами в світі, а також визначення причин і рушійних сил інституційних перетворень в країнах пострадянського простору.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості розширення сучасних наукових уявлень про динамічні та функціональні властивості політичних інститутів, а також закономірності їх трансформації у перехідних суспільствах. Положення дисертаційного дослідження здатні в цілому сприяти становленню інституційної політології в Україні та вплинути на постановку нових теоретичних і прикладних питань політичної науки, зокрема, таких: у якому співвідношенні знаходяться раціональні дії суб'єктів політичної інституціоналізації та логіка колективного вибору; як досягти певної стабільності політико-інституційної структури суспільства з огляду на вимоги інновативності процесів політичної трансформації у перехідних суспільствах; яким чином інституційний ізоморфізм політичних структур впливає на процеси їх легітимації і подолання інституційної невизначеності тощо.

Положення і висновки дисертації можуть застосовуватися у практичній діяльності відповідними державними і суспільними структурами, що здійснюють реформування політичних інститутів. Вони можуть слугувати аналітичною основою діяльності органів державної влади, політичних партій, громадських об'єднань і організацій, зацікавлених груп щодо підвищення рівня функціональності відповідних формальних структур і віднаходження нових форм взаємодії. Матеріали дисертації можуть бути використані у навчальному процесі при підготовці та викладанні курсів «Загальна теорія політики», «Політичні інститути і процеси в сучасній Україні», «Теорія і практика демократичних транзитів», «Інституціональна політологія», «Сучасна зарубіжна політологія» тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження були апробовані на таких заходах: IV Міжнародній науковій конференції «Соціально-політична інтеграція: локальний, регіональний і глобальний виміри» (Одеса, 5 березня 2010 року); II Науково-практичній конференції студентів та молодих науковців «Трансформації політичної системи України в контексті світових глобалізаційних змін» (Львів, 19 березня 2010 року); III Міжнародній науково-теоретичній конференції

«Соціально-політичні і культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 26 березня 2010 року); XVII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Ломоносов-2010» (Москва, 12-15 квітня 2010 року); Першому національному конвенті українського відділення Міжнародної асоціації студентів політичної науки (Одеса, 24-25 березня 2011 року); Всеукраїнській науковій конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 24 вересня 2011 року); IV Міжнародній науково-теоретичній конференції «Соціально-політичні і культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 23 березня 2012 року); XIX Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Ломоносов-2012» (Москва, 9-13 квітня 2012 року); III Слобожанських політологічних читаннях «20 років пострадянських трансформацій» (Харків, 20 квітня 2012 року).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 16 публікаціях, з яких 6 опубліковано у фахових виданнях з політології, зокрема 1 міжнародної.

Структура дисертації. Поставлена мета і завдання визначили логіку і структуру роботи. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, що включають 6 підрозділів, висновків, додатків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 176 сторінок. Додатки складають 6 сторінок (6 назв). Список використаних джерел становить 286 найменувань (29 сторінок).

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

1.1. Політико-інституційні трансформації в перехідних суспільствах пострадянського простору: ступінь розробленості проблеми

В умовах динамічного, глобалізованого сучасного світу все більшу увагу привертають до себе процеси переходів до демократії. Не буде перебільшенням стверджувати, що транзитивні процеси в світі вже досить давно посідають чільне місце серед найбільш актуальних проблем політологічних студій. Тим більше, що величезний масив емпіричного матеріалу щодо демократичних транзитів сучасні політологи отримали з моменту долучення на межі 1980-1990-х років до глобального процесу політичних перетворень країн, що утворилися внаслідок краху комуністичних режимів. Велика кількість цих посткомуністичних країн (на разі їх нараховують майже тридцять), значна питома вага їх природних, матеріальних та людських ресурсів, геополітичне розташування зумовлюють величезний вплив посткомуністичних трансформацій на формування людської цивілізації у XXI ст.

Трансформаційним процесам, що відбуваються сьогодні в світі, присвячені численні наукові дослідження. Загальнотеоретичні основи політичних трансформацій було закладено в роботах таких зарубіжних вчених, як Г. Алмонд, Д. Аптер, К. фон Байме, С. Гантінгтон, Л. Даймонд, Р. Даль, К. Дойч, С. Ейзенштадт, Х. Лінц, С. Ліпсет, В. Меркель, Г. О'Доннел, К. Оффе, Д. Пауел, Л. Пай, Д. Растоу та ін. [Див.: 4; 36; 37; 85; 86; 100; 137; 162; 178; 185; 244; 246].

Руйнування авторитарних режимів у Центральній та Східній Європі, а згодом у СРСР та інших країнах світу, започаткувало активні процеси демократичних переходів, що призвело до виникнення спеціального напрямку міждисциплінарних досліджень – транзитології. Оскільки в межах соціетальних трансформацій інституціоналізація демократичних правил і процедур виявилася досить складним і суперечливим процесом, в суспільствознавчих науках сформувалася потреба у вивченні закономірностей взаємозв'язку інституціональних та неінституціональних факторів демократизації, їх впливу на політичну систему суспільства та її демократичний розвиток.

В контексті теми дисертації та з'ясування ролі інституційних чинників політичної трансформації базовими є загальні концепції соціальної трансформації, які спираються на соціально-конструктивістську парадигму аналізу соціетальної динаміки і суспільної трансформації. Вони складають особливу групу наукової літератури, принципово важливу щодо даного дослідження, і представлені у класичних працях М. Арчер, П. Бергера, П. Бурд'є, Е. Гіденса, Т. Лукмана, А. Турена, Н. Флігстіна і П. Штомпки [Див.: 1; 6; 10; 29; 155; 160; 176].

Застосування вказаної парадигми щодо вивчення інституційних змін, зокрема, у політичній сфері, дозволяє розширити уявлення про дієвих суб'єктів трансформаційного процесу, чії поведінкові моделі та повсякденні практики взаємодії створюють, видозмінюють або стабілізують правила гри і, відповідно, впливають на характер суспільного розвитку й еволюцію політичних режимів. Продуктивність цього засобу теоретизування щодо пострадянських суспільних трансформацій досить очевидна, тому наукові доробки західних прихильників даного напрямку викликають пильну увагу дослідників пострадянського простору. Зокрема, на ґрунті активістсько-діяльнісного підходу закономірності та окремі аспекти трансформаційного процесу в Росії вивчають О. Бессонова, Т. Заславська, В. Ільїн, І. Сітнова та інші [Див.: 7; 55; 60; 149].

Окремо слід відзначити роботи, що з'явилися у різні часи і були присвячені сучасній методології аналізу сучасних демократій та процесів демократизації. Насамперед, це труди Г. Алмонда, В. Банс, Л. Даймонда, Т. Карл, А. Лейпхарта, Г. О'Доннелла, А. Пшеворського, Д. Растоу, Ч. Тіллі, Ф. Шміттєра, які порушують проблеми попередніх умов і факторів успішності/провалів демократичного розвитку, ролі елітних і масових суб'єктів, їх поведінкових стратегій на різних фазах демократизації та багато інших принципових теоретичних питань [Див.: 5; 69; 83; 134; 137; 152; 175; 186; 203; 226; 245].

Подальшій їх розробці та вивченню реальної практики демократичних транзитів у конкретних країнах, зокрема, посткомуністичного та пострадянського простору присвячено багато публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних фахівців, серед яких Г. Александер, В. Ванштейн, В. Гельман, М. Грачшов, Б. Капустін, Т. Каротерс, О. Кіндратець, О. Куценко, В. Лапкін, Н. Латигіна, М. Макфол, Ю. Мацієвський, Е. Мачкув, О. Мелешкіна, А. Мельвіль, А. Ослунд, К. Оффе, В. Пантін, О. Романюк, С. Фіш, С. Харітонова та інші [Див.: 15; 23; 34; 64; 68; 71; 79; 80; 81; 89; 93; 96; 97; 121; 142; 164; 184; 188; 208; 239; 285].

Важливе місце у дослідницькій літературі з питань демократичних транзитів відводиться інституційним аспектам, формам і практикам міжлітніх і міжінституційних взаємодій, співіснуванню формальних і неформальних інститутів в політиці. Публікації з цих тем мають безпосереднє відношення до дисертаційного дослідження і стосуються як загальних закономірностей й механізмів інституційних змін, так і узагальнення наявного досвіду функціонування інститутів у перехідних суспільствах.

Теоретики неоінституційного підходу прагнули віднайти загальні соціальні закономірності й внутрішні механізми саме інституційних трансформацій, побачити за жорстким каркасом формальних організацій і норм діяльність зацікавлених індивідів, груп і спільнот. Фундаментальні наукові розвідки теоретиків неоінституціоналізму, серед яких – Дж. Бьюкенен, Б. Вейнгаст, М. Дюверже, А. Круассан, С. Левицькі, Дж. Марч, В. Меркель, Дж. Найт, Д. Норт, І. Олсон, Б. Пітерс, Б. Ротстайн, С. Стеймо, Г. Таллок, Р. Тейлор, К. Телен, Г. Хелмке, П. Холл, К. Шепсл та інші західні дослідники, утворюють висхідну теоретико-методологічну базу даної дисертації [Див.: 46; 101; 114; 128; 144; 165; 167; 195; 228; 233; 242; 266; 272].

На пострадянському просторі окремим аспектам політико-інституційних трансформацій в ході демократичних транзитів присвячені праці російських дослідників М. Афанасьєва, В. Гельмана, М. Євдотьєвої,

М. Єлісеєва, Д. Москвіна, В. Панова, В. Полтеровича, А. Олейника, В. Радаєва, А. Хлопіна [Див.: 2; 23; 48; 49; 112; 116; 118; 132; 136; 166].

Активно досліджується цей аспект і в працях вітчизняних вчених: Є. Головахи, В. Денисенко, М. Кармазіної, А. Колодій, О. Куценко, С. Макєєва, Ю. Мацієвського, Н. Паніної, О. Фісуна, Ю. Чернецького, Г. Шипунова, М. Яковлева, Л. Ярошенко тощо [31; 40; 66; 75; 95; 133; 159; 168; 171; 180; 181].

Відзначимо, що більшість сучасних дослідників інституційних перетворень спирається на постулати неоінституціоналізму й теорії раціонального вибору, досить успішно модифікуючи їх до реальних політико-інституційних процесів у «нових демократіях». Свідченням аналітичних можливостей цих підходів і, водночас, актуальності питань інституціональних політичних трансформацій в пострадянських країнах є формування запити на нову наукову галузь – інституційну політологію, окремі спроби формування якої вже мають місце [62].

Взагалі, якщо оцінювати стан наукового опрацювання проблеми дисертаційного дослідження, варто відзначити наступне: по-перше, питання динаміки політичних інститутів, взаємодії «структура-агент» у сфері політики в умовах переходу до демократії досі не знайшли комплексного вивчення, свідченням чому слугує відсутність монографічних і дисертаційних робіт з цієї тематики (принаймні, у вітчизняній політології); по-друге, в українській політологічній літературі інститути здебільшого розглядаються у традиційному сенсі, а неоінституційна методологія дослідження, діставши певної популярності в роботах соціологічного напрямку, представлена лише поодинокими і несистематичними прикладами застосування; по-третє, в проблемному полі, що охоплює політико-інституційні процеси в перехідних суспільствах, залишається достатньо теоретичних і практичних, загальних і часткових питань, які потребують подальшого наукового вивчення.

Зазначається, що початок концептуальної розробки проблеми переходів до демократії був спричинений двома історичними обставинами: кризою колоніалізму та виникненням тоталітарних режимів [142, с. 19].

Втім до середини 1930-х рр. переходи до демократії взагалі не досліджувалися окремо, оскільки трансформаційні процеси в світі відбувалися спонтанно, без урахування напрямку розвитку політичних систем. Однак після Першої світової війни внаслідок посилення боротьби народів колоніальних та залежних країн за здобуття державної незалежності суверенітет отримали багато нових держав. В цей період в результаті національно-визвольної боротьби незалежними стали Єгипет (1922), Саудівська Аравія (1927), Ірак (1930). Одночасно національно-визвольні рухи в країнах третього світу мали наміри використати на свою користь тоталітарні режими комуністичного Радянського Союзу та нацистської Німеччини.

За таких обставин, щоб мати можливість впливати на свої колишні колоніальні території та утримувати геополітичний баланс, західні держави запропонували новоутвореним незалежним країнам сформувати свої політичні режими за демократичним зразком. Обґрунтуванням такої позиції стала в 1940-х рр. теорія деколонізації. Згідно цієї теорії, західні демократії, перш ніж надати своїм колоніям незалежності, повинні розробити для них демократичні конституції, внаслідок чого там буде закладене підґрунтя для подальшого демократичного урядування. Так у межах теорії деколонізації «виникла перша концепція переходів до демократії, яку можна визначити як концепцію експорту демократії» [142, с. 20]. Згідно цієї концепції, демократія являє собою певний набір політичних інститутів і норм, за умови експорту яких в інші країни можливе формування демократичних режимів на конкретних територіях.

Цю теорію було випробувано після Другої світової війни, проте в переважній більшості постколоніальних країн такий підхід не призвів до формування стійкого демократичного урядування. Відносно успішними в

цьому сенсі стали демократичні системи Ізраїля та Індії, що отримали незалежний статус [142, с. 21]. Інші країни, нажаль, спіткала доля військових диктатур і жорстких однопартійних систем, або ж гібридних режимів з фасадною багатопартійністю, але невільними та неконкурентними виборами. В цілому зазначається, що спроба експорту демократії до постколоніальних країн закінчилася провалом. Це, в свою чергу, змусило вчених висунути припущення про необхідність врахування економічних та структурних чинників під час перенесення демократичних зразків політичних систем.

У 1960-х рр. на зміну теорії деколонізації прийшла теорія модернізації, що базувалася на постулатах концепції структурного детермінізму. Її сутність полягала в тому, що до початку політичної модернізації у країні мають відбутися соціально-економічні перетворення. Тобто у країнах третього світу необхідно спочатку розбудувати ринкову модель економіки та суттєво змінити соціальну структуру суспільства, а вже після цього переходити до формування демократичної політичної системи. У працях представників цього напрямку – С. Ліпсета, С. Роккана і Б. Мура – зазначається, що результат процесу політичної модернізації зазвичай детермінований його вихідними умовами, а саме ступенем соціально-економічного розвитку, особливостями економічної та соціальної структури транзитивних суспільств. Наголошувалося, що в суспільствах з неринковою економікою та відсталою аграрною класовою структурою перехід до демократії є більш, ніж проблематичний [Див.: 232; 240].

На розвиток теорії модернізації значно вплинула біхевіоральна концепція політичної культури, авторами якої у 1950-60 рр. стали Габріель Алмонд, Сідней Верба та Дж. Бінгам Павел [185; 186]. Дослідники вказують, що основою процесу демократизації є формування таких позицій і орієнтацій учасників політичного процесу, які притаманні громадянському типу культури. Такому громадянському типу культури властивий високий рівень взаємодовіри акторів, толерантність щодо різних позицій, цінностей та орієнтацій у суспільстві, а також схильність до пошуку консенсусних рішень.

Можна стверджувати, що теорія модернізації в цілому розглядала процес демократизації як вторинний, похідний щодо перетворень у економічних та соціокультурних структурах. У цьому сенсі головною вадою структурного детермінізму була зневага до суб'єктивної складової трансформації перехідних суспільств. На практиці це означало, що транзитивні суспільства мали спочатку дочекатися відповідного рівня економічного та соціального розвитку і лише потім розраховувати на встановлення демократичних структур.

Поступово в якості альтернативи структурному детермінізму, що домінував в рамках теорії модернізації, почала своє формування транзитологія як окремий напрям політичної науки. Виникнення транзитології «було значною мірою зумовлене незгодою демократичних сил багатьох країн, що не мали демократичного врядування, очікувати, коли в їх країнах складуться всі необхідні структурні передумови для переходу до демократії» [134, с. 140]. Фундатором транзитологічного напрямку теоретизування традиційно вважають Данкварта Растоу, роботу якого «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» було опубліковано у 1970 р. в журналі «Comparative Politics» [137]. Згадана стаття висвітлювала принципи нового методологічного підходу до дослідження демократичних переходів, а її заголовок фактично дав назву новому напрямку політичної науки (в оригіналі: «Transitions to Democracy – Toward a Dynamic Model»).

Д. Растоу запропонував принципово іншу методологію дослідження перехідних суспільств, згідно якої головну роль у процесі демократизації відіграють внутрішні механізми його розвитку, а не специфіка економічного процесу та культурні особливості. Вчений дотримувався тієї точки зору, що «демократизація не потребує якогось мінімального рівня економічного розвитку та соціальної диференціації», а єдиною необхідною умовою для розробки динамічної моделі є «наявність національної єдності» [137, с. 6]. Це «означає лише те, що значна більшість громадян потенційної демократії не

повинна сумніватися або робити уявні застереження стосовно того, до якого політичного співтовариства вони належать» [137, с. 7].

Д. Растоу та його наступники розробили динамічну модель демократичного транзиту, а також визначити етапність перехідних процесів, беручи до уваги складні баланси сил політичних акторів, їх стратегії і тактики, моделюючи варіанти їх взаємодії. Д. Растоу виділяв такі етапи транзитивного процесу: «підготовча фаза», «фаза прийняття рішень» та «фаза звикання» [137]. Ці фази пізніше були названі О'Доннеллом та Шміттером як «лібералізація», «демократизація» та «соціалізація» [245]. Т. Каротерс визначав їх як «відкриття», «прорив» та «консолідацію» [67]. Іншу точку зору відстоював А. Пшеворський, який вважав, що існує лише два основні етапи перехідного процесу: лібералізація та демократизація, яка, у свою чергу, включає дві фази: вивільнення (від авторитарного режиму) та конституювання (демократії) [134].

Зазначимо, що методологічні принципи, запропоновані свого часу Д. Растоу, стали основою транзитологічної концепції в цілому. Масштабні процеси демократичних перетворень у світі у той період надали великий обсяг емпіричного матеріалу і дозволили дослідникам зробити вдатися до пошуку спільних тенденцій та закономірностей демократичних транзитів. Найбільш відомими дослідженнями представників транзитологічної парадигми стали праці під редакцією Гільєрмо О'Доннелла, Філіпа Шміттєра та Лоуренса Вайтхеда під загальною назвою «Переходи від авторитарного правління» (1986). В рамках цього без перебільшення фундаментального дослідження проведений глибокий аналіз процесів демократизації у країнах Південної Європи [279] та Латинської Америки [278], а також порівняння їх наслідків і перспектив [277]. Узагальнюючі висновки щодо транзитивних процесів у світі у той період було викладено О'Доннеллом та Шміттером у роботі «Переходи від авторитарного правління. Спроба висновків стосовно нестійких демократій» [245].

Масштабний емпіричний матеріал щодо демократичних транзитів у світі було оброблено і систематизовано у роботах С. Гантінгтона «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття» (1991) [162] та А. Пшеворського «Демократія і ринок. Політичні й економічні реформи в Південній Європі та Латинській Америці» (1991) [134]. Ці дослідження присвячені вивченню впливу балансів сил політичних акторів на перехідний процес, авторами було запропоновано власні причинні та динамічні моделі переходів.

Базовий методологічний принцип, на якому ґрунтуються дослідження, виконані в рамках транзитологічної парадигми, полягає в тому, що «шлях має значення не менше, ніж вихідний пункт руху» [134, с. 143]. Новий транзитологічний підхід характеризувався підвищеною увагою до процедурних чинників, на відміну від традиційних підходів на зразок теорії модернізації, які зазвичай вивчали структурні чинники. Вивчення процедурних чинників дозволяло враховувати ступінь впливу політичних акторів, характер дотримання або не дотримання демократичних правил і норм, процедур та механізмів. Поступово транзитологи почали все частіше стверджувати, що «кінцевий результат залежить від шляху» [134, с. 91], а демократичні транзити розглядати як процеси, у межах яких відбувається поетапна інституціоналізація політичних перетворень (див. *Додаток 1*).

«Безпрецедентний демократичний прорив» [36, с. 16] внаслідок масового повалення комуністичних режимів на межі 1980-1990 рр. призвів до нового сплеску дослідницького інтересу до демократичних переходів. Як зауважує О. Романюк, якщо в 1989 р. в світі нараховувалося 69 країн з демократичним урядуванням (41 % від загальної кількості політичних режимів), то через півтора десятиріччя їх чисельність збільшилася майже вдвічі й у 2005 р. досягнула 123 (64 %) [142, с. 31].

Одночасна і принципова зміна політичних режимів у більшості країн соціалістичного блоку, розпад СРСР, завершення періоду протистояння часів «холодної війни» призвело до появи занадто оптимістичних концепцій, які

стверджували неминучість встановлення демократичного врядування в усіх країнах світу. Найбільш яскравим представником такої точки зору став Френсис Фукуяма, який проголосив, що події, які відбулися, знаменують «не просто кінець холодної війни або чергового періоду повоєнної історії, але кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства й універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління» [161]. Причини такої «демократичної ейфорії» у концепціях того часу влучно пояснює Жан-Франсуа Ревель: «Зникнення кількох диктатур у третьому світі та дегенерація тоталітаризму в кількох європейських комуністичних країнах, зокрема і в найпотворнішій з-поміж них – Радянському Союзі, настільки надихнуло уми, що дехто почав міркувати так, немовби нині процес демократизації планети вже майже цілковито завершено. Сумнів у цьому вважався святотатством. Здавалося, що між ознаками-провісницями й остаточним результатом вже немає ніякої різниці і жодної перепони, жодної відстрочки, жодної можливості відступу чи рецидиву. Спостерігався швидкий перехід від нехай і позитивних, однак вразливих і локальних симптомів до останнього розділу історії, немовби написаного наперед і значущого для всієї земної кулі» [138, с. 22].

Проте період «демократичної ейфорії» невдовзі змінився розчаруванням, адже посткомуністичні трансформації не відповідали критеріям перехідних процесів, що мали місце у світі до цього часу. Така невідповідність і непридатність традиційних інструментів аналізу, що застосовувалися під час вивчення перехідних процесів у Південній Європі та Латинській Америці, призвели до кризового періоду у транзитології [141]. В результаті вивчення посткомуністичних трансформацій дослідники поступово все більше переконувалися у неможливості вписування перехідних процесів у цьому регіоні у транзитологічні концептуальні рамки, так само як і у неможливості прогнозування і надання рекомендації щодо них з огляду на постулати первинної парадигми транзитології.

На противагу Філіпу Шміттеру і Террі Карл, які наполягали на можливості застосування транзитологічної парадигми для аналізу перехідних процесів у посткомуністичних суспільствах [262], Валері Банс наголосила неприйнятність порівняння посткомуністичних і пострадянських демократичних транзитів з перехідними процесами в інших частинах світу внаслідок особливого впливу комунізму на політичну систему, економіку та суспільство [196]. Масштабність, багатшаровість та непередбачуваність пострадянських трансформацій не вкладалися у традиційну транзитологічну схему поетапних переходів до демократичного врядування. Єжи Мачкув з цього приводу вважає, що більшість країн цього регіону фактично не мали у перехідному процесі етапу лібералізації, оскільки лібералізація в цих країнах відбувалася паралельно з процесом демократизації політичної влади [96, с. 45]. Клаус фон Байме зазначив, що триетапна схема переходів до демократії спрацювала тільки в Польщі та Угорщині [192, с. 289]. Прийнятність триетапної схеми для аналізу демократичних транзитів у посткомуністичному світі заперечував і Томас Каротерс [67].

Криза транзитологічних схем аналізу призвела до виникнення сумнівів у науковому середовищі щодо спроможності транзитології як наукового напрямку та нових крайнощів у оцінках: наприклад, російський політолог Б. Капустін проголосив «кінець транзитології», розкритикував теоретико-методологічні засади та ліберально-демократичні ціннісні орієнтації, що були покладені у підґрунтя цієї парадигми, так само як і ідею прогресивного розвитку як таку [64]. Проте, на думку дисертанта, з цього приводу слід погодитися з іншим російським політологом, А. Мельвілем, який зазначив, що «кінець парадигми транзиту» не є тотожним «кінцю транзитології» [99, с. 67], і запропонував нове визначення предмету транзитології як субдисципліни порівняльної політології. З точки зору дослідника, транзитологія має вивчати «будь-які за формою та змістом процеси переходу від попереднього, недемократичного, стану до іншого» [там само]. Втім, А. Мельвіль, як і

Б. Капустін, вважав необхідним відмежуватися від ціннісного трактування перебігу транзитивних процесів.

Український дослідник О. Романюк з цього приводу зазначає, що «сучасний стан транзитології не означає ані її кінець, ані, навіть, кінець її парадигми. Теза про «кінець парадигми транзиту» може навіяти думку стосовно того, що всі попередні транзитологічні напрацювання сьогодні не мають практичної цінності. Здається правильнішим теперішній етап розвитку транзитології рефлектувати як кризову стадію, на якій «пануюча парадигма підлягає випробуванню та перегляду» [141]. Вчений також зауважує, що криза не означає кінець транзитології як наукового напрямку, не повинна зумовлювати перегляд ціннісного чиннику аналізу транзитивних процесів, повну відмову від демократичних стандартів та процедур, докорінну зміну дискурсу. Вихід з кризи полягає в суттєвому перегляді методології та теорії транзитології на ґрунті осмислення нових тенденцій і явищ світового політичного розвитку. Процес перегляду передбачає виявлення того, які з положень транзитологічної парадигми не підтверджені практикою, а які підтверджені; які з останніх мають характер локальних закономірностей, а які – загальних [там само].

Пошуки шляхів оновлення парадигми транзитології розпочалися ще в процесі краху комуністичних режимів, що призвело до розширення проблемного поля транзитологічних студій. У зв'язку з цим вчені-транзитологи, відкинувши постулат Д. Растоу щодо незалежності політичних змін від соціально-економічних чинників, почали знову замислюватись над рівнем впливу соціально-економічної структури суспільства на процес політико-інституційних трансформацій, про що раніше згадували представники теорії модернізації. Так, наприклад, тотальне одержавлення виробництва і відсутність інституції приватної власності як такої у пострадянських країнах змусили визнати неможливість демократизації політичної сфери без проведення структурного реформування економіки. У результаті виникла модель «подвійного переходу» (dual transition), яку

докладно описав А. Пшеворський у роботі «Демократія і ринок: політичні й економічні реформи у Східній Європі та Латинській Америці» [134].

А. Пшеворський головним чинником, що зумовлював кризову природу перехідних процесів на теренах Східної Європи, вважав, передусім, їх економічні системи [134, с. 220-221]. Дослідник був переконаний, що «головною відмінністю між Східною Європою та Латинською Америкою були спосіб розподілу ресурсів й меншою мірою частотність установлення монопольних цін», а не відносини власності [там само, с. 225]. Втім варто не погодитись з тезою А. Пшеворського про те, що «форми власності менш важливі для благополуччя суспільства, ніж механізми розподілу» [там само, с. 14], оскільки таким чином не береться до уваги головна соціально-економічна проблема пострадянських транзитивних суспільств.

Німецький дослідник Клаус Оффе з цього приводу зазначав, що пострадянські перехідні процеси відрізняються від інших демократичних трансформацій двома основними проблемами: 1) необхідністю реформування економічної сфери, яке у «Радянському Союзі та його сателітах суттєво відрізнятиметься від країн Південної Європи та Латинської Америки», оскільки передбачає «перехід від державної власності на засоби виробництва до інших форм власності та, внаслідок цього, створення зовсім нового класу роботодавців і власників» [246, с. 869] та 2) невідкладністю вирішення «суперечливих питань» щодо «державного суверенітету, колективної ідентичності та територіальних кордонів» [там само, с. 871].

Враховуючи вказані аспекти, К. Оффе запропонував розглядати пострадянські демократичні переходи як «потрійні» (triple transition): 1) до політичної демократії, 2) до ринкової економіки, 3) до національної державності. Саме національна державність, на думку К. Оффе, має вирішальну роль у процесі демократичної політичної трансформації. Згодом вказані зауваження К. Оффе було підтверджено практикою посткомуністичних переходів. У той же час серії міжетнічних конфліктів, які в окремих випадках дістали масштабів громадянських та міжнаціональних

війн, яскраво продемонстрували, що найбільш міцним підґрунтям для успішної розбудови національної державності є вирішення проблеми формування політичної нації. Хуан Лінц і Альфред Степан з цього приводу зазначили, що принциповим для наукового аналізу пострадянських перетворень є розрізнення проблем створення державності та формування нації, оскільки ці процеси, хоча й перетинаються, але є «концептуально й історично різними» [231, с. 20]. Відповідно, такий висновок цілком логічно стимулював вчених до пошуку і аналізу впливу цього нового виміру демократичних переходів. Згодом Т. Кузьо у своїй статті «Перехід у посткомуністичних державах: потрібний чи четвертий?» зауважив, що відносно успішними демократичні перетворення стають там, де існує сформована національна ідентичність (як то три держави Балтії, Польща) [229]. У той же час у країнах з низьким рівнем національної ідентичності (наприклад, Білорусь, країни Середньої Азії) транзитивний процес має кризовий і конфліктний характер, оскільки відсутність або слабкість національної ідентичності має результатом формування слабого, неконсолідованого громадянського суспільства [там само, с. 171-172]. На думку Т. Кузьо, «демократичний процес передбачає наявність одиниць, що мають обмежені кордонами держави та громадянські нації, тому що всі громадянські держави компонують у собі як громадянські, так і етнокультурні чинники» [там само, с. 174]. Відповідно, дослідник запропонував розглядати трансформації «постюгославських та пострадянських держав» як «четвертий перехід» (quadruple transition): 1) до демократії; 2) до ринкової економіки; 3) до національної державності; 4) до громадянської нації.

Як зауважує О. Романюк, «хоча долучення до світового процесу демократизації посткомуністичних суспільств спричинило перенесення уваги дослідників демократичних транзитів з проблеми їх горизонтальної структуризації (вирізнення та аналіз етапів) на проблему структуризації вертикальної (вирізнення та аналіз складових), дослідження вертикальної структуризації до сих пір відбувалося через додавання до поля

транзитологічного аналізу нових проблемних напрямів» (див. *Додаток 2*) [142, с. 39].

Зазначимо, що сьогодні вже накопичена досить велика кількість досліджень з питань посткомуністичних і пострадянських трансформацій, втім системні дослідження, у яких би було узагальнено певні тенденції та особливості трансформаційних процесів у перехідних суспільствах наразі відсутні. Методологічна база досліджень транзитів на пострадянському просторі також ще не до кінця усталилася. А. Мельвіль зазначає, що «методологічному арсеналі дослідників немає інтегративної теорії, яка могла б описати та пояснити всю багатоманітність нових і рзнорідних соціальних, економічних, політичних, ідеологічних та психологічних явищ, що виникли на руїнах комунізму» [98]. Користуючись підходом О. Романюка, автор пропонує розділяти сучасні наукові публікації з посткомуністичної тематики на п'ять груп [142, с. 12].

До першої групи належать праці, присвячені вивченню перехідних процесів в окремих посткомуністичних країнах [3; 12; 32; 41; 65; 72; 73; 91; 103; 131; 154]. В рамках цих досліджень аналізується фактичний матеріал та пропонуються різні концептуальні підходи щодо аналізу трансформацій в окремих країнах.

Друга група – праці, у яких проведений порівняльний аналіз демократичних транзитів у різних країнах посткомуністичного простору [45; 57; 143; 148; 169], який визначає спільні та відмінні риси цих процесів.

До третьої групи належать дослідження, у яких аналізуються трансформаційні процеси у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, а також Балтії [8; 17; 135; 172; 182; 183]. Специфіка цих праць полягає у визначенні впливу чинника євроінтеграції в процесі демократизації цього регіону.

Праці, які відносяться до четвертої групи, присвячені особливостям розвитку перехідних процесів на пострадянському просторі (за винятком країн Балтії) [9; 24; 30; 63; 84; 146; 153; 158; 177]. Автори цієї групи

досліджень пропонують різні концепції, які обґрунтовують причини невдалих демократичних транзитів та формування гібридних режимів: неопатрімоніалізм, цивілізаційна детермінація, наявність соціально-структурної специфіки або вплив нафтодобувної економіки.

П'ята група – загальні праці з посткомуністичних трансформацій [44; 99; 130; 133; 156; 191; 194; 225]. Не дивлячись на те, що вказані дослідження містять багато цікавих концептуальних напрацювань щодо вивчення специфіки демократичних транзитів, на жаль, на разі ще не існує фундаментальних розробок, які б могли розкрити весь комплекс теоретико-методологічних та практичних проблем посткомунізму.

Отже, неспроможність транзитології в рамках процедурного підходу пояснити причини суттєвих відмінностей посткомуністичних трансформацій від попередніх переходів спричинили значне посилення уваги науковців до структурних чинників посткомуністичних процесів. «Протягом 1990-х років, – каже Т. Каротерс, – чимало дослідників почали заперечувати «непередумовну» (no preconditions) лінію і перейшли до аналізу, де економічний добробут, інституційна спадщина, суспільний клас та інші структурні чинники відіграють свої ролі в спробі демократичних переходів» [199, с. 16]. Безумовно, концепції подвійних, потрійних і четвертих переходів розширили проблемне поле посткомуністичних студій, розглядаючи додаткові виміри перехідного процесу, проте такий підхід не дозволяє розкрити глибинні механізми перетворень. Тому останнім часом дослідники все частіше вдаються до аналізу інституційних структур перехідних суспільств, визнаючи саме їх одним з провідних чинників посткомуністичних і пострадянських трансформацій.

Складні і суперечливі процеси демократизації на пострадянському просторі (порівняно з посткомуністичними переходами) дедалі більше демонструють яскраво виражену своєрідність як варіантів самого демократичного транзиту, так і форм тих нових політичних режимів, які стверджуються в нових незалежних державах колишнього СРСР. Зростаюче

розмаїття форм і моделей політичних режимів пострадянського типу, яке чітко проявило себе в кінці 2000-х років (якщо порівняти, наприклад, політичні режими В. Путіна – Д. Медведєва, Л. Кучми, В. Ющенко, О. Лукашенко, І. Карімова, Н. Назарбаєва, Г. Алієва або М. Саакашвілі) стимулює перегляд і уточнення багатьох усталених концептуальних схем і підходів до аналізу пострадянського розвитку.

Як зазначає авторитетний вітчизняний дослідник О. Фісун, «суттєвим стримувальним чинником в концептуальному осмисленні сучасних недемократичних альтернатив – наприклад, тих, з якими зіткнулися пострадянські суспільства, – є домінуюча тенденція їх дослідження в рамках традиційної дихотомії «демократії та тоталітаризму», «демократії та авторитаризму», які приводять дослідників до суттєвих недоліків, що свідчать про те, що ці конструкти не можуть бути адекватним ключем до їх розгадки» [159]. Шлях протиставлення «демократичних» і «недемократичних» політичних сил зовсім не наближує нас до досягнення того суспільства, в якому ми живемо, як і не сприяє розумінню реального змісту політичної боротьби, динаміки елітного протистояння або тенденцій політико-режимного розвитку пострадянських суспільств [159, с. 158].

Спроби аналізу посткомуністичних суспільств та політичних режимів, що в них формувалися, в рамках концептів «неповної», «обмеженої», «неліберальної», «дефектної» або інших демократій «з прикметниками» [101; 201; 214; 244; 286] не призвели до значних зрушень у вивченні перехідних процесів в цьому регіоні.

Як справедливо зауважує російський дослідник В. Гельман, під час аналізу політичних трансформацій в країнах колишнього СРСР «спроби обійтися при описі пострадянської політики категоріями типу «гібридний режим» або «делегативна» та інші «демократії з прикметниками» небагато додають до констатації того факту, що Росія та інші пострадянські суспільства знаходяться по той бік загальноприйнятих уявлень про «переходи до демократії» [24, с. 15]

Тому під час аналізу пострадянських політичних трансформацій В. Гельман пропонує «саме поняття «політичний режим» тут слід розуміти функціонально: не як форму правління (президентський чи парламентський режим) або ідеологічне кліше («тоталітарний режим»), але як вичерпну сукупність властивих цьому політичному утворенню акторів (з їх ресурсами і стратегіями) та інститутів. В цьому сенсі ідеальна демократія постає як конкуренція акторів в рамках формальних інститутів», а процес демократизації чи демократичного транзиту – як перехід до політичної конкуренції акторів в рамках формальних інститутів [24, с. 19].

В цьому сенсі визначальним чинником, який впливає на характер, темпи і особливості політичної динаміки в країнах, що трансформуються, є зміна політико-інституційної структури суспільства. Ця обставина суттєво підвищує необхідність пошуку нових, більш адекватних ракурсів аналізу політичного розвитку і демократизації, пов'язаних, зокрема з досягненнями соціального конструктивізму і неоінституціоналізму. Одним зі шляхів заповнення теоретичних лакун та розробки нових напрямків вивчення процесів політичних трансформацій на пострадянському просторі може виступити неоінституційний підхід, який розглядає інститути як «глибинні, історично стійкі форми, що забезпечують відтворення соціальних зв'язків в різних типах суспільств» [70]. Саме інститути виступають основою політичних трансформацій, і саме зміна інституційної структури зумовлює подальшу траєкторію розвитку політичної системи і суспільства в цілому.

Сьогодні можна впевнено стверджувати, що вивчення інститутів знаходиться у фокусі уваги багатьох суспільних дисциплін в різних країнах світу. Інституціональні дослідження розвиваються в антропології [215], економічній теорії [255], культурології [187], екології [198] і т.д. Вивчення інститутів як основних структурних елементів соціального життя має у суспільних науках давні традиції. Категорія «інститут» вводиться до наукового обігу і отримує широке розповсюдження в період становлення соціології, політології, теорії державного права у XIX – поч. XX ст. До

середини XIX століття інститути вивчалися передусім правознавцями як суто юридичні настанови. На рубежі XIX-XX століть інститути були включені до предмету соціології, що виникла в той час в західноєвропейських країнах, і стали розглядатися як безпосередньо спостережувані форми соціальної поведінки, соціальні ролі або як типи організацій.

В 20-30-ті роки XX століття до вивчення інститутів підключилися економісти. Інституційна школа в економічних дослідженнях бере свій початок в американській інтелектуальній традиції, починаючи з Т. Веблена. До неї відносять також Дж. Коммонса, Дж. М. Кларка, У. Мітчела, У. Гамільтона та ін. В рамках інституціональної економіки інститути розглядалися як зразки і норми поведінки [147, с. 89-104]. Відомий американський теоретик Дж. Р. Коммонс розглядав інститут як колективну дію з контролю, звільнення та розгляду індивідуальної дії. У Т. Веблена інститути становлять переважаючий і постійний спосіб думок, який став звичайним для групи або перетворився для народу в звичай, що встановлює межі й форми людської діяльності [19, с. 117-118]. Ці звички мислення впливають на вибір стратегій економічної поведінки як додаток до мотивації раціонального економічного вибору.

Класичний інституціоналізм в політичній науці розглядає інститути як соціально-психологічні феномени, приділяє значну увагу вивченню еволюційних механізмів інституційної динаміки і впливу соціально-культурних норм на економічний і соціальний розвиток.

У 80-х роках минулого століття в сучасній політичній науці починає розвиватися так званий неоінституційний напрямок. Якщо традиційний інституційний підхід розглядає інститути як установи, організації, то з позицій неоінституціоналізму інститут – це взаємопов'язана сукупність стійких формальних і неформальних правил, які регулюють поведінку і задають «рамки» взаємодії політичних акторів, інститути створюють умови для діяльності акторів і водночас накладають обмеження на їх взаємодію.

На разі одним з перспективних завдань сучасних дослідників політичних трансформацій є створення комплексної теорії для осмислення характерних рис і особливостей пострадянських перетворень. Не дивлячись на те, що активний розпад комуністичної системи почався вже більше двох десятиліть тому, вивчення інституційної динаміки країн пострадянського простору все ще залишається предметом пильного розгляду вчених. Зрозуміло, що для формування макроконцепцій, які б комплексно розкривали сутність і природу цього процесу, необхідне накопичення і узагальнення матеріалу як про окремі трансформаційні процеси в різних країнах, так і про взаємозв'язки між ними. Серйозні бар'єри сьогодні також пов'язані з ефектом ідеологічної спадщини: через обмеження, що накладалися на розвиток суспільної науки в радянський період, вона досі ще нездатна переконливо відповісти на запитання про те, яке саме суспільство в нас було, в якому напрямку воно фактично рухається, як і за яких умов воно могло б трансформуватися більш успішно. Значний вплив має також і те, що ідейні знахідки сучасної західної науки не завжди здатні пояснити власне пострадянські феномени: все більша кількість дослідників фіксує, що за аналогічними процесами, явищами та інститутами в розвинених демократіях і в перехідних суспільствах можуть стояти принципово різні відносини і уявлення.

В пострадянському науковому середовищі найбільшу увагу до особливостей перебігу саме інституційних трансформацій демонструють російські вчені. Зокрема, значний дослідницький інтерес російських колег викликають проблеми інституційної трансформації Росії, виникнення «інституційних пасток» [28; 166], «підривних інститутів» [27], «інституційних викривлень» [48] та «перероджень» [132] в ході трансформаційного процесу, які в кінцевому підсумку ускладнюють або взагалі унеможливають рух в напрямку демократизації.

Втім більшість дослідників, що на разі переймаються проблемами пострадянських трансформацій, не ставили за мету виявлення певних

загальних спільних тенденцій перебігу процесу перетворень з точки зору впливу інституційного чинника. Зроблені спроби визначення специфічних рис політичного процесу в пострадянських країнах [Див., напр.: 89; 142; 158; 237] не отримали, на жаль, подальшого розвитку з точки зору формулювання основних закономірностей політико-інституційних трансформацій. Все це зумовлює необхідність і значну актуальність розгляду перехідних процесів на пострадянському просторі з точки зору впливу на них інституційних структур, які формуються та змінюються під впливом дій і взаємодій раціональних акторів, що відстоюють власні інтереси.

Отже, більшість країн посткомуністичного простору знаходиться в процесі політичної трансформації. Сучасні дослідження посткомуністичних і пострадянських перетворень вказують на відмінність транзитивних процесів в цих країнах порівняно з іншими перехідними процесами в світі. Застосування транзитологічної парадигми, що зазвичай використовувалась для аналізу демократичних переходів, не дає можливості отримати комплексне уявлення щодо причин, специфічних рис та результатів політичних трансформацій в країнах пострадянського регіону. Тому на разі перспективним виглядає перехід від традиційного в транзитології дослідження процедурних чинників до вивчення чинників структурних, одним з найвпливовіших серед яких є інституційна структура суспільства. Інституційний чинник суттєво впливає на хід і результати політичного транзиту суспільства, оскільки задає параметри та формує певні рамки будь-якої соціально-політичної взаємодії. Дослідження саме інституційної динаміки на пострадянському просторі дасть можливість проаналізувати вплив латентних утворень, таких як неформальні інститути і практики, що зазвичай залишаються поза увагою дослідників, проте мають значний вплив на характер просування до демократії. З цієї точки зору необхідним є застосування нових дослідницьких підходів, в тому числі інших парадигм аналізу, мова про які піде в наступному підрозділі.

1.2. Основні сучасні парадигми дослідження інституційної структури суспільства

Сучасні дослідження інституційних перетворень в рамках політичної науки базуються на широкому спектрі різних методологічних напрямків. Така різноплановість та суперечливість підходів до розуміння інституціональних трансформацій пояснюється, поміж іншого, органічною вкоріненістю в природі «інституту» двох анатагонічних складових: структури та дії. Схильність до надання переваги одній з них генерує поле для розгортання протилежних (і, відповідно, доволі однобічних) поглядів на сутність інституціональних змін.

Залежно від того, як вирішується антитеза структури та дії у дослідженні політичної сфери, можна виділити два основних підходи. Обидва вони базуються на об'єктивістській онтології, яка так чи інакше виходить з існування об'єктивної соціальної реальності (social realist ontology) [263, с. 49]. При цьому перша група теорій описує і пояснює інституційну структуру суспільства за допомогою існування певних об'єктивних «структур», що дає підстави позначити її як «структуралістський підхід». Пояснення іншої групи теорій, навпаки, відштовхуються від раціональних акторів, які формують інституційну структуру внаслідок взаємодії. Цей підхід позначений як «економічний», оскільки найбільш впливовою його версією сьогодні є теорія раціонального вибору.

В основі структуралістського підходу до пояснення інституційної структури лежить пріоритет «структури» над акторами. Суспільство розуміється як об'єктивна реальність, яка існує і постійно розвивається певним, властивим лише їй чином, незалежно від того, як і які конкретно суб'єкти взаємодіють між собою. Термін «структури» використовується тут у широкому сенсі – як «поняття, яке описує неявні, приховані від безпосереднього спостереження... надіндивідуальні соціальні і психологічні устрої, що детермінують як безпосередньо індивідуальний досвід, так і

сукупну соціальну практику людей» [39, с. 65]. Суспільство вважається системою взаємопов'язаних елементів, комплексом стійких відносин, що сформувалися історично, – інститутів. Соціальні інститути тут виступають як вирішальний фактор інтеграції і стабілізації суспільних систем. В певних межах така структура, створена комплексом постійно діючих соціальних інститутів, залишається незмінною, не дивлячись на те, що її зовнішні прояви постійно змінюються.

Один з родоначальників цього напрямку, Е. Дюркгейм, був переконаний, що інститути існують об'єктивно відносно індивідів і детермінують їхню поведінку, що робить можливим стійку взаємодію і соціальний порядок [47, с. 31]. Згодом ідеї Е. Дюркгейма отримали розвиток в працях британської школи соціальної антропології. Структурно-функціональна концепція Альфреда Редкліфа-Брауна базується на дослідженні різних суспільств як інтегрованих систем соціальних відносин, а «будь-які відносини характеризуються тим, що поведінка людей під час взаємодії регулюється нормами, правилами і еталонами. Отже, за будь-яких відносин всередині соціальної структури людина знає, що від неї очікують поведінки, яка відповідає цим нормам, і, в свою чергу, вона має право чекати на неї від інших. Норми поведінки, встановлені для конкретної форми суспільного життя, зазвичай називають інститутами» [145, с. 17-18]. Нормативної трактовки інститутів додержувався також Броніслав Малиновський, який розумів інститут як «угоду з приводу певного ряду традиційних цінностей, які об'єднують групу людей» [90, с. 46-47].

Разом з тим трактовка індивіда лише як «носія» норм завжди викликала певну незадоволеність. Ймовірно, саме тому такий резонанс свого часу отримали роботи Талкотта Парсонса, який зробив спробу створити багатовимірну модель соціальної дії, яка включала в себе не лише норми, але й волонтаристського індивіда. Це дозволило йому вперше сформулювати «проблему порядку»: як можливе існування динамічної цілісності суспільства, якщо воно складається з відносно автономних індивідів?

Рішення проблеми, на думку Т. Парсонса, полягає в тому, що індивіди приймають суб'єктивні рішення щодо засобів досягнення цілей під тиском норм, ідей, цінностей, а також умов конкретної ситуації. Він стверджував, що інститути – це «організована система культурних уявлень, норм, спільних для більшості індивідів», яка виступає вирішальним фактором інтеграції і стабілізації суспільства [124, с. 324]. Т. Парсонс вважає, що саме правила і цінності є сутністю соціального інституту, а не конкретні зразки поведінки або суспільні відносини та зв'язки.

Проте Т. Парсонс не відмовляється від об'єктивістської за своєю суттю ідеї про те, що «ядром» суспільства «є структурований нормативний порядок, за допомогою якого організується колективне життя населення. Як порядок, він містить цінності, диференційовані і специфіковані (particularized) норми і правила» [123, с. 102].

«Нормативні моделі, які визначають, що в цьому суспільстві є належним, законним і очікуваним образом дії і взаємодії», Т. Парсонс визначає як інститути [124, с. 334]. Разом з тим інституційне значення у Т. Парсонса отримує не будь-яка норма, а лише та, що вкорінена в культурних зразках, оскільки «лише співвіднесеність з культурою надає нормам і правилам значущості та легітимності» [123, с. 102]. Інституціоналізація нормативного порядку в суспільстві відбувається, за Т. Парсонсом, на макрорівні соціальної взаємодії.

Не важко помітити, що, не зважаючи на задекларовану увагу до волюнтаристського індивіда, з точки зору пояснення інституційної структури суспільства Т. Парсонс залишився на позиції нормативного структуралізму. «Волюнтаризм в його теорії є скоріше номінальним, і насправді виявляється своєрідною версією нормативного детермінізму», – зазначають критики [39, с. 131].

Очевидно, що структуралістський підхід має ряд недоліків. По-перше, він не відповідає на питання, яким чином норми «застосовуються» за конкретних умов. По-друге, для пояснення інституційних змін структуралізм

змушений використовувати логіку, згідно якої зміни відбуваються за допомогою розкриття внутрішньо властивого суспільству потенціалу. Немає сумнівів, що еволюціонізм як пояснювальна модель має суттєві слабкі місця і обмеження. На разі превалує точка зору, що він не в змозі пояснити колосальну варіабельність соціальних порядків, яка має місце у світовій історії [205, с. 64].

Якщо структуралістський підхід до пояснення інституційної сфери суспільства склався в рамках класичної соціології, то коріння другого, економічного підходу, походять з класичної політекономії. Експансія методології і теорій, які отримали свій розвиток в рамках економічної науки, до предметних областей інших наукових дисциплін особливо яскраво проявилася в теорії раціонального вибору (rational choice approach). У другій половині ХХ століття вона набула значного авторитету в соціології, а в політичній науці перетворилася в один з найвпливовіших напрямків.

У протилежність структуралізму теорія раціонального вибору базується на принципі методологічного індивідуалізму і виходить з того, що раціональні індивіди, які вступають до соціальної взаємодії, керуються власними уподобаннями, розраховують співвідношення можливих вигод і витрат і обирають з усіх наявних альтернатив власний варіант дій. При цьому вони також змушені передбачати не лише свої дії, але й дії контрагентів, а оскільки уподобання акторів суб'єктивні, то зробити це досить проблематично. Таким чином, індивіди опиняються у ситуації невизначеності. Джек Найт виділяє цілий ряд аспектів, які характеризуються невизначеністю в момент вибору: невизначеність того, які альтернативи доступні для актора в даний момент; невизначеність наслідків вибору з наявних альтернатив; невизначеність того, який вибір здійснять індивіди під час взаємодії; невизначеність майбутніх уподобань; невизначеність альтернатив, які стануть доступними у майбутньому; невизначеність майбутніх наслідків вибору з таких альтернатив [228, с. 45].

Якщо структуралісти акцентують увагу на існуванні нормативних структур, що існують об'єктивно і примушують індивідів, то теорія раціонального вибору дає принципово іншу відповідь на запитання, що таке і як утворюється інституційна структура суспільства. В розгорнутому вигляді це сформульовано в роботах ряду відомих економістів і соціологів. Серед найбільш авторитетних – економісти Дуглас Норт, Джеймс Б'юкенен і Гордон Таллок [114; 195], соціологи Джеймс Коулман, Джек Найт, Рассел Хардін, Іон Елстер [200; 207; 219; 228]. В політичній науці традиція раціонального пояснення інститутів була закладена Робертом Аксельродом, Вільямом Райкером, Кеннетом Шепслем і багатьма іншими видатними дослідниками [189; 257; 265].

Згідно цього підходу, індивіди під час взаємодії виступають як раціональні актори, і в ситуації невизначеності раціональним вибором для них є встановлення певних «правил поведінки», які різко обмежують набір альтернатив, доступних контрагентам, знижують невизначеність і тим самим дають змогу акторам координувати свої дії. Такі правила розглядаються як інституції – «правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище... Інституції охоплюють будь-які види обмежень, придумані для спрямування людської взаємодії» [114, с. 11-12]. Інституційна структура, таким чином, не є «об'єктивно заданою», а виступає продуктом раціонального вибору взаємодіючих акторів. Проте створені акторами інститути так чи інакше стають «зовнішніми» для кожного з них обмеженнями, тобто «об'єктивною реальністю».

Для усіх акторів більш вигідною є наявність інститутів, ніж їх відсутність, оскільки в останньому випадку виникає ситуація невизначеності, яка блокує можливість діяти. В той же час зрозуміло, що у різних акторів уподобання з приводу бажаних правил не однакові. Відповідно, вибір інститутів залежить від а) уподобань акторів, що беруть участь у створенні інститутів, та б) співвідношення сил між ними. На відміну від

структуралізму, в логіці раціонального вибору підкорення встановленим інституційним обмеженням («дотримання правила») – зовсім не імператив, а також питання раціонального вибору. Ті актори, які віддали б перевагу іншому інституту, будуть підкорюватися встановленому правилу лише в тому випадку, якщо протилежна стратегія (не підкорюватися правилу) принесе більше витрат, ніж вигод. Еліно́р Остро́м і Сью Крауфорд виділяють зовнішній і внутрішній аспекти проблеми «дотримання / не дотримання правила». Зовнішній демонструє вигоди і витрати, пов'язані зі впливом на актора ззовні. Внутрішній – ті вигоди і витрати, які походять з суб'єктивного сприйняття актором даного інституту [249].

Таким чином, інституційна структура представляє собою певну рівновагу («еквілібріум») – ситуацію, коли «за умов заданої міцності позицій гравців у відстоюванні своїх інтересів... жоден з гравців не вважатиме вигідним виділяти ресурси на переформулювання угод» [114, с. 110-111].

Слід також враховувати, що зміна інститутів сама по собі вимагає певних витрат. В ряді випадків ці витрати можуть бути більшими, ніж ті вигоди, які отримують актори в результаті зміни. Крім того, всі інститути в інституційній структурі пов'язані між собою, і часто зміна одного інституту вимагає зміни й інших інститутів (так званий «ефект клейкості») [120, с. 27]. Всі ці аспекти значно підвищують стійкість інституційної структури, що знайшло своє відображення у відомій концепції «залежності від обраного шляху» (path-dependency) [Див., напр., 254].

В цілому, як зазначають Пітер Холл і Розмарі Тейлор, інституціоналізм раціонального вибору дає «найбільш елегантне» пояснення інститутів: «актори створюють інститути, щоб... отримати вигоди від кооперації... Утворені інститути зберігаються доти, доки надають акторам більше вигод, ніж альтернативні інститути» [167].

Проте найбільшою проблемою для економічної парадигми пояснення інституційної структури полягає в тому, що не всі правила, які регулюють соціальні взаємодії, є наслідком інтенціональних дій раціональних акторів.

Так, наприклад, в рамках цього напрямку теоретизування неможливо пояснити створення «спонтанно виникаючих» інститутів – традицій, звичаїв і т. д. (часто їх позначають як «неформальні інститути»). Проте існування неформальних інститутів чомусь не впливає на «логіку» раціональних акторів, які «знають» про їхнє існування і роблять вибір, підкоряться їм цим правилам, чи ні. Таким чином, головна відмінність між структуралістським і економічним підходом до розуміння інститутів полягає не в тому, що прибічники останнього вважають всі інститути продуктом раціонального вибору, а першого – «об'єктивною реальністю». Більш суттєвим виявляється саме розуміння інститутів: теорія раціонального вибору робить акцент на інститути як регулятивні правила, а структуралізм – на інститути як норми, що мають характер приписів.

В логіці теорії раціонального вибору пояснюються не лише індивідуальні, а й колективні дії, в тому числі такі, що формують певну інституційну структуру. Це питання висвітлює теорія суспільного вибору, яка є окремим напрямком теорії раціонального вибору [115, с. 33]. Зробивши певні «розрахунки», актори мають з'ясувати, що певні проблеми раціональніше вирішувати індивідуально, деякі – шляхом добровільного об'єднання в соціальні групи мікрорівня (фірми, асоціації і т.д.), а треті – на рівні всього суспільства. В останньому випадку раціональним вибором буде створення відповідної організації – уряду. Як правило, в цій категорії опиняються проблеми, пов'язані з виробництвом «публічних благ», в чому зацікавлені раціональні актори, але які не можливо створити на ринковій основі. До таких благ відносять, наприклад, підтримання внутрішнього порядку (охорона життя, здоров'я і майна населення), забезпечення безпеки від зовнішніх загроз, встановлення правил, що регулюють взаємовідносини між всіма членами суспільства (наприклад, правила дорожнього руху) і т. д.

Політико-інституційна структура суспільства, згідно логіці теорії раціонального вибору, підтримується за рахунок рівноваги інтересів, яка забезпечується за допомогою укладення угод («контрактів») між

раціональними громадянами з приводу того, а) які питання вважати публічними, тобто якими є повноваження держави і б) яким чином будуть прийматися рішення з цих питань, тобто як виглядає інституційна структура органів державної влади. За допомогою такої «контрактної» моделі теоретики раціонального вибору пояснюють утворення і функціонування не лише демократичних конституційних держав, але й політій іншого типу. Згідно з таким економічним підходом пояснюються і зміни в інституційному устрої держав: умови контракту переглядаються в тому випадку, коли змінюється співвідношення сил між сторонами.

Пізніше Д. Норт разом із Д. Воллісом і Б. Вейнгастом на основі цієї концепції розробили модель «порядку обмеженого доступу» (на противагу заснованому на верховенстві права конституційному «порядку відкритого доступу») [242]. Сутність її полягає в тому, що порядок базується на ієрархічно побудованій системі привілеїв і політичної ренти, які мають у своєму розпорядженні різні елітні групи. Прагнення зберегти ренту мотивує їх підтримувати існуючий порядок навіть тоді, коли вони займають не найвищі позиції в ієрархії, оскільки відмова від підтримки призводить лише до втрат, а не до вигравів. Спираючись на таку логіку, автори дійшли висновку, що «імпорт» демократичних інститутів в більшості випадків приречений, оскільки «відкритий доступ» (вільний ринок і демократія) руйнує стару інституційну структуру, не встигаючи створити нову. На думку автора, такі зауваження досить актуальні для більшості країн пострадянського простору, що перебувають в процесі трансформації.

Трактовку інститутів і інституційної структури як рівноваги («еквілібриума») поділяють далеко не всі представники теорії раціонального вибору. Її опонентом виступає так звана «дистрибутивна концепція», згідно якої інститути – не еквілібріум, а побічний продукт боротьби за владу та розподіл ресурсів у суспільстві [Див.: 228]. При такому розумінні інститут також зберігається до того часу, поки не зміниться співвідношення сил між акторами, проте логіка формування інституційної структури тут інша.

Оскільки в рамках раціонального вибору можлива не одна, а декілька інституційних рівноваг, вибір інститутів не може бути пояснений вигодами від кооперації: «Первинною мотивацією при створенні соціальних інститутів не може бути досягнення колективних цілей... Інституційні правила створюються діями раціональних акторів та опосередковують їхню взаємодію... Актори вимагають від інститутів, щоб останні фокусувалися не стільки на колективних результатах, скільки продукували соціальні наслідки, найбільш вигідні для них як раціональних акторів» [там само, с. 38].

Первинним в даному випадку виступає не прагнення встановити інститути, необхідні для координації соціальної взаємодії, а боротьба за владу, за ресурси, за позиції. «Соціальні інститути є не стільки продуктом зусиль обмежити соціальних акторів в колективних цілях, скільки продуктом зусиль окремого актора обмежити дії інших акторів, з якими він взаємодіє» [там само, с. 19]. Отже, виникнення інститутів – наслідок властивої суспільству боротьби за владу, яка в даному випадку полягає в тому, що суб'єкт влади, який володіє достатніми ресурсами, нав'язує (встановлює) ті правила, які є для нього найбільш вигідними. Обмежуючи дії інших, суб'єкт, в свою чергу, може прогнозувати їх поведінку, відповідно, знижається невизначеність взаємодії.

Найбільш яскравим критиком інституційної структури як еквілібріуму є Мансур Олсон. Політична організація, на його думку, виникає не як результат угоди між раціональними акторами, а як наслідок загарбницьких – «бандитських» – дій з боку окремих акторів. «Бандити» поділяються на дві категорії – «мандруючі» (roving bandit) і «стаціонарні» (stationary bandit) [247, с. 568]. З точки зору раціонального індивіда завжди вигідніше мати «стаціонарного», ніж «мандруючого бандита». По-перше, «мандруючих бандитів» зазвичай буває багато, тоді як «стаціонарний» – один, і, монополізуючи грабіж на визначеній території, він одночасно захищає жертв від появи інших бандитів. По-друге, «стаціонарному бандиту» не вигідно забирати все, навпаки, він зацікавлений у збільшенні добробуту своїх жертв.

«Таким чином, в групах більших, ніж племена, уряд виникає не внаслідок суспільного договору або добровільної взаємодії, а в результаті раціональних інтересів тих, хто здатний організувати і підтримувати максимальне насилля на визначеній території» [там само]. На противагу прибічникам «соціального контракту» М. Олсон доводить, що правителі завжди керуються своїми інтересами і прагнуть отримати максимальну вигоду з території, на якій вони встановили свою владу. Проте, оскільки підтримання внутрішнього порядку відповідає їхнім інтересам, свого роду побічним продуктом їхньої діяльності і виявляється виробництво суспільних благ. З іншого боку, населення країни зацікавлено в тому, щоб, навпаки, обмежити «апетити» правителів.

Так чи інакше, формування інституційної структури в рамках теорії раціонального вибору розуміється, в першу чергу, як результат взаємодії між раціональними індивідами. Виходячи з цих позицій, прихильники цієї теорії готові пояснити взаємодії і на макро-, і на мікрорівні. Проте існує ціла низка питань, на які теорія раціонального вибору відповісти не спроможна. Навіть самі прибічники теорії раціонального вибору визнають, що уподобання акторів неможна зводити лише до пошуків матеріальної вигоди (*rent-seeking*). Уподобання можуть базуватися також на бажанні отримати посаду (*office-seeking*), здійснити певний політичний курс (*policy-seeking*) і т.д. Цей висновок сам по собі виглядає справедливим, проте, зробивши його, теоретики раціонального вибору залишили без відповіді питання про те, що саме зумовлює таке різноманіття уподобань акторів [272, с. 8]. До того ж, очевидно, що актори не завжди діють раціонально. Критики вказують, що в будь-якому випадку виникає питання: чи не є раціональність лише інтерпретацією, яку актори надають своїм або чужим діям вже *після* того, як вони відбулися?

Отже, застосування теорії раціонального вибору підчас інституційних досліджень залишає відкритими безліч питань. Зокрема, для суспільств пострадянського простору, що переживають стадію прискореної перебудови всієї інституційної системи, важливими є такі: Чи можна раціональним

шляхом здійснювати оцінку і відбір політичних інститутів, які були б оптимальними та ефективними у вирішенні нагальних завдань конкретного суспільства? У який спосіб нові інститути стають стабільними і легітимними, якщо вони є продуктом свідомих дій лише впливових політичних акторів або результатом їх боротьби за владу? Зрозуміло, що з цієї точки зору зазначені концепції перебільшують утилітарні мікрооснови суспільної поведінки. З цього приводу Б. Ротстайн не без гумору зазначає: якщо б концепції раціонального вибору і теорії ігор «були прийняті у якості нормативної бази для (рекомендованої) соціальної дії, ефективні соціальні інститути, скоріш за все, взагалі не були б створені» [144, с. 175].

При всій протилежності в розумінні природи формування інституційної структури структуралістський і раціональний підходи мають багато спільного. Передусім, вони сходяться в тому, що розглядають інститути як «зовнішні» по відношенню до індивідів структури, які виконують функції «підтримання порядку», «соціальної інтеграції», «регулювання взаємодії». Ця схожість має глибоке методологічне коріння, оскільки і нормативна, і раціональна трактовки – варіанти об'єктивістського погляду на світ, який ґрунтується на тому, що існує певна «об'єктивна соціальна реальність». Обидва підходи зазнали критики, оскільки не можуть дати прийнятних відповідей на цілу низку питань. Структуралісти не в змозі пояснити розрив між нормами і конкретними обставинами, в яких взаємодіють індивіди, а також проблему виникнення і зміни інститутів; прибічники теорії раціонального вибору не дають відповіді на питання, як можливі соціальні взаємодії, які виходять за межі раціональності. Обмеження, характерні для цих підходів, викликані тим, що кожен з них робить акцент на одну з складових антитези «суспільство versus індивід». Дискусії щодо цієї дилеми присвячена обширна література [Див., наприклад, 14; 111; 220].

Однією з ключових проблем розуміння політики на разі стає осягнення та концептуалізація діалектичних відносин між інститутами, «механізмами стійкості» в суспільстві, та акторами, каталізаторами змін і трансформацій

[252]. В цьому сенсі найбільш привабливим є підхід до опису і пояснення інституційної структури суспільства, який базується на соціально-конструктивістській логіці, де соціальна реальність бачиться як продукт соціального конструювання, яке відбувається в результаті соціальних інтеракцій.

Соціально-конструктивістське розуміння соціальної реальності отримало розвиток в рамках так званої інтерпретативної традиції в соціальних науках, основи якої були закладені творчістю Макса Вебера. Ця традиція додержується реляціоністської позиції, згідно якої протиставлення індивіда і суспільства є помилковим, оскільки, з одного боку, соціальне не існує «поза» індивідами, з іншого – індивід не можливий без суспільства. Тому висхідною точкою розміркувань мають бути і не індивід, і не суспільство, а соціальні взаємодії. Інтерпретативна традиція відмовляється від об'єктивістського (позитивістського) розуміння соціальної реальності, властивого структуралізму і теорії раціонального вибору. Вона розглядає соціальну реальність не як дещо, що «існує об'єктивно», і є «зовнішнім» для індивідів, а як те, що «виникає» і відтворюється в соціальній взаємодії. В процесі соціальної взаємодії люди так чи інакше осмислюють свої дії і дії інших, надають їм певного значення, що, в кінцевому рахунку, і «породжує» різноманітні соціальні феномени – колективи, організації, ієрархії і, в тому числі, політичні інститути.

До цієї парадигми аналізу слід віднести фундаментальні роботи Маргарет Арчер [1], Пітера Бергера і Томаса Лукмана [6], П'єра Бурд'є [10], Ентоні Гіденса [29], Алана Турена [155], Петра Штомпки [176] та ін. Виходячи з цієї методологічної позиції, інституційна структура суспільства є соціальним конструктом, який існує не «об'єктивно», а лише у соціальних взаємодіях. Відповідно, висхідною точкою в процесі інституціалізації мають бути не індивіди і не соціальні структури, а соціальні взаємодії. Соціальні взаємодії передбачають, що контрагенти, які беруть в них участь, керуються суб'єктивним сенсом, хоча й орієнтуються на очікувані реакції одне одного.

Оскільки сенси є суб'єктивними, під час взаємодії виникає ситуація, яка нагадує те, що в теорії раціонального вибору позначається як «невизначеність». Індивід може орієнтуватися на дії контрагентів, але «не розуміти» сенсу їх дій, або помилятися в тлумаченні цього сенсу.

Питання щодо того, на чому «спочатку» базується можливість акторів визначати і розуміти сенс дій одне одного, отримала розвиток у пізніших роботах представників інтеракціонізму і соціального конструктивізму. Ключова ідея полягає в тому, що індивіди, вступаючи у взаємодію, екстерналізують суб'єктивність за допомогою символів, знаків, і в тому випадку, якщо інтеракції повторюються, актори починають розуміти сенс дій одне одного. Як пізніше писали з цього приводу Пітер Бергер і Томас Лукман в роботі, яка стала свого роду «маніфестом соціального конструктивізму», саме практика повторюваних взаємодій призводить до того, що в кожного з індивідів виникають уявлення про дії своїх контрагентів. «Найважливішим надбанням є те, що тепер кожен може передбачити дії іншого. Це означає, що їхня взаємодія стає передбачуваною» [6, с. 95-96].

Стійкі соціальні взаємодії, таким чином, ґрунтуються на взаємних очікуваннях або експектаціях (*mutual expectations*) відносно дій одне одного, і це результат не інтенціонального встановлення правил (як в теорії раціонального вибору) і не наявності колективної свідомості (в дусі Е. Дюркгейма), але досвіду повторюваних колективних взаємодій. Слід зазначити, що стійкі соціальні взаємодії зовсім не вимагають, щоб актори однаково розуміли сенс своїх дій, важливий не збіг суб'єктивних сенсів, а передбачуваність реакцій контрагента [18, с. 631].

До того часу, поки взаємні очікування мають персоніфікований характер, тобто мають відношення до поведінки конкретних акторів, що взаємодіють «лицем до лиця», цього недостатньо для інституціалізації певного соціального порядку. Важливе значення має поява взаємних очікувань, що мають деперсоніфікований характер, коли вони звернені не до персоналій, а до позицій (статусів), які займають актори, і не до окремих

подій і дій, а до класів подій і дій. Іншими словами, мова йде про рольові експектації, або правила і норми. По мірі того, як правила і норми виникають, актори можуть орієнтувати свої дії на інших навіть тоді, коли вони не мають досвіду взаємодії з цим конкретним контрагентом. Якщо в персоніфікованих взаємодіях «працювала формула «Ми робимо це знову», тепер вона замінюється формулою «Так це робиться» [6, с. 99].

В результаті соціалізації і інтерналізації правила стають «внутрішнім переконанням», а не «зовнішнім обмеженням», як вважають прибічники теорії раціонального вибору. Таким чином, в будь-якій соціальній взаємодії беруть участь індивіди, які вже інтерналізували правила, що існують в конкретній групі. Під час повторюваних взаємодій правила постійно піддаються «перевірці на міцність». При цьому актори часто опиняються у незвичних, нових, неочікуваних ситуаціях, які вони не можуть інтерпретувати як типові. Відповідно, відбувається конструювання нових правил. З цієї точки зору, формування інституційної структури не має початку і кінця, воно відбувається постійно у практиці людської взаємодії. Зазначимо, що саме цей підхід дозволяє пояснити, яким чином соціальні процеси, що відбуваються на мікрорівні, змінюють макрохарактеристики суспільства, і як зміна цих характеристик, в свою чергу, впливає на життя і діяльність акторів.

Соціально-конструктивістська парадигма, нажаль, майже не представлена в роботах вітчизняних вчених, присвячених дослідженню політичних трансформацій на пострадянському просторі. В той же час російські дослідники досить активно працюють в цьому напрямку, зокрема, робляться спроби синтезу об'єктивістської та суб'єктивістської парадигм та формулювання так званих «інтегративних» теорій, які мають знівелювати обмеження кожного з зазначених підходів [Див., напр., 55]. Проте, нажаль, такі поодинокі зусилля ще далекі від формування комплексних наукових концепцій. Про це свідчить хоча б те, що такий інтегративний напрямок досі не отримав усталеної назви: в науковій літературі він іменується «діяльнісно-структурним» або «структурно-діяльнісним» підходом [54; 170],

зустрічаються також назви «діяльнісно-активістська парадигма» [179] або «активістсько-діяльнісний підхід» [149].

Так чи інакше, деякі висновки дослідників цього напрямку, сформульовані на основі такого інтегративного підходу в рамках теорії трансформаційного процесу [54] і соціологічної трансформації свободи [170], хоча і не сприяють формулюванню комплексної теорії соціальної зміни, все ж заслуговують на увагу. Зокрема, висхідною тезою авторів в рамках зазначеного підходу є положення про те, що у нестабільному суспільстві вирішальну роль починають відігравати суб'єкти соціальної дії, які з'являються за певних обставин і своєю практичною діяльністю змінюють, перетворюють соціальні умови і форми свого буття. Відзначається діалектика взаємовідносин між інститутами та суб'єктами, структурою та агентом: наскільки структура впливає на агента, настільки і агент впливає на розвиток структури. Таким чином, інститути обмежують дії акторів і одночасно відкривають перед ними нові можливості. Цей феномен автор пропонує розглядати як процес коеволюції, під час якого, з одного боку, суб'єкти встановлюють та змінюють інститути, а з іншого – суб'єкти самі змушені діяти, враховуючи встановлення та обмеження, що накладаються інститутами та нормами.

Зазначимо, що розвиток інституційних досліджень в рамках саме соціально-конструктивістської парадигми виглядає на разі досить перспективним, оскільки цей напрямок теоретизування дозволяє більш детально дослідити взаємозв'язок макро- і мікрорівнів організації суспільства і отримати комплексні результати щодо політичних трансформацій перехідних суспільств пострадянського простору.

В політичній науці основні положення парадигми соціального конструктивізму на разі отримали свій розвиток у різних версіях неінституційного підходу. В рамках цього напрямку докладно аналізуються питання про те, що представляють собою структури і звідки вони беруться, а також яку роль у їхньому виробництві відіграють актори. Ці теорії

розглядають створення інститутів як результат соціальної взаємодії між акторами. Теоретики цього напрямку передусім змінюють категорію інституційних структур, що розуміються як абстрактні позиції, концепцією структур, у якій вони виступають в якості арен взаємодії, які можуть бути названі «полями» або «іграми». Ці арени (або поля) визначаються правилами і групами, які мають в своєму розпорядженні різні ресурси і орієнтовані на взаємодію. Категорію «поля» відстоюють багато дослідників: їх називають власне «полями» [11], «організаційними полями» [43], «секторами» [264], «полями стратегічної дії» [209] або «іграми» [189]. Категорія «поля» описує ситуацію, коли організовані групи акторів збираються і спільно визначають свої дії [11, с. 55]. Правила гри визначають структуру, в межах якої актори взаємодіють, враховуючи свої стратегічні цілі і вигоди, та реалізують ефективні моделі поведінки для отримання специфічних соціальних ролей і статусів, в результаті чого формуються певні соціальні позиції.

Приписані правила взаємодії і розподілу ресурсів діють як джерела влади, а у поєднанні з моделлю акторів виступають в якості фундаменту, на якому відбувається конструювання і відтворення інститутів. Актори, які займають привілейоване положення, можуть використовувати інститути для його відтворення. Усі актори можуть використовувати існуючі інститути для пошуку нових арен. Актори, які не мають ресурсів, найчастіше стикаються з інституціональними обмеженнями. Однак за певних умов і вони можуть використовувати існуючі правила не зовсім передбаченим чином і створювати нові інститути.

Нові інституціональні теорії розглядають, як ці поля дії виникають, стабілізуються і трансформуються. Виробництво правил, які діють на соціальній арені, – це і є створення інститутів. Інституціалізація представляє собою процес, за допомогою якого правила з абстракцій перетворюються у конституюючі елементи моделей взаємодії, що повторюються у просторі полів [160].

Отже, на разі існує три основних теоретичних парадигми дослідження інституційної структури суспільства. Структуралістський підхід описує і пояснює інституційну структуру суспільства з точки зору існування певних об'єктивних «структур». Пояснення економічного підходу в рамках теорії раціонального вибору, навпаки, відштовхуються від індивідів: формування інституційної структури вважається результатом взаємодії між раціональними індивідами. Третій підхід до опису і пояснення інституційної структури суспільства обґрунтовує соціальну реальність як продукт соціального конструювання, яке відбувається в результаті соціальних інтеракцій. Розгляд політико-інституційних трансформацій в перехідних суспільствах, зокрема, на пострадянському просторі, найбільш перспективно виглядає саме в рамках соціально-конструктивістської парадигми. Вибір такої дослідницької позиції зумовлений необхідністю дослідження пострадянських політичних перетворень не лише з точки зору змін формальних політичних інститутів, але й неформальних правил взаємодії, норм, практик поведінки акторів, які зумовлюють виникнення численних порушень та зигзагоподібних траєкторій розвитку країн, що трансформуються. Результати підрозділу викладено у роботі дисертанта [104; 108].

Висновки до Розділу 1.

На разі неабиякий вплив на глобальний політичний процес здійснюють країни, що знаходяться в процесі переходу до демократичного врядування. Особливий інтерес дослідників сьогодні викликає група країн, що утворилася внаслідок розпаду СРСР. Дослідження посткомуністичних і пострадянських перетворень за останні двадцять років вказують на відмінність транзитивних процесів в цих країнах порівняно з іншими перехідними процесами в світі. Застосування транзитологічної парадигми щодо країн пострадянського регіону сьогодні вже не дає можливості отримати комплексне уявлення про причини, специфічні риси та результати політичних трансформацій в них.

Тому на разі необхідним є перехід від традиційного в транзитології дослідження процедурних чинників до вивчення чинників структурних, одним з найвпливовіших серед яких є інституційна структура суспільства, яка задає параметри та формує певні рамки будь-якої соціально-політичної взаємодії.

З цієї точки зору досить перспективним виглядає застосування нових дослідницьких підходів і парадигм аналізу, таких як соціально-конструктивістський підхід. Наріжним каменем цього підходу є теза про те, що інституційна структура будь-якого суспільства формується і трансформується під впливом соціальної взаємодії акторів. Актори і інститути постійно перебувають в ситуації взаємодії та взаємного впливу. Розуміння цього процесу дає можливість дослідити пострадянські політичні перетворення не лише з точки зору змін формальних політичних інститутів, але й неформальних правил взаємодії, норм і практик поведінки акторів. Досвід більш ніж двадцятилітньої пострадянської політичної практики, яка на разі не вкладається в жодні класичні схеми дослідження, переконує, що саме складний візерунок взаємообумовлених відносин інститутів та акторів зумовлює своєрідність перехідного процесу в тій або іншій країні та має значний вплив на хід і результати трансформації.

Можливість найбільш комплексно дослідити особливості взаємодії інститутів та акторів в перехідних суспільствах пострадянського простору надає неоінституційний підхід, основні методологічні принципи якого висвітлено в наступному розділі.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЯ НЕОІНСТИТУЦІЙНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

2.1. Концептуалізація поняття «політичний інститут» в новоінституційному аналізі

Вплив інституційного чинника на перехідні процеси пострадянського простору протягом останнього часу викликає неабиякий інтерес і є темою багатьох наукових розвідок [Див., напр.: 2; 27; 28; 31; 48; 49; 66; 75; 88; 92; 112; 118; 132; 136; 139; 140; 142; 159; 166; 168; 171; 180; 181 та ін.]. Проте зазначимо, що в науковому середовищі, що переймається інституційним аналізом перехідних суспільств цього регіону, складність і неоднозначність процесів формування інституційних структур породжує досить гострі дискусії навіть щодо базових категорій, таких як «інститут», «інституція», «інституційна зміна» тощо. Одні вчені розуміють під інститутами свідомо сконструйовані правила або закони, інші – норми, тобто колективно встановлені правила, які підтримуються санкціями з боку групи, а деякі навіть вбачають в них само собою зрозумілі сенси [263].

Російський дослідник С. В. Патрушев наводить список найбільш поширених визначень поняття «інститут»: «колективна дія з управління, лібералізації та розширення поля індивідуальних дій» (Г. О'Доннелл); «встановлені людьми обмеження, які структурують політичну, економічну і соціальну взаємодію... неформальні (заборони, табу, звичаї, традиції, кодекси честі і т.д.)... і формальні правила (конституції, закони, права власності і т.д.), а також система санкцій за їх невиконання» (Д. Норт); структурні обмеження (А. Шидлер); довготривалі структури у часі і просторі (Е. Гідденс); правила і рутини (Дж. Марч і Й. Олсен); правила, процедури і структури (К. Шепсл); правила прийняття рішень і системи стимулів (А. Степан); правила, норми і спільні стратегії (Е. Кроуфорд, Е. Остром); формальні правила, процедури згоди і стандартно діючі практики, що структурують відносини між індивідами (П. Холл)» [62, с. 10].

Враховуючи досить значну кількість визначень, кожне з яких висвітлює той чи інший аспект феномену, вважаємо за неохідне окремо зупинитися на визначенні основних понять інституційного аналізу в рамках неінституційного підходу.

Зазначимо, що на момент становлення неоінституційного підходу в політичній науці він вже отримав широке визнання в економічній теорії, тому багато в чому на початковому етапі свого формування цей напрямок ввібрав у себе напрацювання неоінституціоналістів, що займалися вивченням економічних систем. На відміну від «старих» інституціоналістів, неоінституціоналісти економічної науки 1970-90-х років – О. Вільямсон, Р. Коуз, Д. Норт та ін. – використовували поняття «інститути» у більш широкому сенсі, розглядаючи їх в якості найважливіших факторів економічних взаємодій. Тому не дивно, що в політичній науці широко відомим є визначення сутності інститутів, надане одним з засновників неоінституціональної економічної теорії, Нобелівським лауреатом Дагласом Нортом. Він вбачає в них «правила гри у суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне рiчище. І, як наслідок, вони структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного», організують взаємовідносини між людьми [114, с. 11]. Головна функція інститутів – зменшення невизначеності в міжособистісних відносинах, зниження трансакційних витрат, «встановлення постійної (але не обов'язково ефективної) структури людської взаємодії» [там само, с. 14]. Д. Норт протиставляв інститути як системи деперсоніфікованих відносин і правил гри організаціям, які за цими правилами діють [там само, с. 13].

Аналогічний підхід характерний і для сучасних західних соціологів, які трактують інститут як «стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок, які регулюють різні сфери людської діяльності» [150, с. 117]. При цьому соціологи, на відміну від економістів, підкреслюють значення інституту для організації системи ролей і статусів, які утворюють соціальну систему.

Неоінституційний підхід увібрав в себе сучасні методи досліджень, створені в рамках біхевіоралізму, теорії раціонального вибору і теорії ігор, тому велика увага в рамках цього напрямку приділяється діям акторів,

соціально-політичному і економічному контексту процесу. Особлива увага приділяється соціокультурним символам і цінностям, стереотипам і регламентам, які впливають на структурування макрополітики. Б. Вейнгаст, Р. Гудін, Х.-Д. Клінгеман, Е. Остром, Р. Тейлор, П. Холл, К. Шепсл, та інші дослідники сформували та розвили неоінституційну методологію [129; 167; 250; 266].

Назва цього теоретичного напрямку – «неоінституційний підхід» – була введена до наукового обігу Дж. Марчем і Й. Олсеном у 1989 році [234]. Докладний огляд умов і причин, теоретичних витоків і методологічних особливостей становлення і сучасного стану концепцій нового інституціоналізму в західному суспільствознавстві було надано Б. Вейнгастом, Б. Г. Пітерсом і Б. Ротстайном у фундаментальному виданні «Політична наука: нові напрямки» (1996 р.), де автори відзначають, що «сучасний інституційний аналіз вивчає скоріше реальну поведінку, ніж лише формальні, структурні аспекти інститутів» [128, с. 219].

Проаналізувавши різні концептуалізації інститутів, Річард Скотт досить переконливо доводить, що існування широкого спектру дефініцій цього поняття зумовлене, в першу чергу, тим, якого підходу дотримуються дослідники в розумінні процесу інституціалізації. Використовуючи поняття «колонни» (pillars), він зазначає, що інститут тримається на трьох «колоннах»: а) регулятивній; б) нормативній; в) когнітивній. Структуралісти, як правило, звертають увагу на «нормативну колонну», теоретики раціонального вибору – на «регулятивну», а соціальні конструктивісти фокусуються на «когнітивній колонні». Проблема концептуалізації ускладнюється і тим, що інститути, на думку Р. Скотта, проявляють себе не безпосередньо, а за допомогою різних «носіїв» (carriers): культури, соціальної структури і рутини. Культура відсилає нас, в першу чергу, до кодифікованих зразків (патернів) значень, сенсів, інтерпретативних схем і т. п. Соціальні структури вказують на мережі соціальних позицій – рольові системи,

організації. Під «рутинами» Р. Скотт має на увазі соціальні практики, габітуалізовану поведінку, стандартні дії [263, с. 49-55].

В цілому аналіз літератури дозволяє виділити як мінімум чотири різних концептуалізації інститутів: а) когнітивна концепція; б) інститути як організації; в) інститути як правила і норми; г) інститути як соціальні практики. Крім того, досить часто зустрічається концептуалізація, прибічники якої прагнуть охопити різні аспекти і пропонують «широке визначення» інститутів. Розглянемо основні положення цих підходів.

Витоки когнітивної концептуалізації інститутів знаходимо ще на початку ХХ століття в роботах американських економістів – прибічників раннього інституціоналізму. Один з найбільш яскравих представників цього напрямку Торстейн Веблен визначав інститут як «стереотип мислення», «звичні способи реагування на стимули», «поширений образ думок в тому, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю і окремих виконуваних ними функцій» [19, с. 200-201]. В середині ХХ ст., однак, запанувало традиційне для суспільних наук нормативне розуміння інститутів. Остаточне затвердження когнітивної концепції відбулося лише у 1960-1970-ті роки, коли на базі соціально-конструктивістської версії пояснення формування інституційної структури склався соціологічний інституціоналізм, в якому «визначення інститутів як нормативних структур, що породжують оцінки, поступилося місцем трактовці їх як когнітивних утворень (категорій, типізацій, сценаріїв), які утворюють конститутивні сенси, що лежать в основі дії» [42, с. 48].

Інститути в рамках соціологічного інституціоналізму визначаються широко: окрім формальних правил, процедур і норм, вони включають системи символів, когнітивні сценарії (скріпти) і моральні шаблони, які є «змістовними рамками» для того, щоб спрямовувати людські дії [51].

Когнітивне розуміння інститутів відстоюють П. Бергер і Т. Лукман: «інституціоналізація має місце всюди, де здійснюється взаємна типізація звичних дій діячами різного роду. Інакше кажучи, будь-яка така типізація є

інститутом» [6, с. 92]. Пізніше ця ідея була сприйнята багатьма соціологічними інституціоналістами. Так, Пол Дімаджіо і Волтер Пауелл, одні з найбільш авторитетних представників цієї течії, однозначно заявляють, що «інституціоналізація – в першу чергу, когнітивний процес»: «не норми і цінності, але задані схеми (scripts), правила, класифікації – ось із чого створені інститути» [204, с. 15].

Когнітивні схеми як ментальні моделі, за допомогою яких актори сприймають і інтерпретують навколишній світ [38], досить глибоко вкорінені у свідомості членів соціальної групи, сприймаються як щось «безперечне», очевидне. Оскільки вони поділяються членами групи, це дозволяє останнім вступати у регулярні взаємодії. Більше того, існує думка, що початок змін в інституційній структурі суспільства може бути зумовлений «когнітивними революціями» [113]

Співвідношення інститутів і організацій – один з найбільш дискусійних моментів в інституційному дискурсі. Найбільш послідовно ідею розмежування цих понять відстоюють прибічники теорії раціонального вибору: інститути розглядаються лише як формальні утворення і суто інструментально, тобто в якості засобу для реалізації цілей акторів (які вони самі визначили під впливом якогось зовнішнього фактору). Якщо інститути – це «правила гри», тоді необхідно чітко розмежовувати правила від гравців, і тоді організація розуміється як колективний актор, який взаємодіє з іншими акторами. Даглас Норт з цього приводу зазначає: «Концептуально слід чітко відрізняти правила від гравців... Організації... складаються з групи індивідів, пов'язаних між собою спільним прагненням досягти певних цілей», і в цій якості вони є не інститутами, а акторами, тоді як інститути – «правила гри», за якими відбувається взаємодія між акторами [114, с. 13]. Ту ж ідею відстоює Еліно́р Остро́м: «Головна плутанина між дослідниками інститутів полягає в тому, що деякі використовують цей термін стосовно організацій, таких як Конгрес США, фірма, політична партія або сім'я, і тими, хто використовує термін стосовно правил, норм і стратегій, що схвалюються індивідами, які

діють всередині або між організаціями... Я використовую термін «інститут» в останньому сенсі» [250, с. 37]. Цей аргумент, однак, не працює в тому випадку, якщо досліджувати організацію з точки зору «внутрішніх» взаємовідносин в «організованій» соціальній групі – як комплекс взаємопов'язаних соціальних позицій і статусів. Тоді поняття організації наближується до поняття інституційної структури, і, відповідно, є всі підстави розглядати її як інститут, навіть більше – як один з «вищих проявів» інституціоналізації в цій групі.

Слід зазначити, що в українській науковій традиції трактовка інститутів як організацій пов'язана також з особливостями вживання термінів. В англійській мові слова «institute» і «institution» мають різний зміст. Перше широко використовується у повсякденному дискурсі і означає установу, організацію, певну структуру (держава, партії тощо), тоді як під «інституціями» розуміються закони, правила, звичаї, норми.

Буквальний переклад «institution» – «інституція» – не затвердився в українській науці. Навпаки, склалася практика перекладати цей термін скоріше як «інститут», в результаті чого він отримав подвійний сенс – і «інституція як правило», і «організація як установа». Втім на разі деякі вітчизняні дослідники вже закликають повернутися до первинного змісту і ввести до наукового обігу категорію «інституція» [66]. Дисертант, в свою чергу, вважає, що розрізнення цих понять здатне частково перешкодити розповсюдженню у публіцистичному і навіть науковому дискурсі певних стереотипних і поверхневих оцінок пострадянської політичної реальності. І чи не з цих усталених ототожнень права з законами, інституцій з інститутами випливають утопічні мрії щодо швидкого змінення політичної практики за допомогою зміни тексту Конституції та окремих законодавчих норм? Варто погодитися із М. Кармазіною, що «є багато політичних утворень, які не можуть існувати без встановлення норм. Але є такі норми, які можуть функціонувати автономно і потенційно, в жодному випадку не сприяти утворенню повноцінного інституту». Тобто, «задеклароване правило чи

проголошений порядок речей автоматично не приводять до утворення політичного інституту» [там само].

Так, наприклад, за роки незалежності в Україні впроваджено чимало політичних інститутів, які, не маючи у своєму підґрунті відповідних інституцій, не змогли і досі набути практичної функціональності. Інститут багатопартійності, наприклад, не виконує своє головне призначення – акумуляції, узгодження і реалізації плюралістичних потреб та інтересів суспільних груп. Інститут альтернативних виборів насправді надає не такі вже широкі можливості для вибору, тому що через безперервні маніпуляції з виборчим законодавством усіяко гальмуються можливості появи на політичному «олімпі» нових партій і лідерів. Втім, йдеться не стільки про «гру» політиків з правилами або поза ними, а про відсутність в суспільстві соціально-психологічних передумов щодо використання вказаних інститутів за їх соціальним призначенням. Як пояснює М. Кармазіна, інституції виступають спонтанними, традиційними утвореннями, виникнення яких постає як історична зумовленість, а суб'єктом є суспільство загалом. Інститути ж суверенної влади повинні бути лише виразником суспільної волі. «З врахуванням цієї обставини, інститут в демократичному суспільстві – завжди інституція», але «не завжди за демократії об'єктивно існуюча інституція є офіційним інститутом», – зазначає вітчизняна дослідниця [66].

З цієї точки зору вислови типу «слабка легітимність формальних політичних інституцій» або «ігнорування формально встановлених інституцій», виглядають некоректними [Див.: 74]. Вони певним чином фіксують ситуацію в українському політичному житті, однак не прояснюють її джерел. Останні ж, на думку дисертанта, слід шукати у невідповідності формально встановлених нових інститутів тим політичним інституціям, які або склалися історично, або формуються на наших очах під впливом багатьох і часто суперечливих чинників.

Саме через це для сприяння більш точному визначенню наукових категорій автор використовує поняття «інституційна структура»,

«інституційні зміни» для позначення структури і змін саме інституцій як правил гри на противагу інститутам як організаційним утворенням.

Розгляд інститутів як конституюючих правил і норм є одним з ключових постулатів соціально-конструктивістської парадигми. Для соціально-конструктивістського підходу правила і норми не є чимось «зовнішнім», «об'єктивним» для індивідів, вони «існують» лише в інтеракціях і лише тоді, коли відтворюються у практиках взаємодії. Додамо, що вони мають не регулятивне, як в теорії раціонального вибору, і не приписуюче, як в структуралізмі, а конституюче значення. Як відомо, «конституювання» – одне з основних понять феноменології Е. Гусерля, яке означає специфічну активність свідомості, коли вона не просто сприймає зовнішні предмети, а й «утворює» їх. В даному випадку мова йде про те, що, беручи участь в інтеракціях, актори не «підкорюються» нормам і правилам, а визначають ситуацію і так чи інакше осмислюють свої взаємодії, кожен раз «відтворюють» інститути як правила, «дають їм життя». Іншими словами, інститути як правила передбачають колективне осмислення, яке актуалізується індивідами в ході інтеракцій. Як зазначає Морис Зельдич та його співавтори, «зобов'язуючі правила або правила, що утворюють зразки, не тільки регулюють дію, вони також конституюють її. Інакше кажучи, вони визначають, що дія (або актори, які здійснюють цю дію, об'єкти, на які ця дія спрямована) означає» [275, с. 380].

Розуміння інститутів як практик соціальної взаємодії на разі також є одним з провідних підходів. Я.-Е. Лейн і С. Ерсон, систематизуючи різні варіанти визначення інститутів, дійшли висновку, що можна говорити про «вузьку» (thin) і «широку» (thick) концептуалізацію. В «вузькій» інтерпретації інститути представляють собою інституціалізовані норми, які «керують» поведінкою людей. «Широка» інтерпретація виходить «за рамки» норм і визначає інститути як «практики, тобто певні поведінкові моделі (патерни), які дозволяють людям мати очікування відносно поведінки одне одного і включають в себе також інтереси і системи цінностей» [230, с. 24].

В принципі в будь-якій соціально-конструктивістській інтерпретації інститути «існують» не «об'єктивно», а лише відтворюються у соціальних практиках. Тобто актори не просто «слідують готовому правилу», а «визначають ситуацію»: спираючись на свій минулий досвід, вони типологізують конкретну ситуацію, тобто інтерпретують її як типову, в якій кожній позиції відповідають певні очікування відповідно до колективних уявлень, що склалися в цій групі [Див., напр.: 193, с. 86]. «Широка» концепція, однак, розглядає в якості інститутів не те, що відтворюється в практиках (когнітивні схеми або правила), а самі практики. Найбільш повно така концептуалізація присутня в теорії структурації Е. Гіденса. В центрі його уваги – соціальні системи як відтворювані соціальні практики. Практики, що мають найбільшу просторово-часову протяжність (глибоко вкорінені у просторі та часі) у межах тих або інших суспільств, тобто тривалі й усталені правила взаємодії та моделі розподілу ресурсів, він визначає як соціальні інститути [29, с. 60]. Чим більше вкорінені практики (чим більш стійкими вони є), тим більше підстав говорити про те, що соціальна система володіє «структуральними властивостями». Таким чином, «первинною» є практика. Правила і ресурси, які визначаються як структура – це лише «віртуальний порядок», «зразок соціальних відносин», існує ж він у вигляді структуральних властивостей соціальних систем.

В цілому усі розглянуті варіанти концептуалізації інститутів вписуються в соціально-конструктивістський опис і пояснення процесу формування інституційної структури суспільства, причому кожен з них фокусує увагу на якомусь одному аспекті. Зрозуміло, що в цьому контексті виникла ідея «розширеної» концептуалізації, яка включає до поняття «інститут» усі сторони, властиві процесу формування інституційної структури. Прихильниками широкого підходу є, наприклад, Джеймс Марч і Йохан Олсен, автори відомої роботи, яка проголосила у 1984 році «нове відкриття інститутів» в політичній науці. В Оксфорському енциклопедичному довіднику політичним інститутам дають наступне визначення: «Інститут – це

відносно стійкий набір правил і організованих практик, вкорінених в структурах значень і ресурсах, які є відносно незмінними щодо мінливості індивідів і відносно стійкими в контексті унікальних індивідуальних уподобань і очікувань і мінливих зовнішніх обставин. Це конститутивні правила і практики, що приписують відповідну (appropriate) поведінку для окремих індивідів в конкретних ситуаціях. Це структури значень, вкорінені в ідентичностях і відчутті приналежності, спільність ідей і уявлень (common purposes and accounts), які спрямовують і надають сенс поведінці, пояснюють, виправдовують і легітимують поведінкові моделі. Це структури ресурсів, які створюють можливості (capabilities) для дій. Інститути одночасно і дають можливість акторам діяти, і обмежують їх, оскільки надають їм можливість діяти лише у відповідності до приписаних правил. Інститути підкріплені присутністю «третьої сторони», яка примушує до виконання правил і застосовує санкції за їх порушення» [234].

Автори прагнули охопити поняттям «інститут» всі аспекти інституціоналізації. Тому в цьому визначенні можна знайти і «правила», і «практики», і «значення», і навіть «ресурси». Все це досить майстерно зводиться до купи, завдяки вибудовуванню логічних зв'язків; правила і практики вкорінені в структурі значень і ресурсів, структури значень вкорінені в колективних ідентичностях. Абсолютно справедливо вказується на відносну стійкість усіх аспектів інститутів відносно окремих індивідуальних акторів й одиничних ситуацій взаємодії. Досить точно зафіксована функція інститутів: вони одночасно і обмежують акторів, і створюють саму можливість дії. Нарешті, абсолютно вірним є звернення уваги на те, що інститути відтворюються не в персональних взаємодіях, а в рамках групи, яка виступає в якості «третьої сторони».

Російський дослідник В.М. Биченков пропонує наступне визначення категорії «політичний інститут» шляхом фіксації таких трьох його головних аспектів: «В політичній науці під інститутом у загальному вигляді розуміються: 1) політична настанова – комплекс формальних і неформальних

принципів, норм, правил, що зумовлюють і регулюють діяльність людини в політичній сфері; 2) політичне утворення, або установа, організація – певним чином організоване об'єднання людей, та чи інша політична структура; 3) стійкий тип політичної поведінки, що виражається в певній системі колективних дій, процедурі, механізмі [13, с. 7-8]. С. В. Патрушев з цього приводу зазначає, що «по суті перед нами одне і те саме явище, але розглянуте з різних просторово-часових позицій» [126, с. 10].

Деякі вітчизняні спеціалісти втім також схиляються до подібної трактовки: інститути виступають певним структурним утворенням, що задає параметри для взаємовідносин у суспільстві через регламентацію політичної діяльності. «Політичні інститути включають структуру/організацію; систему прийнятих в інституті норм, цінностей; зразки поведінки/взаємовідносин, відповідно, функції, які виконує інститут у суспільстві; способи і механізми, за допомогою яких інститут функціонує» [140, с. 195].

В цілому «розширений» підхід, безперечно, має сильні сторони, оскільки дозволяє поєднати різні концептуалізації і справедливо вказує на багатогранність феномену інституціоналізації. Разом з тим «розширена» дефініція інститутів призводить до розмивання концепту «інституціоналізація». Як зазначає О. І. Зазнаєв, «Слабкість... розширювального підходу полягає в тому, що зміст інституту представлений багаторівневими і різнопорядковими компонентами» [51, с. 8].

В дискусіях щодо поняття «інститут» досить гострій критиці піддається когнітивна концепція за зведення інститутів до культури. Якщо точніше, то під інститутами в цій концепції розуміється не «вся культура», а лише когнітивні схеми. Тим не менш, як зазначають П. Холл і Р. Тейлор, «соціологічні інституціоналісти мають тенденцію визначати інститути набагато більш широко, ніж це прийнято у політичній науці... Така дефініція ламає концептуальне розмежування між «інститутами» і «культурою», і тоді ці два боки затіняють одне одного» [167].

Певні заперечення викликає і трактовка інститутів як практик. При цьому звертається увага на те, що в практиках завжди виявляються відхилення від правил і норм. Якщо це так, то інститути слід розглядати як те, що «знаходиться» за межами реальної поведінки, має певну автономію по відношенню до соціальних взаємодій. Базуючись на цих аргументах, Ірина Шмерліна вважає, що «за інститутом слід було б залишити статус ідеальної конструкції, а аспекти її втілення (організаційні і неформально-поведінкові) визначати в іншій термінології. Тому інститут слід розуміти як а) систему норм, а не установ, б) систему нормативних очікувань, а не реальної поведінки, «відповідальної» за рухливий аспект цих нормативних очікувань. Подібний підхід, що виключає поведінкову (по неминучості – конкретну, одиничну, процесуальну) складову, дозволяє розглядати інститути в «позаіндивідуальній площині» – як реальність «особливого роду» [173, с. 65].

Така аргументація, безперечно, заслуговує на найсерйознішу увагу. Концептуальне відмежування правила (норми) від його проявів у діях являє собою досить складну проблему. З одного боку, логічно правила існують «до» того, як їх починають дотримуватися, тому і виникає бажання надати їм статусу ідеальної конструкції. З іншого боку, якщо ми відриваємо їх від практик, вони отримують свій власний онтологічний статус і стають дуже схожими на «об’єктивну реальність».

На думку П.В. Панова, своєрідною спробою зберегти «баланс» у вирішенні питання про співвідношення між правилами (нормами) і практиками взаємодії, в яких вони проявляються, є визначення інститутів як типів (моделей, патернів) поведінки (взаємодії) [120, с. 58]. З одного боку, воно дозволяє зберегти зв’язок між інститутами і практиками, з іншого – уникнути редукації інститутів до поведінкових практик. В політичній науці статус класичної набула дефініція Самуеля Хантінгтона: «Інститути – це стійкі, значущі і відтворювані форми поведінки» [163, с. 32]. Л. Д. Гудков і Б. В. Дубін займають схожу позицію: «Соціальний інститут — стійка соціальна ціннісно-нормативна або рольова взаємодія, що виникає навколо певної

культурної цінності, закріплена в праві і регульована правовим чином» [35, с. 41].

Досить влучним, на думку дисертанта, виглядає визначення Г. Хелмке і С. Левітськи, які інтерпретують інститути цілком у дусі неоінституціоналізму: «Інститути – це правила і процедури (як формальні, так і неформальні), які структурують соціальну взаємодію, створюючи простір для поведінки акторів і визначаючи його межі» [165, с. 192]. Цікавим в цьому сенсі виглядає визначення російської дослідниці Ірини Шмерліної: «онтологічно під соціальним інститутом можна розуміти чотири типи реальності: норми права, настанови повсякденної свідомості, повсякденні статусно-рольові практики і організації» [173, с. 65].

Отже, узагальнюючи найбільш відомі сучасні визначення інститутів, з одного боку, і конкретизуючи особливості інституцій як правил порівняно з інститутами як організаціями, автор прийшов до наступного визначення цього феномену. Інституції – це конституюючі правила, в основі яких лежать певні значення, сенси, інтерпретативні схеми, моральні шаблони. Ці правила структурують соціальну взаємодію за допомогою формування відносно стійких моделей поведінки, що знаходять своє вираження у практиці. Результатом закріплення тих чи інших правил, процедур та моделей поведінки є виникнення певних організаційних структур або інститутів, під якими розуміються організації та установи, зокрема, органи влади в політичній системі. Відповідно, не інститути виражаються у правилах, а правила – в інститутах: «Типи правил включені в процес відтворення інституціалізованих практик, тобто практик, глибоко вкорінених в просторі і часі» [29, с. 66]. Комплекс політичних інституцій та їх організаційних форм, який існує в конкретний момент часу в конкретному суспільстві, формує політико-інституційну структуру цього суспільства, яка, залежно від моделі, визначає вектор розвитку політичної системи.

Таким чином, в соціальній взаємодії постійно беруть участь індивіди, які «вже інтерналізували» складені в конкретній групі правила, і в кожній

конкретній ситуації може відбуватися конструювання нових правил. Тією мірою, якою вони «підтверджуються» на практиці, вони «укріплюються», і навпаки, «не дотримання» правил і норм веде до того, що вони перестають бути правилами і нормами. При цьому «не дотримання» тому чи іншому правилу не є його «порушенням». Адже практично всі правила в тій чи іншій мірі порушуються. Більше того, вони тому і є правилами, що можна фіксувати їх порушення. Але відбувається це тоді, коли має для акторів емпіричну значущість, коли актори вступають у взаємодії. Тому до деінституціалізації правил призводить не «порушення правила», а втрата їхньої значущості для акторів і припинення їх відтворення у практиці.

Як зазначає В. Волков, «сукупність практик, прийнятих в даній культурі, утворює той фон, який задає дійсний сенс ідеологій і цінностей різного рівня, якому б радикальному перегляду вони не піддавалися» [20, с. 324]. Вчений вказує, що саме політичні практики «надають сенс таким важливим ціннісним поняттям, як демократія, свобода, справедливість та їм подібним. Їх дійсний сенс буде міститися в конкретних способах діяльності, на фоні яких використовуються ці поняття» [там само, с. 326]. Стосовно сфери політики цю думку чітко виразив М. Оакшотт, стверджуючи, що демократична політика є традицією або звичаєм (практикою), що складається з дрібних процедур, настанов, звичок, за допомогою яких реалізується те, що розуміється як свобода [243, с. 54-55]. Відповідно, якщо перетворити це в набір формальних інститутів і принципів демократії з метою перенесення в іншу країну, то стає очевидним, що все, що буде в такий спосіб перенесено, не буде відповідати оригіналу, оскільки ці формальні інститути отримають інший зміст, що краще відповідає стилю і традиціям місцевої політики. Адже «дійсне розуміння держави складається з звичних повсякденних способів, на основі яких громадяни спілкуються з певними державними інститутами, використовуючи їх у власних цілях» [20, с. 328]. І якщо практики взаємодії з державою в реальності, окрім держслужби, включають ще й систему особистих зв'язків, підкуп, ігнорування, використання держави в особистих

цілях, персоніфікацію функцій і посад, то саме ці практики в кінцевому підсумку і будуть через свою призму визначати в цілому розуміння привнесеного концепту «демократія».

Зупинимося більш детально на понятті «правил». П. Панов пропонує наступне визначення правила: «заснована на минулому колективному досвіді і колективно осмислена майбутня поведінка актора, який у визначеній ситуації буде займати визначену позицію в певній соціальній групі» [120, с. 43]. На думку Е. Гіденса, правила є одночасно і «засобами виробництва» соціальної взаємодії, і її «продуктом» [29, с. 61-62]. Це і колективне уявлення, і типова поведінка. Г. Саймон вважає, що правила допомагають вирішити проблеми обмеженої раціональності (bounded rationality) акторів та егоїстичної поведінки [261]. Зрозуміло, що жодна з цих дефініцій не претендує на вичерпність, оскільки такому багатоаспектному феномену досить важко надати повне визначення [Див., напр.: 21].

При концептуалізації поняття «правила» в даному контексті за його рамки необхідно вивести а) повторювані явища природи («закони природи», наприклад, «правило буравчика»); б) індивідуальні звички («покласти за правило» що-небудь); в) взаємні очікування, що мають персоніфікований характер [120, с. 39-40]. Правила стосуються соціальних взаємодій, і їхнім атрибутом є не персони, а позиції, які займають актори в соціальній групі. Правила поширюються на всю групу і базуються на спільному знанні (common knowledge), як поводить себе будь-який член групи, якщо він опиняється у відповідній ситуації і займає певну позицію. Ця ідея була дуже точно сформульована Е. Остром: «спільне знання передбачає, що кожен член групи знає правила, знає, що інші теж знають ці правила, і знає, що інші знають, що він знає ці правила» [248, с. 51].

З цього також витікає, що необхідно розрізняти правило (як таке, що передбачає його певне колективне осмислення), і його «формулювання» або «артикуляцію». З точки зору соціального конструктивізму, правила і норми містять не лише «процедурний аспект», тобто «опис» тих очікуваних дій, які

виконують актори, що займають ту чи іншу позицію. Окрім цього, вони передбачають такий аспект як колективне осмислення відповідної соціальної взаємодії, яке приховане від безпосереднього «спостереження». Як норми і правила «відриваються» від конкретних акторів і звертаються до позицій (статусів), сенси також «відриваються» від індивідів і отримують колективне значення. Іншими словами, соціальні взаємодії, які відбуваються «за правилами», осмислюються колективно (членами відповідної соціальної групи) [120, с. 40]. Так, багато положень конституцій (повноваження органів влади, порядок формування і відставки уряду і т.п.), електорального законодавства (висування і реєстрація кандидатів, порядок проведення агітації, проведення голосування, виборча система як правила визначення результатів виборів) представляють собою саме процедурний аспект правил, але дії акторів, що відповідають одній і тій самій процедурі, можуть по-різному колективно осмислюватися, і це осмислення не фіксується в жодному формулюванні. Однак різне колективне осмислення означає, що формуються різні правила. Не випадково Е. Остром вказує, що інститути «невидимі» (invisible), оскільки вони представляють собою не формулювання, а «фундаментальні поняття, що розділяються усіма, вони існують у свідомості учасників і частіше у формі імпліцитного знання, ніж в експліцитній і писаній формі» [250, с. 37].

Ще більш категорично зазначає Е. Гіденс: «Сформульовані правила – правила, виражені на вербальному рівні (законодавчі приписи, бюрократичні приписи, правила гри і т.п.), – представляють собою скоріше кодифіковані тлумачення правил, ніж правила як такі... Дискурсивне вираження правила є його інтерпретацією» [29, с. 65-66]. Е. Гіденс іде далі і пропонує розрізняти регулятивні і конститутивні аспекти правил. Наприклад, твердження «всі робітники повинні починати роботу о восьмій годині ранку» представляє собою переважно регулятивний аспект правила, оскільки не дає визначення роботи як такої, не розкриває її змісту, тоді як «пояснити правило, відповідно до якого під час гри у шахи ставиться мат, означає розглянути сутність самої

цієї гри» [там само, с. 62]. Аналогічну ідею розвиває Евнер Гріф стосовно інститутів. Розглядаючи становлення інститутів сучасної ринкової економіки, він підкреслює, що «одні і ті самі правила і організації можуть бути компонентами різних інститутів, які відрізняються за властивими їм цінностями (beliefs) і нормами» [216, с. 21]. Так, інститут чесної конкуренції передбачає наявність такої організації, як торгова біржа. Відповідно, торгова біржа представляє собою важливий компонент інституту чесної конкуренції, проте угоди на торговій біржі можуть осмислюватися акторами інакше, що призведе до становлення іншого інституту. Інший приклад – суди, які можуть стати «процедурним компонентом» як для інституту правозастосування, так і для зведення рахунків з конкурентами.

Конститутивний аспект правил зазвичай представлений основними принципами взаємодії, які закладені у колективних уявленнях акторів в рамках тієї чи іншої спільноти. Це «ядро» інституції, її сутність, яка певною мірою є ціннісно обумовленою. Конститутивний аспект правил формують політичні орієнтації, моральні шаблони, настанови дії – компоненти, які мають безпосереднє відношення до культури, в тому числі, політичної культури суспільства.

Регулятивний аспект визначає і безпосередньо «прописує» механізми виконання тих чи інших правил. Таким чином, політична інституція, в основі якої лежить певне колективне уявлення (конститутивний аспект правила), реалізується акторами у практиці за допомогою дотримання певних механізмів дії (регулятивний аспект правила).

З цієї точки зору, коли мова йде про формальні чи неформальні інституції (або правила), зазвичай мається на увазі передусім їх регулятивна частина, яка визначає і «прописує» безпосередні механізми виконання тих чи інших правил. В той же час конститутивний, нормативно-ціннісний, культурний аспект правил, представлений основними принципами, які закладені у колективних уявленнях акторів в рамках тієї чи іншої спільноти, залишається поза увагою.

Якщо конститутивні і регулятивні компоненти в структурі інституцій збалансовані і відповідають одне одному, то на основі таких інституцій зазвичай виникають ефективні інституційні форми. Дисбаланс, невідповідність регулятивних правил конститутивним основам взаємодії неминує і закономірно призводить до виникнення нових регулятивних правил. Такі нові регулятивні правила зазвичай мають неформальну природу.

Проблема існування «неформальних» інститутів і норм заслуговує окремого розгляду. Класики неоінституціоналізму – американські політологи Дж. Г. Марч і Дж. П. Олсен – в роботі «Rediscovering institutions: The Organizational Basis of Politics» (1989 р.) зазначають, що саме взаємозв'язки формальних норм і неформальних правил гри створюють складні організаційні відносини, форми взаємодії та саму кооперативну діяльність людей, які підтримують стабільність і відтворюють певний порядок у суспільстві [233]. Е. Остром, визначаючи інститути, спеціально розрізняє «правила, що працюють» (working rules), «використовувані правила» («rules-in-use») на противагу «формальним правилам» («rules-in-form») [250, с. 37]. Дотримання неформальних правил, на відміну від правил формальних, контролюється виключно акторами.

Д. Норт вказує, що «головна роль неофіційних обмежень полягає в тому, щоб видозмінювати, доповнювати або розширювати офіційні правила. Тому зміна офіційних правил або їх дотримання призведе до порушення рівноваги... зміна кожного інституційного обмеження змінить трансакційні витрати і дасть початок зусиллям, спрямованим на вироблення нових домовленостей або норм, що ефективно розв'язуватимуть нові проблеми. Нова рівновага у сфері неофіційних правил встановлюватиметься поступово після зміни офіційних правил» [114, с. 113].

Варто зазначити, що сучасні вітчизняні дослідження неформальних інституцій часто зводяться лише до протиставлення їх в якості альтернативи формалізованим нормам та фіксації «непрацездатності» останніх, в той час як питання щодо причин виникнення неформальних правил, їх значної

поширеності і легітимності серед населення пострадянських країн до сьогодні все ще залишаються без відповіді.

Трохи світла на існування цього феномену проливають англійські вчені Гретхен Хелмке та Стівен Левітські у своїй праці «Неформальні інституції та порівняльна політика: основні напрямки досліджень» [165]. Дослідники вказують, що неформальні інститути, від бюрократичних і законодавчих норм до кумівства та патримоніальних зв'язків, здійснюють глибокий і систематичний вплив на політику. Зневага до врахування впливу неформальних інститутів призводить до неврахування багатьох стимулів і обмежень, які лежать в основі політичної поведінки.

Вчені визначають неформальні інститути як «прийняті у суспільстві, зазвичай неписані правила, що утворюються, стають відомими і насаджуються поза офіційно санкціонованими каналами. Навпаки, формальні інститути – це такі правила гри та процедури, які утворюються, стають відомими і насаджуються через канали, які є загальноновизнаними в якості офіційних» [165, с. 192]. Офіційними каналами в цьому випадку вважаються державні інститути (законодавчі органи, суди, бюрократичні структури), встановлені державою правила (конституції, закони, приписи), офіційні правила корпорацій, політичних партій та зацікавлених груп.

Під час виявлення характеру взаємодії між формальними і неформальними інститутами вчені поділилися на два протилежні табори. Одні вважають, що неформальні інститути – функціональні і сприяють вирішенню проблем в тому сенсі, що вони забезпечують вирішення завдань соціальної взаємодії і координації, чим підвищують ефективність і працездатність формальних інститутів. Інші вважають, що неформальні інститути дисфункціональні: клієнтелізм, корупція і патримоніалізм підривають роботу формальних демократичних, ринкових і державних інститутів. Проте Г. Хелмке і С. Левітські наголошують, що останні дослідження «малюють більш складну картину, ніж та, яку пропонує той чи інший табір: часом неформальні інститути лише посилюють або заміщують

ті формальні інститути, які вони, по всій видимості, підривають» [165, с. 195].

В основу власної типології англійські вчені поклали два виміри: ступінь збігу наслідків роботи формальних і неформальних інститутів та ефективність формальних інститутів. Стосовно ступеню збігу наслідків роботи формальних і неформальних інститутів – відмінність тут ґрунтується на тому, чи призводить дотримання неформальних правил до однакових чи інших результатів, ніж ті, які очікуються в результаті суворого дотримання виключно формальних правил.

Під ефективністю формальних інститутів мається на увазі ступінь дотримання на практиці приписаних на бумазі (або будь-яким іншим чином формально закріплених) правил і процедур. «Ефективні формальні інститути фактично або обмежують вибір політичних акторів, або роблять його можливим» [165]. При цьому зазначається, що за ефективних інститутів актори впевнені у високій вірогідності того, що офіційна влада може покарати за невиконання формальних правил. Якщо ж формальні приписи неефективні, актори переконані, що вірогідність їх впровадження, так само як і покарання за їх порушення, буде вкрай низькою.

За вказаними критеріями автори виділяють різні типи неформальних інститутів: додаткові (complementary), акомодативні, конкурентні та замісні (substitutive) (див. *Додаток 3*) [165, с. 210].

Додаткові інститути заповнюють інституційні «лакуни», знижуючи невизначеність взаємодії в тих ситуаціях, які не передбачені у формальних правилах та процедурах. Вони зазвичай підвищують ефективність формальних інститутів і можуть з часом ставати основою для формалізації тих чи інших правил. Прикладом таких неформальних інститутів можуть бути шаблони, робочі процедури і схеми, що полегшують прийняття рішень в державних структурах.

Акомодативні неформальні інститути створюють мотиви для такої поведінки, яка суттєво змінює наслідки дотримання формальних правил без

їх прямого порушення; вони суперечать духу, але не букві формальних правил. Такі неформальні інститути часто створюються акторами, які не схвалюють наслідків, створюваних формальними правилами, проте не мають можливості змінити або відкрито порушити ці правила. Як зазначають Г. Хелмке і С. Левитські, такі неформальні інститути часто допомагають примирити інтереси цих акторів з існуючими формальними інституційними структурами. Хоча акомодативні інститути і не підвищують ефективність формальних інститутів, вони виступають в ролі каналів для протестного потенціалу аутсайдерів, що не погоджуються з існуванням певних правил. Знижуючи напругу і заглушаючи заклики до змін акомодативні неформальні інститути в цілому сприяють укріпленню стабільності [165, с. 196].

Автори зазначають, що акомодативні неформальні інститути виникали в рамках інститутів соціалістичної держави в Радянському Союзі. Оскільки суворе дотримання формальних правил, що керували радянським політичним і економічним життям, не дозволяло підприємцям виконувати державний план, а індивідам – задовольняти свої основні потреби, виник набір неформальних норм, відомий під назвою «блат». Неформальний інститут блату давав громадянам можливість досягати своїх цілей за допомогою особистих зв'язків. Блат, який в строгому сенсі не був протизаконним, дозволяв керівникам підприємств, працівникам і чиновникам обходити формальні процедури. Цікаво, що таким чином підприємства виконували держзамовлення, а громадяни отримували необхідні товари та послуги, що в цілому протягом досить тривалого часу сприяло виживанню Радянського Союзу.

Заміщуючі (substitutive) неформальні інститути виникають там, де державні структури слабкі або страждають від нестачі повноважень. Заміщуючі неформальні інститути допомагають акторам досягти того, що теоретично мають виконувати інститути формальні, якщо б вони були ефективними.

Виникненню конкурентних неформальних інститутів сприяє наявність неефективних формальних інститутів. Коли формальні правила і процедури виконуються не систематично, що дозволяє акторам ігнорувати або порушувати їх. Конкурентні неформальні інститути структурують мотиви поведінки так, що ті стають несумісними з формальними правилами: щоб виконувати одні правила, актори змушені порушувати інші. Найбільш поширеними прикладами є такі неформальні інститути як клієнтелізм, патримоніалізм, кланова політика і корупція. Так, наприклад, в постколоніальній Гані від держслужбовців офіційно вимагали дотримання правил публічного діловодства, проте більшість з них була переконана, що вони будуть змушені понести серйозні витрати (такі, як втрата соціального статусу), якщо вони будуть ігнорувати родинно-групові норми, які зобов'язували їх забезпечити роботою та іншими послугами своїх родичів та односельців [165, с. 198]. Годі й казати, що сучасна українська ситуація, на превеликий жаль, на разі все ще дуже нагадує ситуацію в цій африканській країні.

Конфігурація взаємовідносин між неформальними інституціями і формальними правилами характеризується мірою їх конгруентності, що вказує на «спільні тенденції розвитку пануючих в суспільстві неформальних інститутів та імпортованих формальних норм» [117, с. 206]. Існує думка, що від того, наскільки конгруентними є формальні і неформальні правила та інститути в рамках певної інституційної структури, залежить ефективність інституційної трансформації в цілому. «Ефективною можна вважати таку трансформацію, в результаті якої відбувається конвергенція імпортованих формальних інститутів і неформальних практик» [118]. Тобто в результаті ефективної політико-інституційної трансформації має встановитися певний баланс формальних і неформальних інституцій та їх організаційних форм, причому важливо, щоб неформальні інституції в цьому балансі мали властивості додаткових або заміщуючих (за термінологією Г. Хелмке і

С. Левитські) [165]. Усталений баланс формальних і неформальних інституцій значною мірою впливає на характер трансформаційного процесу.

Таким чином, значне розмаїття визначень політичних інститутів в сучасній науці призводить до ускладнення аналізу цього феномену за рахунок поступового «розмивання» концепту. Спираючись на методологічний інструментарій неоінституційного підходу, автор дає власне визначення політичним інститутам як певним організаційним формам, в основі яких лежать інституції. Інституції – це культурно і історично зумовлені правила взаємодії, які структурують соціальну взаємодію за допомогою формування відносно стійких моделей поведінки. Структура інституцій складається з конститутивного та регулятивного компонентів. Відповідно, комплекс політичних інституцій та їх організаційних форм, який існує в конкретний момент часу в конкретному суспільстві, формує його політико-інституційну структуру. Такий підхід до розгляду політико-інституційної структури дає можливість стверджувати, що складність і неефективність трансформаційних процесів на пострадянському просторі обумовлені нав'язуванням нових, не властивих для цих інституційних структур формальних, процедурних аспектів правил, а також нових організаційних форм. Виникнення неформальних інститутів в багатьох випадках обумовлене необхідністю відтворення звичних для акторів практик взаємодії, які вони вважають перевіреними і більш ефективними.

2.2. Методологічні принципи дослідження інституційної динаміки в перехідних суспільствах

Політико-інституційна структура суспільства є відносно консервативним елементом соціального життя, каркасом суспільної взаємодії, вона надає усталеності та ефективності функціонуванню будь-якої політичної системи. Характеристика інститутів як сукупності певних правил, які обмежують і регулюють дії та взаємодію суб'єктів, виявила так званий

«парадокс обмежень», тобто проблему узгодження поведінки акторів в межах інститутів і з приводу їхньої зміни. Якою мірою політичні актори обмежені у своїх діях структурою існуючих інститутів і наскільки вони відповідальні за репродукцію або виникнення певних політико-інституційних форм? Як відбуваються інституційні трансформації і що виступає їх джерелами? Відповіді на ці запитання слід шукати в дослідженнях проблем інституційної динаміки.

Можна стверджувати, що найкращим способом розуміння інституційної динаміки є виявлення взаємозв'язку між правилами, мотивами та обмеженнями інституціональних рамок та індивідуальними перевагами [259, с. 1243]. Комплекси мотивів та правил формують певні інституційні ролі. Початок формальної або неформальної зміни цих ролей свідчить про потребу і початок трансформації інституційного середовища.

Зазначимо, що на разі формулювання комплексної теорії інституційної динаміки все ще перебуває в стадії становлення. Існує значна кількість робіт, присвячених різним аспектам інституційної зміни, щоправда, більшою мірою в економічній науці [Див., напр.: 114; 117; 132; 241; 258], але, на жаль, досі не сформована навіть єдина стала система категорій, яка дозволяла б її описувати.

В загальному вигляді процес інституційних змін розглядається двома протилежними концепціями інституційної трансформації, що слугують вихідними засновками для багатьох теорій інституціональної зміни.

1. Концепція «поступового розвитку» («continuous nature») розглядає інституційну зміну як тривалий, безперервний, органічний процес [252, с. 573]. Згідно цієї концепції, інститути поступово змінюються внаслідок реакції на виклики зовнішнього середовища: неформальні правила, норми, практики виникають і поступово закріплюються у вигляді формальних інститутів. Еволюційні трансформації зумовлюються перетвореннями неформальних правил, які, в свою чергу, відбивають розвиток потреб та зміну звичок, настанов у поведінці акторів. Відбувається легалізація неформальних

інститутів: цінності та норми, які лежать в основі цих інститутів, отримують силу закону, з'являються нові соціальні ролі і таким чином відбувається перетворення неформальних інститутів у формальні. Цей процес відбувається таким чином: зміни у традиціях та цінностях поступово призводять до змін у неформальних інститутах та правилах взаємодії. Формальні інститути ґрунтуються на інститутах неформальних, і кожен неформальний інститут, відповідно, може бути основою для одного чи кількох формальних інститутів. Поступовий розвиток або еволюційні інституційні зміни відбуваються тоді, коли протягом певного часу у рамках практик неформальні інститути зазнають змін, модифікуються або взагалі замінюються новими. У такому випадку норми не піддаються радикальному перегляду, відбувається лише їх часткова зміна відповідно до змінених умов або потреб людей.

Як зазначає російський дослідник П. В. Панов, під час такої інкрементної зміни формальних інститутів відбувається формально-правове закріплення, легалізація тих неформальних норм і практик, що вже існують. Цей процес представляє собою надання неформальним нормам писаної форми і необхідної міри універсальності. Прикладом легалізації неформальних норм є англосаксонське прецедентне право *Common law* [119, с. 64].

З одного боку, формальні і неформальні інститути в цьому випадку мають діяти узгоджено. Але, як показує практика, цей варіант не завжди ефективний. «Коли ефективність неформальних інститутів знаходиться під загрозою, – зазначає Д. Найт, – актори намагаються залучити державні механізми зовнішнього примусу і встановити інституційні обмеження, які дадуть їм дистрибутивні переваги. Але залучення держави змінює основний конфлікт з приводу соціальних інститутів. Логіка неформальної інституціоналізації – встановити обмеження на дії інших шляхом прийняття власних зобов'язань. Логіка формальної інституціоналізації – встановити обмеження на дії інших за допомогою дії третьої сторони» [228, с.188]. Тому негативним боком легалізації неформальних норм, по-перше, є те, що з часом

держава перестає виконувати лише функції моніторингу за дотриманням привал сторін. Держава поступово прагне встановити такі інститути, які будуть давати їй переваги і прибуток. По-друге, не всі неформальні норми є ефективними, і інколи їхня легалізація ще більше ускладнює регулювання відносин. По-третє, не будь-яка формалізована норма є точною копією неформальної. Індивіди можуть вважати неформальну норму більш ефективною і такою, яка відповідає їхнім очікуванням більше, ніж нова формалізована. Само по собі введення нової формальної норми не змінює очікувань індивідів, а це в кінцевому підсумку може призвести до конфлікту нових формальних і старих неформальних норм [119, с. 66].

2. Концепція дискретних змін або «дискретної природи» («discrete nature») розглядає інституційну динаміку як процес, у якому з певною періодичністю (дискретно) відбуваються періоди бурхливих інституційних перетворень, коли інституційні структури стають чутливими до впливу політичних акторів і активно піддаються модифікаціям і змінам. Такі періоди запланованих і спрямованих змін з часом поступаються місцем періодам інституціональної консолідації та стабільності [252, с. 572].

Зазвичай періоди дискретних інституційних змін пов'язані з впровадженням політичними акторами нових інституційних форм, часто запозичених ззовні під час так званої «трансплантації» або «імпорту». У цьому випадку відбувається трансформація, передусім, формальних правил відповідно до певних зразків, зазвичай, не властивого для цієї системи походження. Мова йде про перенесення запозичених формальних інститутів, які довели свою ефективність у розвинених країнах. Зрозуміло, що такі дискретні інституційні зміни не є продовженням попередньої логіки розвитку політичного процесу. Цей тип змін відбувається тоді, коли напруження між новими, трансформованими інституційними формами політико-інституційної структури суспільства та «імпортованими» формальними інститутами досягає свого піку. У цей період провідну роль починає відігравати держава. Слід також зазначити, що існує певна специфіка процесу дискретних змін,

яка залежить від того, з однотипних чи різних за типом моделей країн було імпортовано формальні інституційні зразки.

Якщо імпорт або обмін інституційних зразків здійснюється між країнами, які мають політико-інституційну структуру однакового типу, то такі запозичення зазвичай не потребують тривалого процесу адаптації у новому середовищі. В таких випадках «імпортовані» інституційні форми та процедури адаптуються та інтегруються в політичний процес відносно швидко та безболісно. З іншого боку, якщо країна імпортує інституційні зразки з політико-інституційної структури іншого типу запозичення часто вступають у конфлікт з аутентичними інституційними формами, що може призводити до деформалізації правил та інституційних пасток.

Варто враховувати, що інституційні структури та їх трансформації розвиваються одночасно і паралельно із політичними акорами, знаходяться з ними у процесі коеволюції. З одного боку, інституціональні трансформації можуть бути ініційовані політичними акторами з метою легітимації нового політичного режиму або внаслідок впроваджуваних реформ. Як зазначають фахівці з інституційного аналізу, ситуативні, дискретні інституційні трансформації «виконують функцію відтворення певного рівня співвідношення між цінностями, притаманними панівному режиму, та іншими (передусім, суспільними) цінностями, артикульованими через інституціональні утворення держави» [139]. З іншого боку, інституційні перетворення можуть відбуватись поступово, еволюційно, коли інститути адаптуються під зміни середовища. У цьому сенсі трансформація одного з інститутів політико-інституційної системи неминуче призводить до перетворень в інших інституційних структурах, які взаємодіють із цим інститутом. Інституційні трансформації є системним і взаємопов'язаним процесом, не дивлячись на те, що їх рушіями можуть бути окремі окремі події або актори, що незадоволені існуючими недосконалими схемами взаємодії. Можна стверджувати, що головною метою інституційних трансформацій є встановлення нової інституційної рівноваги [252, с. 574].

Беручи до уваги два виміри процесу інституціональної трансформації (характер змін – еволюційний чи дискретний та рушії – внутрішні або зовнішні чинники), виділяють наступні моделі інституційної зміни (див. *Додаток 4*) [там само, с. 576].

Модель непередбачуваної зміни була розроблена, передусім, соціологічною теорією організацій. Модель описує механізми цілеспрямованого реагування інститутів на зовнішні виклики та зміни інституційного середовища. Зазначається, що трансформації в інституційній системі є взаємообумовленими і призводять до так званого «ефекту зараження», коли зміна одних організаційних утворень зумовлює і впливає на зміну інших. При цьому вибір тих або інших організаційних структур здійснюється завдяки відносно свідомому вибору еліт, а не спонтанно. Модель непередбаченої зміни використовується найчастіше у поясненнях соціологічного інституціоналізму.

Модель органічної зміни передбачає, що інститути – це відносно автономні утворення, які володіють певним обсягом ресурсів, легітимністю та «усвідомлюють» потребу до адаптації. Відповідно, інститути «вони зацікавлені в посиленні своєї влади та «збільшенні території», що досягається через стимульовану внутрішніми мотивами постійну та поступову модернізацію організаційної структури» [139]. Така модель органічної, поступової зміни відстоюється представниками нормативної інституційної теорії, які вважають, що джерелом інституційної трансформації виступає ціннісний пласт. Одночасно ця модель представляє політичні макроінститути як «стабілізаційні» утворення, такі, що покликані генерувати мир та захисні спільноти [253].

Модель руйнівної зміни пояснює інституційні перетворення як такі, що зумовлюються впливом деструктивних зовнішніх факторів (економічних, соціальних, міжнародних та ін.) – наприклад, війн, революцій, економічних криз, природних катастроф і т.д. – які призводять до суттєвих змін у формальних правилах [114, с. 114]. Цією моделлю інституційних

трансформацій послуговується історичний інституціоналізм, і варто зазначити – вона містить у собі багато недоліків цього напряму теоретизування.

Модель запланованої зміни передбачає, що під час стрімких трансформацій інститути прагнуть посилити свій вплив на політичний процес. Відповідно, з цієї точки зору «інститути радше схильні набути вищого профілю і контролювати стратегію нового інституціонального дизайну, ніж відповідати на зміни середовища простим пристосуванням» [139]. Згідно цієї моделі, політико-інституційна структура повинна мати досить великий «запас міцності» та володіти досить сильними позиціями в інституційному середовищі. Автори моделі запланованої зміни поклали в основу її розробки базові принципи теорії раціонального вибору, які вказують, що причиною структурних змін інститутів є раціонально обґрунтована максимізація інституціональної корисності.

Зазначимо, що моделі інституційної зміни – це умовні конструкції, які можуть бути піддані перегляду з огляду на специфіку трансформаційних процесів. Зокрема, варто враховувати, що протилежні за змістом моделі органічної зміни і руйнівної зміни однаково базуються на цінностях, в той час як в основі моделі випадкової та запланованої інституційної трансформації лежать раціональні розрахунки та стратегії акторів [252].

В цілому, на думку дисертанта, найбільш результативним з точки зору дослідження інституційних перетворень буде виглядати синтез зазначених концепцій та моделей інституційної зміни: поділ життєвого циклу інститутів як на періоди стабільності та поступового, внутрішнього розвитку відповідно до вимог зовнішнього середовища, так і на нормативні, динамічні періоди глибоких трансформацій, «інституційних зсувів» або «інституційних вибухів».

Слід зауважити, що в сучасному неоінституціоналізмі визначення причин та механізмів інституційних змін є мало не найгострішою дослідницькою проблемою. Розвиток інституту, як вважає більшість

представників неоінституційної теорії, означає, що ядро системи норм, що поділяються членами інституту (тією чи іншою суспільною групою) зберігається, але в той же час відбуваються деякі зміни в позиціях, ролях і функціях різних акторів, а також у положенні і функціях самого інституту. Можливі також і часткові перетворення у нормативній системі, пов'язаній з тими чи іншими інститутами.

В якості джерел інституційних змін називають випадковості і непередбачені обставини (Т. Веблен) [19], технологічні інновації і демографічні зсуви, які призводять до змін у цінах та смаків споживачів (Д. Норт) [114], стратегічні дії політичних акторів (Р. Патнем) [125], які оптимально відповідають потребам історичного розвитку і функціонуванню соціальних систем. В той же час інститути змінюються при зміні обставин і зі зміною соціальних потреб людей, які визначають їх діяльність.

Слід одразу зазначити, що з цього приводу не існує єдиної наукової інтерпретації, оскільки новий інституціоналізм не є цілісним, узгодженим напрямком. На це вказував, зокрема, Гай Пітерс у своїй праці «Інституційна теорія у політичній науці»: «Новий інституціоналізм не є цілісним науковим підходом, але це скоріше певний спільний стрижень, що поєднує декілька специфічних і близьких одне до одного за методологічними настановами дослідницьких напрямків» [251, с. 2-3]. Багаточисельні спроби створення комплексної теорії інституційної зміни поки що, нажаль, не увінчалися успіхом. І не дивлячись на те, що неоінституційний підхід в цілому визнає той факт, що політичний інститут не є статичним утворенням, і що він здатний видозмінюватися або зовсім зникати під впливом різних факторів, серед різних напрямків цієї наукової течії досі існують певні відмінності. Тому ми спробуємо проаналізувати теоретичні моделі представників різних напрямків неоінституційного підходу: нормативного неоінституціоналізму, теорії раціонального вибору, а також історичного і соціологічного неоінституціоналізму [251].

Нормативний інституціоналізм вказує на центральну роль норм і цінностей, прийнятих всередині організації (інституту), на основі яких і пояснюється поведінка її членів. Політики тут розглядаються не як індивідууми, що діють у своїх власних інтересах з метою максимізації своєї вигоди, в поведінці яких проявляються особливості їхньої соціалізації, але як актори, що несуть у собі певні цінності інститутів, з якими вони асоційовані. Нормативні інституціоналісти є прибічниками так званої концепції ендогенного формування політичних уподобань. Це означає, що уподобання, з їх точки зору, формуються в основному завдяки залученню індивідів до інститутів [283]. Інститути при цьому розглядаються не лише як формальні структури, але і як сукупності норм, сенсів і загальноприйнятих практик. Одне з найважливіших положень нормативного інституціоналізму виглядає наступним чином: якщо інститут ефективно впливає на поведінку своїх членів, то останні будуть скоріше думати про те, як узгоджувати свої дії з нормами інституту, а не про вигоди від своїх дій.

В той же час не існує таких інститутів, які були б розвинені настільки добре, що не виникало б жодних неочікуваних, «аномальних» ситуацій. Інституційні зміни, на думку нормативних неінституціоналістів, виникають в основному в умовах зміни політичного курсу, коли з'являється необхідність по-новому відповідати на ті чи інші проблеми розвитку. Самі інститути під час виникнення тих чи інших проблем мають певний набір загальноприйнятих дій у відповідь і зазвичай прагнуть використати ці «відповіді» до початку пошуку альтернатив, які неминуче означають необхідність відхилення від прийнятих цінностей. З цією метою, наприклад, більшістю інститутів використовуються різні примусові механізми. Таким чином, межі інституційних змін залежать від того, наскільки ефективно інститут регулює поведінку своїх членів, і наскільки цінності інституту здатні виконувати свою функцію обмеження обсягу можливих альтернатив для зміни інститутів.

Найбільше розповсюдження отримала логіка, що притаманна теорії раціонального вибору, або так званому «неоінституціоналізму раціонального вибору». Його представники вивчають не норми і цінності самі по собі, а правила і стимули, що діють в рамках інститутів, визначають і впливають на індивідуальну поведінку. Ці системи правил і стимулів формують умови для раціонального вибору, на основі якого індивіди намагаються максимізувати свої вигоди від інституційної взаємодії.

Представники цього напрямку вважають, що причиною інституційних трансформацій виступають раціональні дії політичних акторів, які зацікавлені у проведенні таких трансформацій. Як зазначають П. Холл і Р. Тейлор, «актори створюють інститути, щоб ... отримати вигоди від кооперації... Вони зберігаються доти, доки надають акторам більше вигод, ніж альтернативні інститути» [Цит. за: 119, с. 53]. Інститути змінюються, тому що актори прагнуть змінити їх, очікуючи, що це максимізує їх корисність.

Теорія раціонального вибору в рамках неоінституційного підходу базується на тому, що індивіди в процесі взаємодії для того, щоб зробити цю взаємодію можливою, щоб координувати свою поведінку, здійснюють раціональний вибір: вони створюють інститути, обираючи з різних варіантів ті, які вважають оптимальними. Причини виникнення та/або зміни інститутів пов'язані зі зміною характеру інституціонального спілкування людей, зумовленого як оновленням формальних норм и процедур, так и неформальних регламентів та правил гри. Отже, максимізація вигоди є найважливішою мотивацією індивідів, але, оскільки вони усвідомлюють, що в рамках інститутів вони можуть ефективніше досягти своїх цілей і отримати різні гарантовані інститутом прибутки, їхня поведінка значною мірою трансформується під впливом інститутів. Тим самим на основі індивідуальних раціональних дій всередині інституту формується так звана «колективна раціональність», яка передбачає згоду всіх членів інституту виконувати встановлені правила гри.

В якості причин інституційної трансформації в рамках теорії раціонального вибору найчастіше вказують два варіанти. У рамках першої версії інститути розглядаються як «колективна користь» – ефективні для всього суспільства настанови, які дозволяють максимізувати корисність та максимально знизити трансакційні витрати. Представники цього підходу вважають причиною інституційних змін зниження ефективності діючих інститутів. Тобто люди створюють такі інститути («правила гри»), які знижують невизначеність взаємодії та підвищують продуктивність використання ресурсів. Ефективність політичних інститутів тут (за аналогією з економічними) вимірюється величиною трансакційних витрат, які виникають під час взаємодії акторів. Чим менші витрати, тим вища ефективність. Оскільки політична взаємодія реалізується через відносини панування і підкорення, то витрати включають кількість владних ресурсів, які необхідно задіяти суб'єкту для здійснення влади над об'єктом. Ефективність політичних інститутів безпосередньо залежить від рівня легітимності влади. Зниження ефективності влади веде до різкого зростання витрат суб'єкта влади (правлячої еліти), і у нього може виникнути бажання провести інституціональні трансформації, спрямовані на її підвищення. Відповідно, зміна інститутів станеться у тому випадку, якщо вона дасть можливість ще більше знизити трансакційні витрати. Інститути, згідно даного підходу, виникають як засіб координації та вирішення проблеми колективної дії.

Критично аналізуючи цю версію інституціоналізму раціонального вибору, російський політолог П. Панов підкреслює, що зміст концепту «колективна користь» є занадто розмитим, внаслідок чого у його розумінні немає повної єдності [119, с. 53-55]. Крім того, розрахунки максимальної корисності від тих або інших стратегій взаємодії, які вироблені в межах теорії ігор і активно застосовуються теоретиками раціонального вибору, скоріше придатні для моделювання та прогнозування поведінки індивідуальних акторів у досить обмеженому просторово-часовому континуумі (наприклад, у ході електоральних змагань, створення парламентських коаліцій тощо).

Політика ж загалом залежить від дії самих різних суб'єктів, в тому числі корпоративних, інтереси і цілі яких мають мало спільного із «колективним благом».

Так чи інакше, інституційні зміни стають можливими у тому випадку, якщо приписані правила починають заважати ефективному процесу розподілення ресурсів. З цим пов'язане виникнення «інституційного дисбалансу», коли частина соціальних акторів постійно намагається змінити правила гри або використати норми, не узгоджені з іншими гравцями. Такі моменти, коли групи соціальних акторів протистоять друг другу в проблемних ситуаціях соціальної взаємодії, за своєю суттю є політичними (*inherently political*). Вони пов'язані з боротьбою між групами, які володіють різним обсягом влади відносно дефіцитних ресурсів. Іншими словами, моменти, необхідні для будівництва інститутів, виникають тоді, коли існуючі групи переживають кризу або під час спроб вибудувати стабільні взаємодії, або коли наявні правила перестають відповідати їхнім намірам. З цієї точки зору основним джерелом інституційної динаміки сучасного суспільства є взаємовідносини між привілейованими групами і тими, хто намагається змінити ситуацію, боротьба між домінуючими групами в рамках полів та за їх межами, спрямована на створення і підтримання полів, а також умисне і неумисне вторгнення на сусідні поля як результат цієї боротьби. Подібну боротьбу можна розглядати як «ігри», тобто соціальну взаємодію, спрямовану на досягнення певних результатів для кожної групи. Можливість завоювання нових полів з'являється у акторів, які використовують свої уявлення про це. Часто їх спонукає позиція, яку вони займають – це можуть бути групи, націлені на зміни, або домінуючі групи.

Такі переконання щодо причин інституційних змін розділяють представники другої версії теорії раціонального вибору – так званого дистрибутивного (от *distribution* – розподілення) підходу, який надає більш реалістичний погляд на взаємодію політичних суб'єктів в процесах інституціонального генезису. За концепцією Д. Найта, який і запропонував

цей підхід, інститути виникають як побічний продукт боротьби за владу та розподіл ресурсів у суспільстві. Він вважає, що, оскільки в рамках раціонального вибору можлива не одна, а декілька інституціональних рівноваг, вибір інститутів не може бути пояснений вигодами від кооперації: «Первинною мотивацією при створенні соціальних інститутів не може бути досягнення колективних цілей... Інституціональні правила створюються діями раціональних акторів та опосередковують їхню взаємодію... Актори вимагають від інститутів, щоб останні фокусувалися не стільки на колективних результатах, скільки продукували соціальні наслідки, найбільш вигідні для них як раціональних акторів» [228, с. 38].

Отже, сформовані поля і визначені ними соціальні позиції обмежують дії акторів і можливості їх вибору. Проте це зовсім не означає, що всі погоджуються з встановленими сенсами і сформованими у полях неофіційними ієрархіями, спроби оскаржити і змінити їх періодично відбуваються. Як бачимо, обидві окреслені версії інституціоналізму раціонального вибору акцентують увагу на соціально-конструктивістському характері взаємодії політичних суб'єктів та інститутів. При цьому, активна, формоутворююча роль саме суб'єктів стає основним предметом аналізу. Тому необхідно визначити, які саме групи акторів і чому виступають ініціаторами інституційних змін. На це питання дослідники пропонують два варіанти відповіді.

З одного боку, зрозуміло, що не всі групи акторів задоволені своїм положенням у сформованому полі. За певних умов, як зазначає К. Шепсл, витрати політичних аутсайдерів (challengers) на змінення існуючих інститутів стають меншими, ніж витрати на пристосування до існуючих правил гри. Це примушує таких акторів прагнути до інституційних змін [265]. Можливість покращити колективне положення групи може призвести до вторгнення на сусіднє поле або до спроби створити нове поле.

З іншого боку, у випадку взаємодії акторів, що володіють більшим або меншим обсягом влади, можновладці прагнуть до відтворення існуючого

ладу. Тому, наприклад, Д. Найт вважає, що ініціаторами таких процесів виступають не аутсайтери, а саме домінуючі актори [228]. Вони нав'язують свої набори правил і відносин іншим групам. Або порядок може визначити інша сила, наприклад, уряд, який відводить привілейовані позиції собі або найбільш наближеним до нього групам. Іноді групи формують політичну коаліцію з метою переговорів з приводу умов, які забезпечать правила, вигідні їх учасникам. Якщо ситуація відносно нестабільна і з'являється безліч різних груп, можна очікувати, що найбільш кваліфіковані соціальні актори допоможуть групам подолати існуючі між ними відмінності, запропонувавши нову ідентичність для даного поля. Важливо також розуміти, що інституційне будівництво може виявитися невдалим: розрізнені інтереси і не співпадаючі ідентичності груп можуть зашкодити будівництву стабільних інститутів. В будь-якому випадку, згідно цього підходу, інституційні зміни відбуваються через гостру політичну боротьбу [160, с. 32].

Отже, причиною зміни інституційної структури інституціоналізм теорії раціонального вибору вважає нездатність діючого інституту виконувати ті функції, для реалізації яких він був сформований. Зміни інтерпретуються як свідомий, раціональний процес.

Для прибічників історичного неоінституціоналізму головною точкою відліку у вивченні інституційних структур є ті варіанти історичного вибору у розвитку інститутів, які були зроблені тією чи іншою державою або її політичною елітою раніше. Як стверджують представники цього наукового напрямку, цей первинний вибір, а також інституційні зобов'язання і обмеження, які стали його наслідками, впливають на усі рішення, що приймаються згодом. Це має назву принципу «path dependence» або «залежності від обраного шляху».

Якщо влада обрала певний політичний курс і зробила інституційний вибір на користь того чи іншого рішення, ця модель може існувати до того моменту, поки не з'являться достатні політичні сили (значущі політичні суб'єкти, що володіють відповідними ресурсами), щоб подолати інерцію

цього шляху і змінити політичний курс. Такий спосіб зміни існуючої моделі інституційного розвитку історичні неоінституціоналісти називають «принципом критичних ситуацій». Отже, первинні моделі розвитку інститутів можуть змінюватися іншими, альтернативними. Проте найдовший час свого існування інститут знаходиться у стані рівноваги і функціонує відповідно до рішень, прийнятих в момент створення інституту або в момент попереднього інституційного зсуву. Якщо стан рівноваги порушується, на зміну періоду «інституційної статичності» приходять трансформації в інститутах.

Центральне місце у соціологічному неоінституціоналізмі посідає проблема інституціоналізації, враховуючи формування цінностей і інших змістовних структур в рамках організацій. В меншій мірі дослідники акцентують увагу на кінцевих результатах діяльності тих або інших інститутів.

Фундамент сучасного соціологічного неоінституціоналізму складають праці М. Вебера, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Ш. Ейзенштадта. Однією з особливостей підходу є те, що в ньому не проводиться чіткої межі в теоретичному плані між інститутами та інституціоналізацією, тобто процесом встановлення нових інститутів або правового і організаційного закріплення соціальних відносин, що склалися.

Інституційні зміни, на думку представників даного підходу, виникають у процесі інституціоналізації або деінституціоналізації. Розвиток процесу інституціоналізації пов'язаний із додаванням нових ролей і характеристик до існуючих інститутів, наприклад, з додаванням більш жорстких правил до домінуючих в рамках інституту нормативних настанов. Деінституціоналізація, в свою чергу, означає руйнування колишніх інституційних форм. Як зазначав Ш. Ейзенштадт, зміни в інституційних структурах включають ліквідацію старих структур (а з ними – відповідних їм цінностей і символів), а також подальшу заміну їх новими – так звану реінституціоналізацію [251, с. 99-100].

З іншого боку, інституційні зміни розглядаються у функціоналістському ключі, з точки зору пошуку інститутами способів адаптації до змін в інституційному оточенні. Така форма інституційних змін передбачає визначення і знаходження викликів в інституційному середовищі і пошук шляхів узгодження діяльності інститутів з цими зовнішніми факторами і силами. Інститути і організації, таким чином, намагаються не лише пасивно відповідати на виклики середовища, а «шаблонувати» (вбудовувати) своє інституційне оточення виходячи зі своїх потреб. Цей підхід в більшій мірі може бути застосований щодо політичних інститутів, які регулюють різні сфери суспільного життя у своїх інтересах.

В процесі інституційних перетворень можуть виникати ситуації, які отримали назву «інституційних криз». Під інституційними кризами розуміється зростання функціональних, структурних і системних протиріч в інституційній системі, позначене появою деформацій в інститутах, процесами деінституціоналізації і делегітимації влади, а також паралічем основних державних структур [48]. Неоінституційна теорія пропонує три основні трактовки інституційних криз. Інституційна криза в кожній з них виступає відповідно як 1) варіант неформальної інституціоналізації; 2) варіант деінституціоналізації; 3) варіант інституційних викривлень [48].

1) Неформальну інституціоналізацію можна визначити як заміщення формальних інститутів неформальними правилами. Розглядаючи цей процес стосовно конкретних інститутів, слід зазначити, що неформальна інституціоналізація представляє собою тип інституційної зміни, зворотний інституціоналізації, тобто встановленню нових суспільних інститутів і правовому закріпленню нових соціальних відносин і норм. Цей процес отримав також назву деформалізації правил [166].

Для режиму домінування неформальних інститутів в політичній системі характерні такі риси, як прийняття рішень неформалізованим способом, слабкість і неефективність діяльності формальних інститутів, загальне послаблення адміністративних функцій держави за рахунок

посилення ролі лобі та інших агентів впливу. Режим домінування неформальних інститутів може діяти в рамках тієї чи іншої суспільної системи протягом досить тривалого часу, враховуючи, що у політичних агентів є безліч стимулів на користь збереження такого шляху інституційного розвитку, і немає мотивів для зміни моделі політичної поведінки.

Як же розвивається криза, зумовлена домінуванням неформальних інститутів? Свавілья і невиконання державною владою своїх правових зобов'язань разом з репресивними практиками призводять до розвитку захисних реакцій на масовому рівні. Внаслідок розвитку неформальної інституціалізації і широкого розповсюдження патронажно-клієнтельних зв'язків, громадяни починають з недовірою ставитися до держави, до діяльності органів влади, до будь-яких урядових реформ. Поряд з цим населенням виробляються механізми опору свавілью держави і виживання у нових умовах. Звідси виникає вкрай низький попит на «верховенство права» – як з боку індивідів, так і з боку організацій.

Протиріччя між формальними і неформальними інститутами в результаті трансформації суспільства призводять до виникнення «інституційних пасток» [28; 166]. О. Хлопін стверджує, що стійкість і одночасно неефективність соціального інституту зумовлені «розривом» між реальними практиками і формальними правилами. Хоча останні не трансформуються в норми, що розуміються і сприймаються в якості загально визнаних орієнтирів для дії, актори, щоб мати можливість порушити, обійти або якимось інакше пристосувати до «своїх завдань» формальні приписи, змушені їх вивчати. При цьому зацікавлені в такій підміні актори ризикують потрапити у пастку: залишаючись для них необхідним, скопійований інститут під час деформалізації правил приречений на слабкість [166, с. 9]. Виходячи із тверджень цитованого дослідника, можна зробити висновок, що причиною інституціональних пасток (в які потрапляють актори, виходячи з раціональних припущень щодо користі від користування даним інститутом) стає проблема впровадження політичних інститутів, які не є органічними для

даного суспільства. В результаті політичні агенти змушені пристосовуватися до інституціоналізованих формальних норм, створюючи неформальні практики поведінки, що фактично суперечать формальним, оскільки вигоди від їх використання більше.

В кінцевому рахунку це призводить до формування особливого типу інституційної системи, заснованому на неформальних зв'язках. Єдиним механізмом її зламу, на думку експертів, може стати лише проведення чіткої державної політики у сфері державного будівництва, яка повинна враховувати, до чого можуть привести ті чи інші моменти інституційного вибору (прийняття нових законів, перебудова системи державних органів і т.п.). Політика перетворень в інститутах при цьому має бути спрямована передусім на те, щоб зацікавити політичних акторів у виборі якісно нових поведінкових патернів, не пов'язаних з використанням неформальних зв'язків і правил.

2) Під деінституціоналізацією теоретики неоінституціоналізму розуміють ліквідацію старих інституційних структур, яка супроводжується зниженням значущості відповідних цим структурам цінностей і символів і «перебудовою» нормативно-символічної системи суспільства. За аналогією з неформальною інституціоналізацією, деінституціоналізація – це процес, зворотний звичайній інституціоналізації. В той же час деінституціоналізація розглядається не як заміна одного або декількох інститутів іншими, а як більш масштабний процес руйнування інституційної і одночасно символічної системи. Деінституціоналізація змінюється періодом реінституціоналізації, тобто відтворенням основних інституційних форм на нових засадах.

Деінституціоналізацію можна спостерігати, передусім, в періоди революційних перетворень суспільств або на етапі «підготування до революції». Однак вона не завжди супроводжується революційними перетвореннями: деінституціоналізація може мати своїм наслідком успішні реформи, проведені владною елітою. Іншими словами, передумови соціального невдоволення і насильницьких революційних дій і передумови,

що породжують значущі соціальні зміни, не завжди співпадають, причому ті і інші можуть призводити до різних наслідків. Успішність реформ в цьому випадку пов'язана, з одного боку, із задоволенням вимог опозиції і вирішенням основних соціально-економічних проблем, а з іншого – з встановленням нових нормативних моделей соціальної взаємодії, які були б сприйняті суспільством.

Отже, в традиціях соціологічного інституціоналізму інститути виступають в якості своєрідних структур, в рамках яких відбуваються дії акторів і які наділяють ці дії певним сенсом. В рамках такої інтерпретації інститутів широко використовується когнітивний підхід. О. Даугавет, виходячи з деяких розробок прибічників цього підходу, ключовою категорією аналізу визначає знання. Таким чином, в структурі інституціонального знання можна виділити три рівня, що накладаються одне на одного і проникають одне в одного: знання-вміння («як»), яке включає навички поведінки і категорії практичного міркування; знання-уявлення («чому») – рівень пояснювальних конструкцій, суб'єктивно достовірних змістовних описів; і, нарешті, знання-осмислення («навіщо») – рівень синтезу «загального значення», змістовної ідентифікації з інститутом. Якщо практичне знання дозволяє соціальному актору діяти згідно нормам і правилам інституту, а знання-уявлення надає суб'єктивного сенсу його поведінці, то знання-осмислення наділяє значенням існування інституту і діяльність індивіда, беручи участь в конструюванні його соціальної ідентичності [38, с. 29-30]. Виходячи з цієї теоретичної посилки, можна припустити, що особливу роль у процесі трансформації політичних інститутів відіграє «знання-осмислення», яке фактично виконує функцію легітимації в існуванні будь-якого інституту. Зокрема, К. Завершинський стверджує, що становлення і існування неформальних соціально-політичних інститутів (форм солідарності), від яких багато в чому залежить інституціональна стійкість політичного простору і соціуму в цілому є умовою і способом реалізації символічного потенціалу кодів політичної легітимації [50, с. 44]. Якщо ж застосувати цю логіку до

пострадянської практики, то автор доходить висновку про те, що інституціоналізація неформальних інститутів підкріплена, передусім, знаннями політичних акторів про сенс існування інститутів як таких. Тому у користувачів інститутів не виникає питань щодо необхідності існування і функціонування тих чи інших правил і норм, незалежно від того, правовий чи не правовий характер вони мають. Виходячи з таких припущень, існує можливість стверджувати, що попередні результати трансформаційних процесів в колишніх радянських республіках демонструють повсюдне встановлення неформальних практик і норм, які суперечать цінностям ліберальної демократії, що більшою або меншою мірою в різних країнах цього регіону в той чи інший спосіб гальмують або навіть зовсім закривають перспективи подальшої демократизації.

Таким чином, використовуючи логіку соціологічного неоінституціоналізму в пошуку пояснень інституціоналізації специфічних неформальних норм і практик поведінки на пострадянському просторі, на додаток до основного пояснення раціональності дій політичних акторів, що діють в рамках цих інститутів, додається ще й поняття про сенси. Завдяки сенсам, якими наділений кожний інститут, в рамках котрих відбуваються дії і взаємодії цих акторів, відбувається легітимація норм і правил, що встановлюються і засвоюються. Це в кінцевому підсумку і наділяє політичні інститути ознаками стійкості. Тим не менш, оскільки (згідно трактовкам прихильників соціологічного неоінституціоналізму) сенси, знання, коди є екзогенними стосовно агентів інститутів, постає нове питання про джерела формування цих сенсів. В цьому контексті корисним стає використання досягнень історичного неоінституціоналізму.

Як вже зазначалося, що інституційні зміни з позицій історичного неоінституціоналізму розглядаються, виходячи з припущень про залежність від історичного розвитку, коли інститути перетворюються, базуючись на обраному колись раніше векторі розвитку. З цієї точки зору можна стверджувати, що інсталяція формальних інститутів демократії в перехідних

країнах не отримує підкріплення у вигляді відповідних неформальних практик і норм через виникнення протиріч між реформами і тими засадами існування суспільства, що склалися в ході довгострокового розвитку. Результатом стає формування так званих інституціональних викривлень.

3) Під інституційними викривленнями розуміються такі інституційні форми, які не відповідають функціональній природі інститутів і здійснюють деструктивний вплив на інституційну систему [59].

На відміну від звичайних збоїв ефективності інститутів, інституційні викривлення проявляються у серйозних і довготривалих інституційних змінах: набутті інститутом іншої, не властивої йому функції або в прийнятті чужих інституту форм. Масштаб викривлень при цьому може бути різним – від окремих недоліків в діяльності одного інституту до виникнення інститутів-«мутантів» [48], так званих «підривних інститутів» [27] і викривлень у різних блоках інституційної системи.

Можна сказати, що поняття інституціональних викривлень має синонімічний характер із змістом поняття «інституціональної пастки», мова про яку йшла раніше. Не дивлячись на те, що в другому підході чимала увага приділяється суб'єктам, які виступають користувачами інститутів, тим не менш, спільним залишається звернення уваги на ту важливу роль, яку відіграє обраний раніше шлях розвитку. Таким чином, стає очевидним, що базові інститути суспільства, які сформувалися в процесі довготривалої еволюції, часто можуть суперечити новим інститутам, які привносяться в інституціональну структуру ззовні, що й призводить до формування дефектів під час інституціонального будівництва.

Як вказують прибічники неоінституційного підходу, деформація однієї з ланок інституційної системи суспільства породжує ланцюгову реакцію викривлень, які в кінцевому рахунку здатні зруйнувати усю систему. В умовах інституційних викривлень правила гри і закони в рамках інститутів отримують елемент довільності, стають інструментом маніпуляції з боку бюрократії та інших зацікавлених груп. В системному сенсі подібні

функціональні порушення набувають характеру кризи системних зв'язків, коли інститути і норми в рамках інституційної системи починають втрачати свою дієвість і ефективність.

Виникнення інституційних деформацій неоінституціоналісти в основному пов'язують із зовнішніми впливами і процесами, тобто з перетвореннями в інституційному оточенні. Евдотьєва пропонує чотири основних випадки інституційних викривлень:

1). Впровадження нового інституту ззовні в існуючу інституційну структуру. В цьому випадку новий інститут модифікує інституційну систему, примушує інші інститути видозмінити свою діяльність. При цьому існує небезпека розбалансування усієї системи інститутів – у випадку, якщо вплив нового інституту надто суттєвий, або якщо інститут до неї не інтегрується, створюючи розрив у соціальних відносинах.

2). Зміна функцій і змісту інститутів в результаті їхньої адаптації до зовнішнього середовища. Інституційна адаптація до змін середовища, протекаючи неадекватно, може сприяти руйнуванню інститутів та/або усієї інституційної системи. З іншого боку, можлива і така ситуація, що сама інституційна система не припускає змін, які потрібні для оптимізації окремих складових її інститутів. В цьому випадку викривлення проявляються в тому, що одні інститути знаходяться у стані стагнації, а в інших відбуваються радикальні перетворення.

3). Зміна ставлення до інститутів внаслідок зміни інституційних зразків. Ще один варіант інституційних викривлень проявляється в тому, що, хоча з самими інститутами нічого не відбувається, вони починають сприйматися як дефектні. Наслідками виникнення серйозних розходжень між культурними уявленнями і самими інститутами стає порушення суспільного консенсусу і криза довіри до діючої влади;

4). Помилкова інституційна політика, яка деформує інституційну систему. В основу інституційної політики, що реалізується владними суб'єктами, можуть бути закладені неадекватні уявлення щодо мети змін, їх

стратегії, шляхах реалізації мети. Непродумані інституційні нововведення можуть стати засобом нав'язування структурних викривлень і здатні призвести до досить серйозних інституційних наслідків [48].

В цілому всі вказані вище моделі інституційних криз дуже близькі одна до одної в тому сенсі, що усі вони характеризують досить схожі стани інституційної системи. Виникнення різних типів криз в інститутах часто може співпадати в часі, або ж в реальній суспільно-політичній практиці вони можуть слідувати одна за одною і накладатися одна на одну. Наприклад, деінституціоналізація може виникнути в результаті інституційних викривлень або широкого розповсюдження неформальної інституціоналізації.

Для адекватного розуміння процесу змін в інституційній системі вказані типи процесів повинні розглядатися дослідниками комплексно, як певні інваріантні моделі кризи в інститутах.

Як і в будь-якій теорії, в різних поглядах неоінституціоналістів на причину і природу динаміки політичних інститутів є свої переваги і недоліки. Зокрема, історичний інституціоналізм не дає переконливої відповіді на запитання щодо причин порушення інституціональної рівноваги, але тим не менш здатен пояснити, наприклад, руйнування авторитарного режиму як системне порушення рівноваги всередині інституціональної структури суспільства. І позитивна, і негативна риса інституціоналізму теорії раціонального вибору полягає в його особливій увазі до раціональності користувачів політичних інститутів, що, наприклад, може дозволити з'ясувати роль політичної еліти в процесі інституціонального будівництва в суспільствах, що трансформуються. Однак не слід забувати про те, що дії політичних акторів не завжди можна пояснити за допомогою категорії раціональності. Соціологічна інтерпретація, яка трактує зміни в природі політичного інституту як зміни у практиках і нормах, що його формують, дозволяє приділити особливу увагу складовим інститутів, а також їх якісній зміні, але не звертає уваги на джерела таких змін.

В результаті проведеного критичного аналізу різних напрямків неінституційного підходу щодо причин і джерел інституційних перетворень автор пропонує власний погляд на проблему інституційної динаміки.

«Ядром» інституційної структури суспільства є певні правила взаємодії, засновані на цінностях, що формують поведінкові моделі акторів. Ефективні політичні інститути є провідниками таких правил та моделей поведінки, які вважаються колективно прийнятними через безумовне сприйняття акторами цінностей, моральних шаблонів (тобто конститутивного аспекту правил), закладених в їхній основі. Своїм походженням такі колективно прийнятні інституції часто зобов'язані первинним варіантом історичного вибору у розвитку інститутів. Якщо цінності інституту ефективно обмежують обсяг можливих альтернатив для зміни інститутів, то інститут продовжує існувати і функціонувати. Зміни існуючої моделі інституційного розвитку починаються під час виникнення т. зв. «критичних ситуацій». В такі моменти відбувається перегляд усталених правил гри, ініційований або домінуючими акторами, що прагнуть захистити свої позиції та максимізувати власні вигоди, або аутсайдерами, що накопичили достатньо ресурсного потенціалу для зміни існуючих інституцій. В результаті встановлюються нові правила, характер яких визначається тими акторами, які отримали перевагу.

Такий підхід до розгляду процесів інституційної динаміки дає змогу нівелювати недоліки кожного з напрямків, натомість використовуючи їх методологічно сильні сторони. Що ж стосується дослідження джерел виникнення інституційних трансформацій, то, на відміну від традиційного поділу їх на зовнішні та внутрішні, на разі назріла необхідність нової, поглибленої інтерпретації.

Зазначимо, що серед вітчизняних дослідників, що цікавляться проблемами інституційної динаміки, вже звучали непослідовні і не досить переконливі заклики «під час аналізу рушіїв та природи процесів інституційної трансформації зважати на інституціональний пласт, який зазнає часткової зміни – ціннісний або ж організаційний» [139, с. 11]. Проте, нажаль,

подальшого розвитку дослідження цього аспекту інституційних трансформацій досі не дістало.

Базуючись на методологічній позиції соціального конструктивізму та неінституційного підходу про те, що інституційна структура суспільства формується внаслідок повторюваних соціальних взаємодій і ґрунтується на певних правилах, що містять конститутивний і регулятивний аспект, автор пропонує власний погляд на джерела і механізм змін політико-інституційних структур в країнах пострадянського простору.

На думку дисертанта, початок пострадянських інституційних перетворень доцільно розглядати як початок періоду дискретних змін, ініційований домінуючими акторами, що прагнули змінити старі формальні інститути та встановити нові правила гри за допомогою «імпорту» не властивих даному суспільству інституційних форм. В результаті усталені неформальні правила взаємодії отримали нову «упаковку», проте самі ці правила, як алгоритми дії та взаємодії політичних і соціальних акторів, не змінилися. Проте, як відомо, саме алгоритми, практики демократичного урядування «запускають» механізми реальної демократії. І без їхньої зміни не може відбутися ефективна інституційна трансформація. Отже, запозичені інституціональні форми суспільству необхідно було якось «перетравити» і адаптуватися до них. А оскільки неформальні правила (а відповідно – і моделі практик взаємодії суб'єктів) не змінилися, то нові форми почали заповнюватися старим змістом: звичними практиками взаємодії, які базувалися на вже перевірених досвідом правилах.

З цієї точки зору можна висунути припущення, що значна складність і неефективність трансформаційних процесів на пострадянському просторі з певною долею вірогідності зумовлені тим, що до інституційної структури були привнесені нові формальні, процедурні аспекти правил, а також нові організаційні форми. Автентичні правила (у розумінні фундаментальних сенсів) в своїй основі відрізнялися від запозичених. Нав'язування нових регулятивних правил в процесі реформування в кінцевому рахунку призвело

до стійкого формування і відтворення інститутів неформальних, які своїм існуванням відновлювали звичні практики взаємодії. Дійсно, у випадку більшості пострадянських суспільств правила, які реально виконуються, за характером закріплення (а точніше, його відсутності) є неформальними. Їх висока дієвість спричинена тим, що вони підкріплені відповідною конститутивною основою в масовій свідомості, базисом у вигляді певних принципів.

Залежно від того, що лежить в основі конститутивної частини інституцій, і який спосіб реалізації, механізм відповідає тим чи іншим конститутивним правилам, ми виділяємо два типи політико-інституційних структур.

Перший тип умовно позначимо як політико-інституційну структуру розвиненої представницької демократії як таку систему інституцій, яка дозволяє більшості членів суспільства здійснювати реальний вплив на вибір політичного курсу держави, відбір претендентів до інститутів політичної влади, а також на прийняття владних рішень. Конститутивний аспект правил в політичних інституціях структур цього типу передбачає колективне усвідомлення можливості і необхідності для більшості членів суспільства брати участь у політиці та реально впливати на її хід за допомогою 1) відбору кандидатур для заміщення владних позицій і, відповідно, можливості вибору того чи іншого політичного курсу; 2) впливу на прийняття тих чи інших політичних рішень, як безпосередньо, так і опосередковано, за допомогою громадських організацій. Регулятивний аспект правил в рамках політичних інституцій цього типу, відповідно, передбачає наступні механізми: 1) проведення загальних, рівних, вільних, чесних виборів як процедури відбору політичних діячів чи партій; 2) забезпечення відкритості та прозорості роботи органів влади.

Другий тип умовно позначимо як політико-інституційну структуру демократії з обмеженим доступом, яка передбачає, що більшість груп і прошарків суспільства не може суттєво впливати на вибір політичного курсу

держави, відбір претендентів до політичної влади та прийняття владних рішень, оскільки правлячі групи «приватизують» суспільні і політичні інститути, роблячи їх джерелом приватних доходів [242]. Такий політичний режим базується на ієрархічно побудованій системі привілеїв і політичної ренти, які мають у своєму розпорядженні різні елітні групи. Прагнення зберегти ренту мотивує їх підтримувати існуючий порядок навіть тоді, коли вони займають не найвищі позиції в ієрархії, оскільки відмова від підтримки призводить лише до втрат, а не до виграшів.

В основі конститутивного аспекту правил в рамках політичних інституцій цього типу інституційної структури лежать колективні переконання, що 1) заміщення політичних позицій і вибір політичного курсу може здійснюватися лише за допомогою залучення «своїх», тобто осіб з певного «кола довіри», дії і стратегії яких будуть передбачуваними для владних акторів; 2) політика в цілому і рішення в політиці здійснюються в певному вузькому і доволі закритому колі осіб, і вливати на цей процес для більшості членів суспільства неможливо, і, до того ж, в цьому немає необхідності, адже ймовірність отримання результатів від втручання – мінімальна. Все це логічно зумовлює вигляд регулятивного аспекту правил в рамках цього типу політико-інституційної структури, який передбачає, відповідно: 1) «блат», «кумівство», «клієнтелізм», «протекціонізм» та «непотизм» як механізми заміщення владних позицій; 2) корупцію як механізм впливу на прийняття політичних рішень, «купівля» необхідних дозволів, приписів і т.д.

Таким чином, причиною виникнення, стрімкого розвитку і високої легітимності неформальних інституцій (які по суті відновлюють звичні регулятивні правила взаємодії) в пострадянських суспільствах є існування відповідної їм конститутивної частини, яка відноситься до іншого типу політико-інституційної структури, ніж та, до якої відносяться нав'язані формалізовані правила. Під час політико-інституційної трансформації в ряді пострадянських суспільств були перенесені регулятивні аспекти правил, які

мають відношення до політико-інституційної структури розвиненої представницької демократії. В той самий час конститутивні аспекти правил залишилися відповідними політико-інституційній структурі, що характерна для демократії обмеженого доступу, або т. зв. неопатримоніальних режимів пострадянського простору. Саме через це у більшості країн, що трансформуються, неформальні інститути виникають і продовжують зберігатися, адже вони підкріплені відповідним конститутивним базисом.

Окремо зазначимо, що відповіді на питання «чому конститутивний аспект правил не змінюється зі зміною регулятивних правил?», «якщо конститутивний аспект зазнає змін, то яких саме?», «чому культурні основи вкрай важко піддаються цілеспрямованому перегляду?» виходять за межі даного дисертаційного дослідження і потребують окремого детального розгляду.

На разі процеси модернізації та соціальної трансформації сучасного глобалізованого світу змушують дослідників по-новому поглянути на політичні інститути та їхню роль у зміні характеру політичної динаміки. Політичні інститути парламентаризму, президентства, виборів, які вважалися еталонними взірцями демократичного урядування і уособлювали панування демократії у розвинених країнах, сьогодні піддаються критиці на предмет відповідності демократичним цінностям та ідеалам. Деякі дослідники навіть вказують, що у низці європейських країн – зокрема, відзначають Норвегію, Італію, Швецію – на разі сформувалися т. зв. «закриті демократії», характерною ознакою яких є неспроможність населення суттєво впливати на зміну політичного курсу, який було обрано ключовими гравцями [61]. З огляду на це, спроби звернення до досвіду європейських (та західних в цілому) країн в якості зразка політичних інститутів демократичного кшталту виглядають в сучасних умовах, як мінімум, несвоєчасними.

Вважаємо за потрібне також окремо підкреслити, що, коли автор виділяє різні типи політико-інституційних структур, основним нашим аргументом, що визначає відмінність одного типу від іншого, є наявність

комплексу ціннісно і культурно обумовлених правил і настанов дії, що лежать в основі всіх основних політичних інституцій. Проте такий підхід не означає, що автор схиляється до позицій цивілізаційного детермінізму, хоча така точка зору часто-густо превалює в сучасних пострадянських дослідженнях.

Концепція цивілізаційного детермінізму особливо поширена сьогодні серед російських вчених, які висувають наступну схему політичної історії цієї країни: абсолютистська монархія на чолі з царем – комуністична диктатура на чолі з партійним провідником – так звана «суверенна» демократія на чолі з харизматичним авторитарним лідером. При цьому наголошується, що автократичний характер політичного управління та одержавлення суспільного життя зумовлені цивілізаційним корінням російської політичної культури.

Так, наприклад, представниця російської економіко-соціологічної школи С. Кірдіна запропонувала концепцію т. зв. інституційних матриць, які вона розглядає як стійкі, сформовані історично системи базових інститутів, що регулюють економічну, політичну і ідеологічну підсистеми. Інституційні матриці, на думку С. Кірдиної, мають наступні властивості: компліментарність – взаємне доповнення базових інститутів, з яких вони (матриці) утворені, тобто взаємна відповідність економічних, політичних і ідеологічних інститутів, які підходять одне до одного як «ключ до замку» в кожній матриці; принцип домінування базових інститутів – в кожному конкретному суспільстві базові для його інституціональної матриці інститути домінують над інститутами альтернативними, які носять допоміжний характер; інваріантність – історична стійкість, збереження природи інституціональної матриці не відміння розвитку тих інституціональних форм, в яких реалізуються базові і додаткові інститути, однак стійкість матриць визначає канали, русло, «історичний коридор» еволюції конкретних суспільств, загальний напрямок соціальних змін [70, с. 17-20]. Дослідниця наголошує, що інституційні матриці є історично стійкими структурами, і незалежно від того, які нові інститути формуються чи запозичуються, їх зміст завжди залишається тим самим.

Цивілізаційний детермінізм розглядає процес трансформацій як зміну лише форми, а не змісту суспільно-політичних відносин. З цієї точки зору процес інституційної трансформації виглядає наступним чином: руйнування старої політико-інституційної системи – період змін – формування нової системи, яка зазнала лише «фасадних» змін і за своїм внутрішнім змістом відтворює стару. У такому випадку «відмінність нової системи від старої полягає лише в зміні інституціонального дизайну, а також у тому, що для позначення нової системи використовуються нові, популярні на даний час, бренди» [142, с. 126].

В той же час можна погодитись з А. Романюком, який вважає, що концепція цивілізаційного детермінізму має ряд суттєвих недоліків. Ця концепція взагалі-то заперечує можливість політичного розвитку: навряд чи можна вважати поступом зміну форми без відповідної зміни якості [142, с. 126-127]. У такій ситуації, як зазначає Ю. Півоваров, «транзитом» називається лише рух «з пункту А до пункту... А» [127, с. 13]. Проте якщо якість урядування не змінюється зі зміною його форми, то невже усі суспільства, зараховані до країн «третього світу», приречені на існування у цивілізаційно детермінованому недемократичному стані? Насправді сьогодні можна спостерігати формування ліберальних демократій у країнах, що базуються на принципово різних цивілізаційних засадах. Так, наприклад, на разі демократичні принципи врядування поширені не лише в країнах західнохристиянської цивілізації (хоча там вони мають абсолютну перевагу), але й у Греції, яка належить до східнохристиянської цивілізації, а також у регіоні далекосхідних цивілізацій: у Японії, у Південній Кореї та Тайвані. До ліберальних демократій сьогодні відносять також Індію з її тисячолітньою самобутньою культурою, великі успіхи на шляху просування до ліберальної демократії зробила Туреччина.

Відомо, що країни посткомуністичного простору з точки зору релігійного чинника належать до чотирьох цивілізаційних зон: західнохристиянського (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина,

Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія), східнохристиянського (Білорусь, Болгарія, Вірменія, Грузія, Македонія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Україна, Чорногорія), ісламського (Азербайджан, Албанія, Боснія і Герцеговина, Казахстан, Киргизстан, Косово, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан) та буддистського (Монголія). В результаті аналізу екстраполяції даних моніторинрів «Freedom House» (Див. *Додаток 5*) на цивілізаційні основи посткомуністичних суспільств було з'ясовано, що перевагу у просуванні до ліберальної демократії мають країни західнохристиянської цивілізації, проте нездоланних перепон для країн, що належать до інших цивілізацій, не існує. Це дозволяє зробити висновок, що «цивілізаційний чинник не є абсолютним детермінантом трансформаційних процесів» [142, с. 129].

Таким чином, можна стверджувати, що цивілізаційний чинник не детермінує процеси інституційної трансформації в країнах пострадянського регіону. А відтак, спроби пояснити викривлення і відхилення в процесі інституційної зміни пострадянських суспільств існуванням певних «інституційних матриць», що відтворюють себе знову і знову в будь-яких нових організаційних формах, виглядають досить суперечливо і непереконливо.

Проблеми інституційних перетворень пострадянських суспільств мають комплексний характер і вимагають докладного вивчення. Особлива складність їх аналізу і пояснення зумовлена тим, що ми є сучасниками і учасниками тих трансформаційних процесів, які намагаємося відслідковувати. Проте, на думку автора, розгляд політичних трансформацій з точки зору характеру та особливостей змін не лише політичних інститутів, а й політичних інституцій, властивих тому чи іншому суспільству, відкриває перспективи до дослідження тих латентних чинників, які на разі здійснюють значний вплив на тип і характер інституційних перетворень як України, так і пострадянського простору в цілому. Такий підхід дозволить пояснити причини багатьох проблем, з якими стикаються пострадянські країни на

шляху до встановлення демократії, уникнути циклічності та знайти шляхи виходу з «інституційних пасток».

Таким чином, перетворення інституційної структури суспільства відбуваються в процесі інкрементних та дискретних змін, періодичність яких залежить від стійкості інститутів в суспільстві та прагнень домінуючих акторів або аутсайдерів системи з різних причин змінити правила гри. Залежно від рушіїв та характеру перетворень виділяють моделі непередбачуваної, органічної, руйнівної та запланованої зміни. Використовуючи методологію нового інституціоналізму, автор виділяє два типи інституційних структур, які відрізняються різним наповненням інституцій та різними механізмами реалізації існуючих правил. Виділення різних типів структур дає змогу пояснити процеси інституційних трансформацій, що відбуваються на пострадянському просторі.

Такий підхід до розгляду політичних інституцій та інститутів дозволяє стверджувати, що під час політико-інституційної трансформації були перенесені регулятивні аспекти правил, які мають відношення до політико-інституційної структури народовладдя. В той самий час конститутивні аспекти правил залишилися відповідними політико-інституційній структурі демократії обмеженого доступу, що зумовило певну специфічність пострадянських перетворень порівняно з іншими перехідними процесами у світі.

Висновки до Розділу 2.

Інститути є глибинною основою суспільно-політичного життя, вони здійснюють визначальний вплив на розвиток сучасних суспільств. Дослідження інститутів має давні традиції, але динамічні реалії сьогодення вимагають нових підходів до аналізу. З цієї точки зору інтерес представляє неінституційний підхід, інновативний погляд якого полягає у новому розумінні політичних інститутів не просто як формальних організацій, а як

складних комплексів, що складаються з формальних та неформальних правил, систем символів, моральних шаблонів, які формують «рамки» взаємодії індивідів.

Попри всі розбіжності трактування інституту в окремих напрямках інституціональної теорії, її новітні версії суттєво поглиблюють наукові уявлення щодо цього феномену. Зокрема, розуміння діалектичних, рухливих зв'язків між формальними і неформальними інститутами, а також між інститутами та інституціями здатне уточнити і конкретизувати розмову про інституційні суспільні трансформації загалом, включно із політичною сферою. З нашої точки зору, інституції – це культурно і історично зумовлені правила взаємодії, які структурують соціальну взаємодію за допомогою формування відносно стійких моделей поведінки. Структура інституцій складається з конститутивного та регулятивного компонентів. Відповідно, комплекс політичних інституцій та їх організаційних форм, який існує в конкретний момент часу в конкретному суспільстві, формує його політико-інституційну структуру.

Використовуючи методологію нового інституціоналізму, автор виділяє два типи інституційних структур, які відрізняються різним наповненням інституцій та різними механізмами реалізації існуючих правил. Розрізнення політико-інституційної структури розвиненої представницької демократії та демократії обмеженого доступу дає змогу пояснити процеси інституційних трансформацій, що відбуваються на пострадянському просторі.

Більшість проаналізованих автором концепцій інституційної зміни створювалися для суспільств, у яких існують відносно стійкі інститути, відносно стала демократія. Проте, якщо мова йде про інституційні трансформації в країнах пострадянського простору, варто зазначити, що вказані суспільства мають свою власну специфіку.

РОЗДІЛ 3.

ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

3.1. Специфічні риси і основні закономірності інституційної динаміки у пострадянських перехідних суспільствах

Розпад Радянського Союзу та в цілому соціалістичної системи призвів до нового спалаху дослідницької уваги до вивчення політичних трансформацій. Як зазначає К. фон Байме, «крах реального соціалізму поставив дослідження трансформацій буквально на потік» [4, с. 148]. Однак більшість дослідників, зокрема, С. Террі, Ф. Шміттер, К.Л. Карл і В. Банс, «визнаючи в принципі необхідність розгляду процесів, що відбуваються в посткомуністичних країнах, як однієї з складових всесвітнього феномену поставторитарних змін», підкреслюють існування «серйозних аналітичних

труднощів під час зіставлення цих процесів з демократичним розвитком в інших регіонах світу» [15, с. 137].

Гантінгтонівська концепція глобальної «третьої хвилі» демократизації здійснила значний вплив на більшість політовників, які продовжували вивчати посткомуністичні транзити з огляду на демократичні переходи в країнах Латинської Америки та Південної Європи. Але слід зауважити, що схожі особливості перетворень та стійку консолідацію демократії можна спостерігати лише у декількох випадках (Польща, Чехія, Угорщина, Прибалтика), у той час як у більшості пострадянських країн відбувається консолідація напівдемократичних або псевдодемократичних режимів. Що ж зумовлює таке принципове розходження соціально-політичних траєкторій, з одного боку, Центральної і Східної Європи, а, з іншого, більшої частини пострадянських держав?

Виникнення методологічних труднощів в осмисленні сутності пострадянських трансформацій пов'язане з існуванням певних специфічних рис, які відрізняють політико-інституційні зміни в пострадянських суспільствах від інших перехідних процесів в світі. Вивчення цього аспекту потребує окремої уваги.

По-перше, важливо враховувати, що висхідною точкою, з якої були розпочаті перетворення, слід вважати тоталітаризм. Демократичний транзит розпочався за умов відсутності структур і механізмів суспільної саморегуляції, поглиненні державою громадянського суспільства, наслідком чого була майже повна відсутність потенції до демократизації, а також соціальної інфраструктури, необхідної для встановлення демократії [142, с. 72-73]. Відтворення всіх вказаних складових становить головне завдання посттоталітарної трансформації на відміну від, наприклад, поставторитарних змін.

По-друге, пострадянські трансформації одночасно поєднували завдання реформування в усіх сферах життя суспільства. Одночасно з децентралізацією влади, розбудовою багатопартійної системи та

впровадженням основних інституцій представницької демократії відбувалося створення ринкової економіки. В культурній сфері йшов процес зміни системи цінностей з тоталітарної, ідеологічно заангажованої на гуманістичну. Цілком зрозуміло, що зміни були настільки глобальними для пострадянських суспільств, що не були і не могли бути синхронізовані у різних сферах. Відповідно, одночасні і багатосарові перетворення зумовили високий рівень непередбаченості процесу та результатів політичної трансформації, а також значно затягнули його часову протяжність.

По-третє, на відміну від перехідних процесів в Південній Європі та Латинській Америці, демократичні трансформації в пострадянському світі мали здебільшого революційний характер [237, с. 228]. Хоча в ранній транзитологічній літературі революційні переходи розглядалися здебільшого як такі, що продукують недемократичні наслідки, проте пізніше стала переважати думка, що вони створюють сприятливі передумови для розвитку демократичного процесу.

По-четверте, логічно, що за таких умов пострадянські трансформації продемонстрували в результаті як переходи до демократії, так і переходи до авторитаризму. Останні іноді характеризуються як зміна режиму «з диктатури на диктатуру» [там само, с. 223]. Існує навіть думка, що переходи до авторитарних режимів на посткомуністичному просторі кількісно переважають над демократичними транзитами. Наприклад, М. Макфол вважає, що більшість посткомуністичних держав «непомітно перетворилися на різного роду диктатури або неконсолідовані «транзитивні режими» [там само, с. 212].

Практика демократичних транзитів у країнах Південної Європи та Латинської Америки засвідчила, що найбільш сприятливі умови для розвитку демократичного процесу створювалися за умов дотримання балансу сил між політичними супротивниками. В свою чергу, у пострадянських країнах (і це автор вважає п'ятою специфічною рисою) демократичне врядування встановлювалася лише тоді, коли в момент переходу перевага сил була на

боці демократичної опозиції. Якщо ж перевагу отримувала стара комуністична еліта, то зазвичай це призводило до виникнення нової форми авторитарного режиму. Результатом рівноваги обох сторін «була в кращому разі часткова, нестабільна демократія, у гіршому – громадянська війна» [там само, с. 223].

По-шосте, пострадянські трансформації спростували уявлення про обов'язкові процедури переходів до демократії. Транзитивні процеси у країнах Південної Європи та Латинської Америки зазвичай відбувалися через укладання пактів між елітою та опозиційними акторами. Такі транзити називають узгодженими (cooperative), їх результатом була інституціалізація демократичних механізмів влади і управління. Навпаки, на пострадянському просторі пактів у класичному розумінні укладено не було, або ж вони мали тимчасовий характер і не призводили до встановлення демократичних процедур та механізмів (Польща, Угорщина). Такі переходи М. Макфол називає «неузгодженими» (noncooperative) [237].

В цьому сенсі для осмислення відмінностей і пошуку адекватної теоретичної рамки аналізу посткомуністичних політичних перетворень перспективною виглядає теорія історичного інституціоналізму, яка фокусує увагу на історичній послідовності змін, принципових історичних «розгалуженнях» траєкторій соціально-політичного розвитку, факторах, які впливають на цей вибір [151; 167].

Існує точка зору, згідно якої та чи інша траєкторія становлення національних держав, а саме послідовність процесів бюрократизації, демократизації, індустріалізації значною мірою обумовлює формування тієї або іншої конкретно-історичної моделі взаємовідносин громадянського суспільства і держави [159]. Так, наприклад, О. Фісун пропонує виділяти суспільства, в яких раціональна бюрократизація передувала процесам демократизації, і суспільства, в яких раціональна бюрократизація і раціоналізація здійснюється після процесу демократизації. В першому випадку «виникає стабільна партійно-парламентська система, в якій партії

виступають формальними каналами артикуляції інтересів громадян, а в другому випадку замість партій виникають політичні інститути скоріше неформального типу, що базуються на патронажі і клієнтарному «обміні лояльністю» [159]. Іншими словами, в першому випадку актори спочатку «раціонально» доходять висновку, що демократичні правила гри для них є взаємовигідним та ефективним механізмом регулювання суспільних відносин і укладають неформальні «угоди» про їх дотримання. В другому випадку демократизація, яка, передусім, базується на запозиченні не властивих інституційних форм та механізмів, передує раціональному розумінню акторів про необхідність та ефективність демократичних правил гри. Тому замість таких правил використовуються більш звичні способи і механізми взаємодії – патронаж та корупційні схеми.

Відповідно, в більшості посткомуністичних держав, де процеси раціональної бюрократизації, модернізації держави і національної консолідації здійснювалися після початку процесу демократизації, виявилася нерелевантною модель демократичного пакту еліт, яка, в тій чи іншій мірі, але все ж відбулася в країнах Центральної і Східної Європи. Пактування пострадянських еліт в тій чи іншій формі дійсно відбувалося, але замість народження демократії ці пакти скоріше стабілізували і консолідували різні варіанти недемократичних чи напівдемократичних режимів [159, с. 160]. О. Фісун вважає, що «в умовах інверсійного розвитку пострадянські пакти здійснювалися навколо іншого «порядку денного», а саме *неформальної згоди по «захопленню держави» і монопольної апропріації публічних політико-економічних функцій»* [Курсив О. Фісуна, 159, с. 160].

Пострадянські міжелітні консолідації можна розглядати як певні картельні угоди по обмеженню конкуренції і видавлюванню «сторонніх» від участі в експлуатації публічних державних ресурсів [24; 237]. Така інверсійна логіка розвитку, на думку О. Фісуна, і визначає фундаментальну відмінність як політичних траєкторій, так і кінцевих результатів демократичного

транзиту в Латинській Америці, Південній і Центральній Європі, з одного боку, і посткомуністичних трансформацій, з іншого [159; 197; 229].

Таким чином, провали і реверсивні хвилі демократизації призводять до принципово різних наслідків в системах, які мають досвід національно-державного будівництва, і тих, де він відсутній, тобто там, де є певний рівень раціонально-бюрократичної трансформації, і там, де його немає. В першому випадку – наявності відносно сильної структури модерної держави – виникають, як правило, консервативні авторитарні режими (Південна Європа, Латинська Америка, «східно-азіатські тигри»), орієнтовані на норми бюрократичної раціональності і економічного зростання, в другому випадку – «слабкої держави» і недорозвиненості раціонально-бюрократичних механізмів – з'являються т. зв. неопатримоніальні режими (Азія і Африка), орієнтовані на форсовану національно-державну консолідацію і стягнення ренти. В цьому контексті ключові особливості політичного розвитку і режимної динаміки пострадянських держав О. Фісун пропонує аналізувати за допомогою поняття неопатримоніалізму [159, с. 135-137].

По-сьоме, демократичні переходи в посткомуністичних країнах розпочалися за умов недостатньо консолідованої національної держави, а у випадку деяких пострадянських трансформацій процес демократизації взагалі було розпочато за відсутності національної єдності та національної ідеї як такої. Недостатня розвиненість або взагалі відсутність національної держави значно ускладнювала реформаторську діяльність політичної еліти через відсутність національної згоди і незацікавленості мас у впроваджуваних реформах. На значну важливість факторів національного будівництва вказує Т. Кузьо, який закликає приділяти особливу увагу специфічним особливостям суспільно-політичних трансформацій у країнах колишнього СРСР. «В країнах цього регіону складність перетворень посилюється саме проблемами створення нації. Розглядаючи проблему створення нації окремо, ми можемо краще зрозуміти, чому посткомуністична демократизація провалилася в таких державах, як Білорусь, де слабкість

національної ідеї безпосередньо впливала на консолідацію авторитарного неорадянського режиму» [77].

Відмінною рисою пострадянських переходів також вважається відсутність розвинутих структур громадянського суспільства з відповідним досвідом демократичного розвитку і діяльності. Однак існують деякі сумніви щодо значущості цих факторів з огляду на порівняння з країнами, які успішно здійснили процес переходу від авторитаризму до демократії (наприклад, в багатьох країнах Латинської Америки також складно знайти відповідний західноєвропейським країнам досвід демократичного розвитку або розвинені структури громадянського суспільства).

Наступною, восьмою специфічною рисою пострадянських демократичних транзитів є те, що, на відміну від переходів до демократії в рамках «третьої хвилі», пострадянські трансформації відбуваються в умовах фундаментальної перебудови світового геополітичного простору. Пострадянські країни були занурені у ситуацію нестабільності, у тому числі з загостренням старих етнічних конфліктів. Відповідно, це значною мірою ускладнювало діяльність політичної еліти під час здійснення реформ. До того ж у середовищі посткомуністичних еліт існували перебільшені надії на допомогу розвинених демократій у здійсненні трансформаційного процесу. Ці сподівання жодним чином не стимулювали реформаторів розробляти власні продумані стратегії перетворень, які б враховували особливості окремої країни. Відсутність стратегії та конкретних планів реформування з часом зумовили існування багатьох проблем і труднощів у перехідному процесі.

В. Васович вказує на наступну специфіку суспільно-політичних трансформацій пострадянських країн: невизначений характер держави; підкорене положення закону і правосуддя; елітистський характер і недостатня керованість політичної системи та її еліти; тенденції до встановлення авторитарної напівпрезидентської влади, перешкоджання процесу становлення демократичного парламентаризму і, відповідно, наступному

демократичному результату виборів; недостатньо розвинене громадянське суспільство [16, с. 33]. Всі ці риси трансформаційного процесу на пострадянському просторі визначають його суперечливий характер. По-перше, існує протиріччя між деякими радикальними соціально-економічними і ідейно-політичними змінами, з одного боку, і вимогами стабільності у суспільстві та політичній системі – з іншого. По-друге, протиріччя між потребою у встановленні плюралістичної і демократичної системи, пов'язаною з підвищенням стандартів, з одного боку, і вузькими соціально-економічними і культурними передумовами, що існували у посткомуністичних країнах, – з іншого. По-третє, очевидне протиріччя між потребою в модернізації і лібералізації, з одного боку, і потребою в поверненні до традиційних норм – з іншого. По-четверте, протиріччя між ринком і демократією, з одного боку, і стабільністю – з іншого. По-п'яте, протиріччя між рішеннями і інтересами еліти, з одного боку, і запитамі і інтересами населення – з іншого. Результатом зростання напруженості між елітою та масами часто є гіперполітизація еліти, пов'язана з пасивністю широких шарів населення. По-шосте, вимоги росту і реструктуризації економіки і соціального забезпечення, що поступають як зсередини, так і ззовні, стають однією з головних причин зниження обсягу соціальних пільг і рівня життя, що існували раніше. Це, в свою чергу, ще більше загострює проблему легітимності. По-сьоме, протиріччя між громадянськими і політичними правами, з одного боку, і економічними і соціальними – з іншого. Нова влада різко скорочує ті економічні і соціальні права, які громадяни посткомуністичних країн розглядали як законно отримані, і якими мали можливість користуватися за часів колишньої системи влади. По-восьме, протиріччя між прагненням встановити правову державу і демократичні інститути, з одного боку, і сильною тенденцією до персоналізації влади – з іншого. І, нарешті, не останню роль у трансформаційному процесі відіграють протиріччя між заплутаною системою правил і рішень [16, с. 30-31].

Така суперечливість та специфічність суспільно-політичних перетворень в посткомуністичних країнах поставили перед сучасними дослідниками нові запитання, які примушують їх здійснювати пошук адекватного методологічного інструментарію для дослідження процесів демократичних переходів в цих країнах.

Проведений на методологічній основі новоінституційного підходу аналіз основних особливостей інституційної динаміки в рамках процесів політичної трансформації, що мають місце на пострадянському просторі, дозволив виділити основні специфічні закономірності, що відрізняють трансформації в пострадянських суспільствах від інших типів транзитивних перетворень.

Зазначимо, по-перше, що основною причиною початку політико-інституційних трансформацій в перехідних суспільствах стало порушення інституційної рівноваги, зумовлене боротьбою ключових політичних і економічних акторів за ресурси. Рушіями інституційних змін були як домінуючі актори (радянська еліта і бюрократія), що прагнули конвертувати накопичені владні і фінансові ресурси, так і аутсайтери (національно-орієнтована демократична опозиція), які також намагалися змінити інституції та правила на свою користь. Конструювання і легалізація нового інституційного простору відбувалися в умовах перерозподілу статусних позицій, що досягалося тіншовими конвенціями і торгом. Інституційні обмеження, встановлені в процесі таких перетворень, (цілком у дусі розміркувань Д. Найта [228]), стали скоріше їх побічним результатом, ніж відповідали послідовному плану реформування.

Польський дослідник Е. Мачкув справедливо зауважує, що радянське минуле не містило тих інститутів, які могли б трансформуватися в демократичні еволюційним шляхом. А саме: соціалістичний парламент не представляв інтереси народу; уряд не був ані виконавчим органом парламенту, ані політичним механізмом прийняття рішень, він виступав як виконавчий комітет комуністичної партії; партія була інструментом

панування номенклатури і інституціональним ядром держави; відсутність або слабка розвиненість громадянського суспільства; непрофесійність політичних еліт і зосередженість більшості з них на збереженні своєї влади [96, с. 49-52].

Проте, з точки зору дисертанта, не можна однозначно погодитися з такими висновками. З точки зору неоінституціоналізму можна впевнено стверджувати, що формальних інститутів демократії, на які вказує Е. Мачкув, в радянській політичній практиці дійсно не існувало. Проте вже тоді діяли неформальні інституції, які в подальшій історії і обумовили розвиток інституційної системи. З цього приводу вітчизняний соціолог Є. Головаха зауважує, що «нові соціальні інститути поступово визрівали у надрах радянської інституціональної системи й у момент утворення незалежних держав СНД набули легального статусу. Завдяки цьому в соціальній структурі пострадянських суспільств збереглися численні статусні і рольові позиції для соціальних акторів, які обіймали аналогічні позиції в минулому. Так, наприклад, у нових державних структурах матеріальних, соціально-статусних і моральних збитків практично не зазнала колишня номенклатура. В свою чергу, нові інститути виникали не на порожньому місці, бо вже в радянському минулому зароджувалися тіньові соціальні інститути, наділені специфічною легітимністю, що функціонували і розвивалися поза правовим полем, проте мали масову підтримку як компенсаторні регулятори «природних» людських і ділових відносин в умовах штучних правових та ідеологічних обмежень тоталітарної системи. В такий спосіб із радянських інститутів «блату» (загального протекціонізму) і «тіньової економіки» могли за допомогою легалізації доволі швидко сформуватись інститути приватної власності і підприємництва» [31, с. 11].

На думку автора, внутрішньо і політично СРСР ніколи не був настільки централізованим, як про це зазвичай стверджується. У сферах політики і економіки, а також в галузі суспільних відносин вистачало простору для конкуруючих інтересів, маневрування, а також для торгу між конкретними групами і акторами, які діяли доволі відокремлено одна від одної і від

держави. КПРС тоді не була однорідною, не виступала в якості єдиного актора, а була скоріше місцем, де вказані групи конкурували і вели переговори. Ознаки системи всеосяжного торгу призвели до формування системи посередництва (обміну) і регулювання, яку К. Зегберс називає «адміністративним ринком» [56, с. 23]. Вчений акцентує увагу на «поступовості переходу від радянських до пострадянських механізмів регулювання» [там само], на відміну від інших вчених пострадянського простору, що характеризують розпад СРСР і формування нових систем відносин як розрив чи «інституціональний вибух» [31, с. 7]. Безумовно, після розпаду Радянського союзу швидкість темпів створення нових інституційних утворень була дуже високою, проте причиною такого вибухоподібного характеру формування нових інститутів були нові правила гри, що поступово сформувалися в надрах радянської системи, і запит на нові інституційні форми і механізми.

В країнах пострадянського простору за радянських часів були сформовані досить стійкі комплекси неформальних правил, які «переросли» свої інституційні форми (тобто наявні у суспільстві формальні інститути) і вимагали виходу з «підпілля» на «поверхню». Одночасно зростала дисфункціональність існуючих формальних інститутів, і ключові політичні актори почали поступово розуміти, що їхні запити з різних причин вже не можуть бути реалізовані в рамках наявних інституційних структур. Це, в свою чергу, привело акторів до усвідомленої відмови від колишніх інститутів і спроби інсталяції нових, більш ефективних, на їхню думку, інституційних форм. Отже, було здійснено спробу встановлення інституційної структури демократичного зразку.

Цей період характеризувався зміною старих та виникненням нових соціальних та політичних інститутів: президентська вертикаль влади, багатопартійна система, приватна власність, деідеологізовані силові структури. Фактично було створено зовсім нову інституціональну структуру, яка в той період користувалася підтримкою населення і була відносно

легітимною. Проте ця новоутворена інституційна структура не мала у своїй основі механізмів та процедур, які б на практиці відповідали та підкріплювали задекларовані демократичні норми і цінності. Зрозуміло, що за таких умов «владна еліта не була готова до діалогу із опозицією і громадськістю, судова влада залишалася залежною від виконавчої, підприємці відчували себе власниками не «священної», а украденої в держави власності, наука, культура, освіта й надалі існували як «залишковий сектор» державної економіки» [31, с. 36].

«У встановлених правилах багато унаслідувалося від типових форм взаємодії, характерних для пізнього радянського суспільства, і правила ці ставали все більш жорсткими та цинічними. Сильна залежність інституціональних змін від вкорінених у минулому стереотипів, установок і правил життя неминуче призводила до стійкого відтворення авторитарно-патерналістських відносин у політичній системі» [78, с. 69].

Отже, необхідність інституційних змін, що започаткували процес масштабних політичних трансформацій, назривала поступово і була зумовлена змінами у системі вподобань і інтересів ключових акторів. З цієї точки зору, руйнування Радянського Союзу слід розглядати як зміну політико-інституційної структури, спричинену діями основних політичних і економічних акторів. Дії акторів, спрямовані на зміну основних інституцій, в свою чергу, були зумовлені зміною «правил гри», що визріли з часом всередині радянської інституційної структури і вимагали нових механізмів реалізації.

Актори-трансформатори керувалися здебільшого власними інтересами, що з часом призвело до «привласнення сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також нерозчленованості та єдності публічно-політичної і приватної сфери соціуму» [158]. На разі на пострадянському просторі існують приклади політичного управління державою як персональним підприємством, коли політичні повноваження лідера нібито

переходять у його особисту власність, якою можна користуватись для отримання прибутку у вигляді податків і данини [159].

Друга закономірність пострадянських політичних трансформацій полягає в тому, що механізмом інституційних перетворень стали не інституційні інновації, а інституційні запозичення, тобто привнесення і впровадження не властивих системі інституційних форм. Такі запозичення, характерні для перехідних суспільств пострадянського простору, отримали назви «імпорту» або «трансплантації». Такий імпорт може відбуватися в рамках наступних варіантів:

1) «Імпорт з минулого», коли інститути створюються за зразками, що вже мали місце в історії країни, але з якихось причин зникли. Успішним прикладом запозичення з минулого є, наприклад, реставрація монархії у постфранкістській Іспанії.

2) «Імпорт з ідеї» – привнесення інституційних форм з якоїсь теоретичної моделі чи ідеї. Наприклад, після 1917 року політичні інститути новоствореної радянської системи створювалися на основі вчення про державу К. Маркса, згідно якої держава як така відмирає, оскільки участь в управлінні нею бере більшість населення. В. Ленін побачив втілення Марксових ідей в радах робочих та солдатських депутатів. Як відомо, історія ХХ століття продемонструвала відірваність теорії та практики, і замість рад влада опинилася в руках партійного апарату [118, с. 67].

3) Власне імпорт, коли інститути створюються за зразками, що мають місце в інших країнах [117, с. 203-204].

В більшості пострадянських суспільств мав місце саме третій, останній варіант імпорту, коли інституційні форми, які довели свою функціональність в країнах з розвинутою демократією, переносилися в інституційні системи суспільств перехідного типу. Досліджуючи проблеми «трансплантації» інститутів в перехідних суспільствах, В.М. Полтерович зазначає, що невдачі багатьох реформ зумовлені прагненням запозичити передові інститути з більш розвинених інституційних систем перш ніж сформулюються умови для їх

нормального функціонування [132]. Вчений підкреслює, що такі «трансплантації» згодом призвели до виникнення різного роду дисфункцій нових трансплантованих інститутів (атрофія, переродження, відторгнення, інституційний конфлікт) [там само].

Оскільки ключові актори прагнули встановлення нових правил гри передусім для реалізації своїх власних інтересів, формування нової інституційної структури відбувалося невідрефлексовано і без врахування наслідків. Проектування базових демократичних інститутів – парламенту, президента, виборів – в більшості пострадянських країн не спиралося на розуміння ситуації і об'єктивних потреб розвитку. Політичними діячами і реформаторами не було поставлено чітких цілей політичного розвитку. Відбувалося лише декларативне проголошення демократичних цінностей, які не були підтверджені практикою. Тобто політико-інституційна система формувалася скоріше як ціннісно-орієнтована, ніж ціле-орієнтована [110, с. 76-82]. Але, як зазначають фахівці з системного аналізу, «якщо ціль задана абстрактно, то безглуздо говорити про вибір траєкторії її досягнення, можна лише обрати напрямок розвитку системи» [там само, с. 79]. З цієї точки зору стає зрозумілим, що такі проекти як «світле майбутнє комунізму» або «демократія», якщо вони не передбачають визначення хоча б приблизної програми переходу до такого майбутнього, або приблизних етапів руху, з часом неминуче зводяться до вирішення поточних завдань, а отже – прирікають систему на рух, траєкторія якого далека від оптимальної [там само, с. 79].

Відповідно, третьою закономірністю, характерною для пострадянських політичних трансформацій, є обмеженість і фрагментарність інституціалізації соціальних і політичних відносин; поєднання «старих» і «нових» типів відносин і інститутів. З цієї точки зору цікаві зауваження А. Олейника щодо принципів динаміки інституційної системи. Дослідник дотримується постулату про те, що всю інституціональну систему можна розділити на декілька підсистем, в основі яких лежать базові інститути (згідно

інтерпретації автора – «світи»). Таким чином, основою інституціональної динаміки є пошук і досягнення компромісу між принципами і нормами, що лежать в основі кожного з «світів». Замість створення умов для домінування однієї з інституціональних підсистем необхідне збереження відносин рівноваги між ними і захист від експансії того чи іншого «світу». перехідне суспільство з цієї точки зору розглядається як таке, що складається з великої кількості різномірних інституціональних підсистем. Специфічною рисою перехідного суспільства є відсутність сталих взаємовідносин між цими підсистемами, у зв'язку з чим зростає небезпека експансії однієї зі сфер [116, с. 66-68]. Очевидно, що приклад пострадянських перехідних суспільств яскраво демонструє порушення принципів рівноваги між світами і наводить приклади експансії одного світу над іншим. В цьому ключі порушення принципів рівноваги між різними підсистемами перехідного суспільства також можна визначити як причину виникнення і виживання неформальних недемократичних інститутів. Більшість дослідників пострадянських політичних трансформацій вказують, що така фрагментарна інституціоналізація та запозичення інституційних форм в результаті стали причиною великої кількості проблем.

По-четверте, наслідком фрагментарної інституціоналізації і одночасно однією з найголовніших закономірностей перехідних суспільств пострадянського простору є наявність різного роду дисфункцій у нових запозичених інститутах. Їх сутність полягає у зміні або викривленні основних правил, що лежать в основі тих або інших інститутів. Подібні явища вже досить давно привертають пильну увагу вчених і, залежно від особливостей предмету дослідження, отримали назви «подвійної інституціоналізації» [31], «деформалізації правил» [166], «інституціональних пасток» [28, 132], «інституційних криз» або «інституціональних викривлень» [48]. В рамках переважної більшості подібних досліджень вказується на той факт, що причиною дисфункцій нових запозичених інститутів є інституціоналізація неформальних правил і норм, які можуть не просто суперечити

демократичним, а взагалі знаходиться поза правовим полем. Вчені зазначають, що саме протиріччя між встановлюваними формальними інститутами і неформальними практиками поведінки і нормами призводять до появи серйозних проблем в процесі демократизації. В багатьох випадках поступово формальні приписи, що мають регулювати певні сфери взаємодії, взагалі перестають мати значення для акторів. На думку дисертанта, такого роду настанови вважати правилами не дуже коректно (хоча у повсякденному дискурсі це часто-густо зустрічається).

Таким чином, можна констатувати наявність ще однієї, п'ятої, закономірності політико-інституційних трансформацій перехідних суспільств пострадянського простору: різна швидкість перетворень формальних і неформальних інститутів призводить до створення і консервації стійкої і одночасно неефективної інституційної структури.

Шоста закономірність полягає в тому, що кольорові революції, що відбулися в пострадянських країнах і мали на меті зміну існуючих інституцій так і не призвели до інституціалізації нових правил гри. Відбулася лише зміна еліт.

Таким чином, проведений дисертантом аналіз процесу політико-інституційних перетворень пострадянських суспільств дозволяє стверджувати, що трансформаційні процеси на пострадянському просторі суттєво відрізняються від демократичних транзитів в інших регіонах світу.

У результаті проведеного на методологічній основі новоінституційного підходу дослідження особливостей інституційної динаміки у країнах пострадянського простору, дисертантом було сформульовано специфічні закономірності пострадянських політико-інституційних трансформацій.

3.2. Характер і особливості процесу інституційного будівництва у деяких пострадянських країнах (на прикладі Білорусії, Росії)

Більшість спеціалістів з новоінституційного аналізу, які досліджують процеси інституційного будівництва як у історичній ретроспективі, так і у реаліях сьогодення, найчастіше концентрують свою увагу на країнах, де політичним акторам вдалося сформувати ефективну інституційну структуру та створити дійсно стійкі політичні інститути, в той час як подробиці інституційних провалів або проміжних та нестійких варіантів інституційних трансформацій залишаються поза увагою. На разі детально вивчені випадки «пактів еліт» або «обумовлених інституційних компромісів» [134; 221], які виникають в результаті структурно обумовленої рівноваги сил внутрішньополітичних акторів на фоні високої невизначеності, коли успішний вибір інститутів мінімізує витрати і розсуває часові горизонти учасників політичного процесу. Іншим варіантом успішної політики інституційного будівництва є «нав'язаний» інституційний вибір як засіб зовнішнього управління з боку міжнародного середовища. Прикладом такого випадку може бути прагнення країн Східної Європи увійти до складу Європейського союзу, і, відповідно, прийняття ними усіх умов, що висувалися для вступу до ЄС [17].

В свою чергу, пострадянські країни можуть слугувати прикладами як часткових і тимчасових рішень, які призводять до циклічних, нестійких результатів інституційного будівництва, так і навмисного створення стійких і неефективних інститутів. Такі спеціально утворювані неефективні інститути зазвичай покликані максимізувати вигоду правлячих груп, які прагнуть монополізувати політичну ренту. Порівняльні дослідження пострадянських держав дозволяють говорити про те, що останній варіант виникав у ході трансформацій політичних режимів тоді, коли конфлікти ключових акторів вирішувалися за принципом «переможець отримує все» [26; 217]. Процеси і наслідки інституційного будівництва пострадянських країн демонстрували суттєві варіації як у траєкторіях політичних змін, так і в ефективності або неефективності інститутів. Для виявлення основних тенденцій розвитку інституційного будівництва в пострадянських країнах розглянемо сценарії, за

якими розвивалися процеси перетворень у найближчих сусідів України – у Росії та Білорусії.

Білорусь є прикладом сценарію «переможець отримає все». Аутсайдер-популіст Олександр Лукашенко в 1994 році виграв перші (і поки що останні) вільні президентські вибори. У 1996 році він нав'язав країні нову конституцію під час референдуму, а потім перетворив парламент у машину, яка штампує закони, інтенсивно використовував придушення опозиційних політиків, ЗМІ та громадських організацій. По результатам виборів 2001 року він знову отримав у крісло голови держави. Пізніше О. Лукашенко відмінив обмеження строків повноважень голови держави і був знову обраний президентом Білорусі у березні 2006 року. В цьому сенсі Білорусь часто називають «останньою диктатурою Європи», країною «жорсткого авторитаризму» [260], якщо не «султанізму» [206] і т.д.

«Спадщина минулого» сильно вплинула на пострадянську політику в Білорусі передусім на рівні інститутів та структури еліт. У радянський період Білорусь демонструвала високо централізовану систему управління: аж до розпаду СРСР тут не склалися ані впливові локальні елітні мережі, ані сильні автономні економічні актори. Кількісне дослідження мобільності білоруських еліт у 1960-80-ті роки, яке провів Майкл Урбан, демонструвало сильну тенденцію централізації і слабкість локальних елітних мереж [281]. За часів СРСР, на відміну від лідерів республік Центральної Азії, що укріплювали панування локальних елітних мереж [224], лідери Білорусі успішно керували республікою завдяки особистому авторитету і достатньо високій на тлі інших республік ефективності [235, с. 27-46]. Немає нічого дивного, що еліти Білорусі противилися реформам Горбачова, проте в той самий час не проводили жодної політики, спрямованої на здобуття незалежності від центру.

Провал путчу у серпні 1991 року призвів до краху колишньої білоруської еліти: вони втратили найважливіші активи радянського періоду, в той час як контроль над будь-якими іншими ресурсами був для них

ускладнений. В свою чергу, опозиція Білорусі була ще слабкішою: її мобілізаційний потенціал був обмежений через відсутність досвідчених лідерів, досить розмиту організаційну базу та неадекватне прагнення виступати під гаслами націоналізму, що не мали підтримки більшості населення [227]. Раніше монолітна еліта перетворилась на роздроблену: окремі угруповання постійно конфліктували одне з одним. Після розпаду СРСР у 1991 році в Білорусі не з'явилося нових впливових політичних і економічних акторів. За таких умов рівновагу «плюралізму за замовчанням» [282] було легко порушити.

Важливою проблемою був занепадницький стан інституційної структури країни. Білорусь зберегла радянську систему управління, яка розглядалася як неефективна на тлі високої інфляції і зниження виробництва. Запровадження президентської посади здавалося елітам Білорусі засобом підвищення ефективності урядування, а низка акторів розраховувала на перемогу на президентських виборах, що було призначено на літо 1994 року. Представник колишньої еліти, прем'єр-міністр В'ячеслав Кебич, вважався найбільш вірогідним переможцем президентських перегонів. Головний виклик йому було кинуте не зсередини, а ззовні.

Лукашенко, що здобув популярність посаді голови парламентської комісії по боротьбі з корупцією, з самого початку володів незначними адміністративними, економічними, організаційними та ідеологічними ресурсами. Проте, оскільки прохідні бар'єри на білоруському політичному ринку на той момент були неймовірно низькими, жорстких звинувачень у корупції було достатньо для завоювання електоральної підтримки. Лукашенко отримав 45% голосів в першому турі виборів, а у другому турі здобув приголомшливу перемогу над Кебичем з 80% голосів [235, с. 69-88]. Слабкість усіх сегментів еліт та інституційний занепад призвели до високого рівня невизначеності у Білорусії та спричинили побічні наслідки інституційного вибору. Тому вільні і справедливі президентські вибори 1994

року, як не парадоксально, стали першим кроком на шляху становлення у країні персоналістського авторитарного режиму.

У перші два роки свого президентства Лукашенко намагався посилити свою владу за допомогою спроб призначення голів регіональних адміністрацій, запровадження цензури у ЗМІ та тиску на опозицію. Загроза монополізації влади президентом здавалася загрозливою для усіх акторів, тому обраний у 1995 році новий склад парламенту, разом з конституційним судом Білорусі спробував блокувати президентські ініціативи [235, с. 80; 260, с. 87]. Зі свого боку, Лукашенко спирався на механізм плебісциту як основний інструмент президентської влади. У 1996 році він запропонував прийняти на референдумі проект нової конституції Білорусі, яка різко посилювала президентську владу, збільшувала терміни правління голови держави, делегувала йому одноосібні права усіх призначень у виконавчій владі та надавала його указам статус законів, що мали пріоритет над будь-якими рішеннями парламенту.

Було запропоновано послабити повноваження двопалатного парламенту, а президент міг прийняти рішення про його розпуск у будь-який момент [235, с. 89]. Немає нічого дивного, що більшість еліт, разом із колишніми прибічниками Лукашенко, виступили проти таких пропозицій, проте нічого не змогли вдіяти. Можливість протесту для опонентів Лукашенко була обмежена: вони не володіли значною масовою підтримкою, не мали доступу до основних ЗМІ і відчували помітний тиск з боку силових структур. Голова парламенту намагався вступити у переговори з метою торгу з Лукашенко на основі «лояльності», пропонував піти на другорядні поступки [235, с. 95-96]. Але навіть такий компроміс був недосяжний: парламент вважав його неконституційним, а президент відчував себе досить сильним для того, щоб не йти на переговори з законодавцями і тому діяв одноосібно. В результаті опозиція нічого не змогла вдіяти, а через відсутність серйозного спротиву Лукашенко отримав повну свободу дій: запропонований ним проект конституції було прийнято за підтримки 70,5% голосів учасників

референдуму. Хоча були зафіксовані масові фальсифікації результатів голосування, спостерігачі зазначали, що вони серйозно не впливали на результати референдуму [235, с. 98; 260, с. 87]. Незабаром Лукашенко призначив членами нижньої палати нового складу парламенту лояльних депутатів попереднього скликання, яке було безкровно розпущено.

Результат конфлікту Лукашенка і парламенту у 1996 році вкладається у схему «переможець отримує все». Лукашенко демонстрував повну перевагу в контролі над ресурсами, і ціна придушення була низькою, а опозиція – організаційно слабкою, непопулярною і розрізненою. Разом з тим, у випадку кооперації з депутатським корпусом, він міг втратити в ході торгу частину тих повноважень, на отриманні яких наполягав із самого початку. Ціна кооперації для Лукашенка була значно вища, ніж ціна придушення, і тому придушення виявилось домінуючою стратегією президента. Для законодавців домінуючою стратегією була відсутність спротиву: вони були приречені на підкорений статус через дефіцит ресурсів, в той час як ціна спротиву була надто високою: це могло означати втрату не лише влади, проте і свободи, а може й життя. Відсутність спротиву була значно менш витратною: досить вірогідно, що частина законодавців нічого не зробили проти Лукашенка, очікуючи на отримання місць у новому складі парламенту. Наслідки перемоги Лукашенко на конституційному референдумі 1996 році очевидні: «інституціоналізацію персоналістського авторитарного правління в Білорусії було завершено» [260, с. 88].

Протягом наступних десяти років нова рівновага білоруського режиму виявилася неможливою. Його самовідтворення базувалося на інституційному дизайні, що був нав'язаний в ході референдуму 1996 року, повному контролю над усіма значущими ресурсами з боку Лукашенка і низькій ціні придушення. Лукашенко вмів використовувати селективне, проте досить послідовне придушення різних сегментів опозиції і попередження будь-якої організаційної активності (соціальної, економічної чи культурної), що виходила за межі його персонального контролю [260, с. 87]. Успішне

поєднання придушення, популізму і досить високої ефективності управління економікою допомогло режиму Лукашенка уникнути масового розчарування його політикою та виключити будь-які можливі альтернативи.

За таких умов Лукашенку не потрібно було будувати власну «партію влади», достатньо було формування владного апарату на основі персональної лояльності [213]. В цьому відношенні політичний режим Білорусії виглядав копією радянської форми правління, але без домінуючої партії. Підлеглі актори (усі, крім Лукашенка) змушені були обирати між пасивним прийняттям такої розстановки сил, лояльністю або залишенням цього політичного поля: ще до 1996 року лідер націоналістичної опозиції емігрував, пізніше низка діячів політики, економіки і культури республіки скористалися його прикладом. Ці стратегії не створювали викликів для режиму, в той час як ціна «протесту» була занадто високою: у 1999 році двоє відомих опозиціонерів (раніше – прибічників Лукашенка) таємничо зникли і ніколи не були знайдені, в тому ж році за нез'ясованих обставин помер лідер опозиції.

Втім, Лукашенко на цьому не зупинився: на референдумі у жовтні 2004 року було прийняте рішення щодо скасування обмеження у два терміни перебування на посаді президента, після чого Олександра Лукашенко все частіше стали називати «останнім диктатором Європи». Державна влада користувалася різними засобами для усунення можливих загроз з боку опозиції, особливо в періоди виборів. Основним завданням КДБ в цьому сенсі було руйнування опозиційних структур, дискредитація представників опозиції, максимальна їх ізоляція від основної маси населення. Разом із тим, режим створював правові підстави для переслідування опозиції. Зокрема, напередодні президентських виборів 2006 року терміново було прийнято поправки до Кримінально-процесуального кодексу Білорусії, наприклад, ст. 193-1: «незаконна організація діяльності громадського об'єднання, фонда або участь у їх діяльності» – передбачає покарання у вигляді позбавлення волі до двох років; ст. 369-1: «Дискредитація Республіки Білорусь», тобто надання іноземній державі, іноземній або міжнародній організації завідомо

неправдивих відомостей про політичний, економічний, соціальний, воєнний або міжнародний стан у Республіці Білорусь, що дискредитують Республіку Білорусь або її органи влади – передбачає покарання у вигляді позбавлення волі строком до п'яти років» [Цит. за: 157]

За таких тяжких умов стратегія опозиції виявилася саморуїнвною [260, с. 88]. Хоча в середині 2000-х років вона й об'єдналась на основі негативного консенсусу проти спільного ворога і висунула єдиного кандидата на президентських виборах 2006 року, отримавши значну підтримку за кордоном, але опоненти не володіли значними ресурсами всередині країни і були легко придушені Лукашенком. У 2006 році в Білорусі відбулися вибори, на яких Лукашенко знову отримав президентське крісло. Європейський союз та США заявили про фальсифікації результатів виборів, визнали їх недемократичними та запровадили санкції для Лукашенка і 30 білоруських чиновників (міністрів, прокурорів і представників регіональних виборчих комісій): їм було заборонено виїжджати до країн ЄС.

Втім, зовнішні санкції з боку ЄС не мали суттєвого впливу на ситуацію в країні: 19 грудня 2010 року пройшли нові вибори президента Білорусі, на яких офіційно четвертий раз поспіль переміг Лукашенко. Багатотисячний натовп, що вийшов на вулиці Мінська з протестами проти сфальсифікованих результатів виборів, опозиційних кандидатів було затримано, двох із них побито. США та деякі країни Європейського союзу знову не визнали результати виборів.

В цілому чинниками, що обумовили характер інституційних змін у Білорусі, були наступні: (1) «спадщина минулого» – відсутність у республіці організованих сегментів еліти; (2) інституційний занепад і висока невизначеність 1991-1994 років, яка зробила можливим прорив аутсайдера-популіста на позицію домінуючого актора; (3) повне переважання Лукашенка в контролі над ресурсами; (4) низька ціна придушення для домінуючого актора. Це зробило можливим у 1996 році сценарій «переможець отримує все». Хоча персоналістська природа білоруського режиму робить його

вразливим і слабо інституціалізованим, порушення рівноваги через виключно внутрішньополітичні причини здається маловірогідним, поки нинішня структура політичних можливостей буде залишатися незмінною. До того часу, поки Лукашенко відносно молодий і здоровий, для країни не актуальна і проблема спадкоємності влади, якщо не відбудеться його фізичного усунення. Як тільки «переможець отримує все», то він схильний контролювати «все» так довго, скільки це можливо.

Росія, у свою чергу, пережила серію тимчасових і вразливих «картельних угод», і час від часу внутрішньоелітні конфлікти призводили до сценарію «переможець отримує все». Повороти від одного сценарію до іншого у російській політиці нагадували коливання маятника від «бесформного плюралізму» 1990-х років до «домінуючої влади» 2000-х. Фактично, їх результатом стала зміна однієї (недемократичної) рівноваги іншою після майже п'ятнадцяти років змін режиму.

«Радянська спадщина» вплинула на констеляцію російських еліт у двох вимірах. По-перше, у Росії існувала значна кількість відносно сильних регіональних еліт, жодна з яких поодиноці не була здатна вплинути на загальнонаціональний порядок денний, а створення стійких міжрегіональних коаліцій виявлялося неможливим через невирішені проблеми колективної дії [218]. По-друге, на політичній арені існувала обмежена кількість впливових загальнонаціональних економічних акторів. Регіональні і секторальні актори виступали як основні пошукачі ренти, що здійснювали значний вплив на прийняття найважливіших рішень [268].

Гострі конфлікти російських еліт виникли після розпаду СРСР на тлі глибокого економічного занепаду і високої інфляції. Еліта була розділена між двома таборами – навколо Бориса Єльцина, обраного на посаду президента влітку 1991 року, і навколо Верховної Ради – парламенту, обраного навесні 1990 року [267, с. 121-204]. Окрім розбіжностей з економічних питань, в основі їхньої боротьби було прагнення до захоплення позиції домінуючого актора. Розподіл ресурсів був вочевидь нерівним: Єльцин був набагато

сильніший за своїх опонентів, користувався більш високою масовою підтримкою, і ціна придушення здавалася досить низькою. У вересні 1993 року Єльцин оголосив розпущення парламенту, але той відмовився підкорюватись і, в свою чергу, оголосив імпічмент президенту. У такій ситуації ціна повернення до кооперації була занадто високою: за наказом Єльцина будівлю парламенту було піддано атаці з танкових знарядь, і парламент, не маючи жодного вибору, був змушений здатися. У грудні 1993 року Єльцин, не зустрівши опору, нав'язав на референдумі свій проект конституції, в якому гарантував собі широкий об'єм повноважень [210; 223].

На відміну від Білорусі після 1996 року, де сценарій «переможець отримує все» дозволив Лукашенко застосовувати домінуючу стратегію придушення завдяки відсутності інституційних обмежень і слабкості сегментів еліт, Єльцин після 1993 року змушений був відмовитися від придушення у зв'язку з наростанням фрагментації еліт і з ефектами інститутів. Хитка коаліція прибічників Єльцина розпалася на декілька конкуруючих клік, і розділена еліта стала фрагментованою, що призвело до підвищення відносної ціни придушення і попереджувало порушення статус-кво. Більше того, на парламентських виборах у грудні 1993 року опозиція різних відтінків змогла отримати близько половини місць у Державній Думі. За таких умов Єльцин як домінуючий актор російської політики змінив стратегію на більш дешеву: кооперацію з підлеглими акторами, разом із колишніми противниками. З 1994 року табір Єльцина ініціював серію латентних «картельних угод». Низка регіональних лідерів, які демонстрували лояльність до Єльцина, підписали двосторонні договори з Центром, що надавали їм чисельні привілеї у частині податків і прав власності [271; 280].

Деякі впливові представники бізнесу за безцінь отримали контроль над прибутковими підприємствами [222]. Опозиційні партії і політики були включені в рамки нового режиму, не створюючи загрози його підриву [212]. Ці латентні угоди дозволили перейти від придушення до кооперації: президентські вибори 1996 року відіграли ключову роль в цьому процесі,

оскільки їх результат означав або втрату влади домінуючим актором, або збереження статус-кво. Шанси поразки Єльцина на виборах здавалися високими, а гарантії його особистої безпеки – сумнівними, тому варіанти скасування виборів або невизнання їх результатів у випадку поразки були одним з критичних аспектів кампанії Єльцина [236, с. 300-304]. Команда Єльцина навіть приступила до роспуску Думи, але ціна виживання правлячої групи з використанням придушення і відмови від виборів була занадто високою: це могло посилити конфлікт еліт ще глибше, ніж у 1993 році. В результаті президентська команда змушена була піти на менш дорожку кооперацію з підлеглими акторами як найменше зло. Вибори, які розцінювалися як несправедливі, не кажучи вже про факти фальсифікації на користь Єльцина [236; 267], не зустріли опору з боку опозиції, яка визнала їх результати [212].

Незабаром після президентських виборів «картельна угода» була розірвана усіма її учасниками: підлеглі актори, отримавши додаткові ресурси, вступили у новий раунд конфліктів між різними сегментами еліт, які претендували на те, щоб прийти до влади на зміну Єльцину. Напередодні електорального циклу 1999-2000 років хитка коаліція регіональних лідерів та «олігархів» була готова до захоплення позиції домінуючого актора, одержавши перемогу на конкурентних виборах. Але Єльцин, який зберігав контроль над адміністративними ресурсами, призначив на посаду прем'єр-міністра досі маловідомого голову служби безпеки Володимира Путіна.

Незабаром вибухи бомб у житлових будинках у Москві та інших містах Росії призвели до загибелі сотень людей: вина за них покладалася на чеченських терористів, і Путін успішно мобілізував масове обурення проти цієї загрози, що допомогло на парламентських виборах створеному за його підтримки блоку «Єдність» [202; 218]. В ході кампанії низка регіональних лідерів і представників бізнесу змінили свої уподобання на користь «Єдності», і результати голосування були успішними для Путіна: «Єдність» та її союзники отримали більше третини місць в Думі, перетворившись на

«партію влади», в той час як президентська адміністрація контролювала парламентський порядок денний.

Незабаром Єльцин пішов у відставку зі своєї посади і передав владу Путіну, який легко переміг у першому раунді дострокових президентських виборів з 53% голосів. «Картельні угоди» російських еліт за часів Єльцина швидко розпадалися через низьку ефективність режиму, яка спонукала підлеглих акторів шукати автономії від домінуючого актора, який був нездатний стійко захищати свої позиції.

За часів Путіна ці умови різко змінилися на користь домінуючого актора. Завдяки силовій операції в Чечні, Путін зміг відновити адміністративний потенціал держави. Завдяки високим цінам на нафту, Путін швидко зміг отримати результати подолання політичної кризи 1990-х років, коли країна досягла 6-8% річного економічного росту. Також завдяки електоральній легітимації мандат Путіна не викликав жодних питань. З початком путінського президентства автономія підлеглих акторів виявилася обмеженою. Державна Дума підтримувала майже усі президентські законопроекти, незалежно від їх змісту [256], а пропрезидентська «партія влади», перетворена на «Єдину Росію», отримала більшість місць в палаті [218; 269]. Путін створив федеральні округи по всій території країни, призначив своїх представників, які координували діяльність федеральних міністерств і відомств у регіонах, а також контролювали використання федерального майна і коштів федерального бюджету. Ресурси регіональних лідерів, які раніше володіли майже необмеженою владою у своїх «вотчинах» [271], були серйозно обмежені, а у верхній палаті парламенту – Раді Федерації – їх змінили призначені чиновники. Путін отримав право розпуску регіональних легіслатур та відсторонення з посад голів виконавчої влади регіонів у випадках порушення ними федеральних законів [25; 274].

Одночасно Путін розпочав тиск на незалежні ЗМІ, що були змушені вдаватися до самоцензури. Єдиний загальнонаціональний телеканал, що його критикував, перейшов під контроль державного монополіста, компанії

«Газпром». Іншим «олігархам» Путін запропонував «рівновіддалений» підхід держави до бізнесу в обмін на відмову бізнесу від участі в прийнятті найважливіших політичних рішень. Незгодні з такою пропозицією зазнали переслідувань [190]. Можна стверджувати, що Путін посилив свої позиції як за допомогою відновлення єдності еліт, так і шляхом інституційних змін, що послаблювали усіх акторів, окрім домінуючого.

Домінуюча стратегія «лояльності» з боку підлеглих акторів була викликана нестачею в них ресурсів для стратегії протесту. Для Путіна обрання стратегії кооперації замість придушення було зумовлено обставинами його виходу на російську політичну сцену в якості домінуючого актора. На початку першого президентського терміну його перевага в контролі над ресурсами була відносною, а не абсолютною, а ціна придушення була високою на тлі попередньої декади жорстких конфліктів еліт, низької ефективності режиму і високої невизначеності [190]. Кооперація з підлеглими акторами була вигідною для Путіна: завдяки цьому він збільшив свій контроль над ресурсами і успішно послаблював своїх молодших партнерів за допомогою тактики «розділяй і володарюй». Ця констеляція еліт значною мірою визначалася неформальним торгом підлеглих акторів між собою в рамках «картельної угоди», але не в рамках значущої електоральної конкуренції [238].

Умови цієї тендітної угоди були порушені, коли домінуючий актор зміг зосередити у своїх руках настільки великий обсяг ресурсів, що це призвело до різкого зниження ціни придушення. В 2003 році Путін розпочав серію атак щодо різних сегментів еліт. Впливовий актор російського політичного ринку, керівник нафтової компанії «Юкос» М. Ходорковський, що прагнув до підвищення своєї економічної автономії і політичного впливу, був звинувачений у несплаті податків та інших порушеннях закону, заарештований і засуджений на тривалий термін, а його бізнес захоплений державною компанією «Роснафта» [276]. Драматичні зміни прав власності після «справи «Юкоса»» [22] завдали сильного удару по «олігархам» і

позначили принциповий поворот до контролю над основними економічними активами країни з боку державних органів, від імені яких виступали соратники голови держави. Незабаром, після низки маніпуляцій в ході парламентських виборів [218; 238], «Єдина Росія» отримала більше двох третин місць у Державній Думі, а інші партії втратили вагомий вплив [213]. Її домінування на виборах усіх рівнів було викликано не стільки популярністю Путіна, скільки несправедливим проведенням виборчих кампаній, які не зустріли практично жодного опору з боку російських акторів, на відміну, наприклад, від подій помаранчевої революції в Україні.

В 2004 році Путін ініціював скасування загальних виборів голів виконавчої влади в регіонах – їх почали призначати за поданням президента країни [25]. Положення «вимираючої» опозиції в Росії погіршили зміни виборчої системи, пов'язані з підвищенням прохідного бар'єру для партій до 7% [212] і попередили будь-яку нелояльність Путіну з боку депутатів [256]. Також за пропозицією Путіна було прийнято новий закон, який посилював державний контроль над громадськими організаціями і робив їх фактично залежними від органів влади.

Поворот від кооперації до придушення демонстрував зміну сценарію конфліктів з «картельної угоди» на «переможець отримає все». Причини цього повороту були викликані змінами, що відбулися у порівнянні з початковими умовами путинського президентства. Путін досяг повного контролю за ресурсами завдяки отриманню доходів від експорту нафти і газу, який забезпечив успішне функціонування режиму. Високий рівень масової підтримки, а також одночасні інституційні зміни і зниження фрагментації еліт призвели до суттєвого зниження рівня невизначеності в 2003-2004 роках.

Оскільки ціна придушення впала нижче ціни кооперації, то поступки підлеглих акторів Путіну були більше не потрібні. Відсутність організованої опозиції [212] ще більше знижувала ціну придушення. Зі свого боку, правляча група використовувала створення домінуючої партії в якості інструменту для досягнення єдності еліт [213]. В 2006 році «Єдина Росія» абсорбувала

більшість регіональних губернаторів, а також впливових представників бізнесу. У довгостроковій перспективі інвестиції в інституціоналізацію неконкурентного режиму з домінуючою партією можуть виявитися вигідними: такі режими демонструють більш стабільне існування, ніж персоналістські [211, с. 47-88].

На разі повноваження президента у Росії розповсюджуються майже на усі сфери державного управління. Протягом останніх років сфера компетенції голови держави постійно і послідовно розширювалася: внаслідок реформування законодавчої бази президент отримав 469 додаткових повноважень, більшість з яких перевищували межі Конституції [87]. Вузьке коло домінуючих акторів не дає можливості обговорювати чи оскаржувати межі їх повноважень: при владі в Росії побували вже три президенти, проте порядок завжди визначався за участю попередника. Відповідно, у Російській Федерації неможливе заміщення владних позицій і зміна політичного курсу держави без погодження з діючою владою, проте цей принцип є однією з важливих складових інституційної структури представницької демократії.

Таким чином, можна виділити два етапи режимних змін у Росії. На першому етапі (1991-1999/2000), (1) «спадщина минулого» сприяла збільшенню кількості акторів та (2) фрагментації еліт, що, разом із (3) політичними інститутами (конкурентні вибори і федералізм) збільшувало (4) відносну ціну придушення і змушувало домінуючого актора відійти від сценарію «переможець отримує все» до сценарію «картельних угод». На другому етапі (після 2000 року), домінуючий актор зміг (1) посилити контроль над ресурсами і домогтися свого повного переважання; (2) знизити рівень фрагментації еліт, прагнучи відновити її монолітну єдність; (3) змінити політичні інститути і ефективність їх функціонування, що призвело до (4) зниження відносної ціни придушення, в наслідок чого відбулася відмова від «картельних угод» на користь сценарію «переможець отримує все». Якщо інституціоналізація російського політичного режиму шляхом інтеграції еліт за допомогою домінуючої партії виявиться успішною, то статус-кво може

бути «заморожений», особливо на тлі економічного зростання і збільшення доходів від експорту енергоносіїв. Цей сценарій може стабілізувати російський режим і закріпити рівновагу «домінуючої влади» у довгостроковій перспективі.

Таким чином, процеси політико-інституційних перетворень у Росії та Білорусії, на думку дисертанта, підтверджують існування спільних закономірностей, які відрізняють процеси інституційної динаміки на пострадянському просторі від інших перехідних процесів у світі. Не дивлячись на значні відмінності, що мали місце у ході встановлення політико-інституційних систем у Росії та Білорусії, спільними рисами в обох випадках є наявність запозичень та імпорту формальних інституційних структур, всередині яких відбувалися процеси неформального торгу та встановлення домовленостей, які час від часу порушувалися акторами. В цілому можна констатувати, що і у Росії, і у Білорусії на разі сформовано політико-інституційні структури, формальні інституції у яких далекі від демократичних процедур і правил гри.

Висновки до Розділу 3

У результаті проведеного аналізу політико-інституційних перетворень пострадянських суспільств в умовах трансформаційного процесу, дисертантом було отримано наступні висновки. Визначені у ході дослідження особливості та специфічні риси інституційної динаміки у пострадянських країнах дозволяють стверджувати, що трансформаційні процеси на пострадянському просторі суттєво відрізняються від демократичних транзитів в інших регіонах світу. Це зумовлено, зокрема, особливостями посттоталітарних трансформацій, необхідністю одночасних перетворень у багатьох сферах суспільного життя, специфікою процедур переходу на пострадянському просторі, а також незбалансованістю співвідношення сил акторів на політичному полі. Свою роль у цих процесах відіграли також

перебудова світового геополітичного простору, відсутність національно-державної консолідації, нерозуміння акторами необхідності встановлення спільних правил гри, запозичення не властивих інституційних форм та механізмів та ін.

У результаті проведеного на методологічній основі новоінституційного підходу дослідження особливостей інституційної динаміки у країнах пострадянського простору, дисертантом було сформульовано наступні специфічні закономірності пострадянських політико-інституційних трансформацій. По-перше, основною причиною початку політико-інституційних трансформацій в перехідних суспільствах стало порушення інституційної рівноваги, рушіями інституційних змін були як домінуючі актори (радянська еліта і бюрократія), що прагнули конвертувати накопичені владні і фінансові ресурси, так і аутсайтери (національно-орієнтована демократична опозиція), які також намагалися змінити інституції та правила на свою користь. Інституційні обмеження, встановлені в процесі таких перетворень, стали їх побічним результатом, а не відповідали послідовному плану реформування. По-друге, механізмом інституційних перетворень стали не інституційні інновації, а інституційні запозичення, т. зв. «імпорт інститутів». По-третє, інституціоналізація соціальних і політичних відносин в пострадянських країнах була обмеженою і фрагментарною, характеризувалася поєднанням «старих» і «нових» типів відносин і інститутів. По-четверте, наслідком такої інституціоналізації стала наявність різного роду дисфункцій у нових запозичених інститутах. Їх сутність полягає у зміні або викривленні основних правил, що лежать в основі тих або інших інститутів. По-п'яте, різна швидкість перетворень формальних і неформальних інститутів в інституційних структурах пострадянських країн призвела до створення і консервації стійкої і одночасно неефективної інституційної структури. По-шосте, т. зв. кольорові революції, що відбулися в пострадянських країнах і мали на меті зміну існуючих інституцій, так і не призвели до інституціоналізації нових правил гри.

Процеси політико-інституційних перетворень у Росії та Білорусії, досліджені дисертантом, підтверджують існування спільних закономірностей інституційної динаміки у пострадянських країнах. Зокрема, спільними рисами в обох випадках є наявність запозичень та імпорту формальних інституційних структур, а також встановлення неефективних політико-інституційних структур, інституції яких далекі від дійсно демократичних процедур і правил гри. Результати дослідження, викладені у цьому розділі, опубліковано у роботах дисертанта [102; 105; 106; 109].

РОЗДІЛ 4.

ТРАЕКТОРІЯ СУЧАСНОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

4.1. Етапи політико-інституційних перетворень в Україні

На разі існує значна кількість розробок, присвячених як узагальненню наявного досвіду функціонування інститутів у перехідних суспільствах, так і особливостям демократичних транзитів на пострадянському просторі, проте дослідження, які б ставили за мету визначення та аналіз основних етапів саме українських політико-інституційних перетворень, а також вивчення основних тенденцій інституційної динаміки в Україні, практично відсутні. Проте у порівнянні з іншими пострадянськими перехідними суспільствами, український варіант транзиту має суттєві відмінності і вимагає детального розгляду, оскільки траєкторія трансформацій інституційної структури та політичного режиму має тут зигзагоподібний характер, про що свідчать відхилення та зупинки, більш виражені, ніж в інших державах [78; 94]. Політичні перетворення в Україні під час трансформації неодноразово піддавалися спробам періодизації [32; 92], хоча на разі жодна з таких спроб не ґрунтується на врахуванні особливостей розвитку інституційної системи

суспільства. З метою заповнення цієї теоретичної лакуни автор пропонує виділяти такі етапи політико-інституційних перетворень та їх часові межі:

1). Інституційна трансформація та становлення нової інституційної системи 1991-1994 рр.

2). Структурування інституційної системи демократії обмеженого доступу 1994-2004 рр.

3). Інституційна криза і спроба другої інституційної трансформації 2004-2010 рр.

4). Відновлення політико-інституційної структури демократії обмеженого доступу 2010-2013 рр.

Автор зосереджує свою увагу на вивченні особливостей перетворень політико-інституційної структури в Україні з урахуванням аспектів взаємодії основних політичних акторів (елітних груп) у політичному полі у відповідні проміжки часу.

Етап 1. Інституційна трансформація та становлення нової інституційної системи 1991-1994 рр. Початок процесу політико-інституційних трансформацій в Україні був зумовлений поступовою зміною у системі вподобань і інтересів ключових акторів, а також зміною розстановки сил на політичному полі. Накопичення радянською номенклатурою значних фінансових ресурсів, які не могли бути використані в рамках інституційної структури СРСР, стало одним з потужних факторів, що зумовили початок інституційних перетворень. Досить серйозний вплив в масштабах країни отримали індустріальні регіональні клани – вони відігравали роль «групи вето» на загальнонаціональній політичній сцені, часто конфліктуючи одне з одним за фінансові і політичні ресурси.

Представники радянської номенклатури та господарського апарату, які склали депутатський корпус Верховної Ради I скликання, мали значну необхідність конвертувати накопичені ресурси та статусні позиції у владу та власність. Тому, залишаючись за кермом фактично єдиного владного інституту країни, вони протягом певного часу не вбачали необхідності у

впровадженні демократичних за суттю, а не лише за формою процедур та правил гри. На відміну від, наприклад, Білорусії, де вся елітна структура виявилася зруйнованою, еліта в Україні зберегла колишні регіональні мережі і більшу частину ресурсів після розпаду СРСР, що зробило неможливим доступ на ключові позиції аутсайдерів, які не володіли підтримкою основних політичних акторів. Проте така розстановка сил в елітному середовищі визначала основні параметри конфліктів: розподіл ресурсів між основними акторами був відносно рівним, і ніхто не міг беззаперечно претендувати на роль домінуючого актора. Оскільки відносна ціна стратегії придушення для кожного з акторів була високою, то сценарій «переможець отримує все» був нереалістичним. Відповідно, це відкривало шлях циклам «пактів» або «картельних угод» у середовищі елітних угруповань [26].

В цей період інститут парламентаризму стає ареною представництва інтересів різних соціальних груп: вже перші частково конкурентні парламентські вибори 1990 року принесли змішані результати. Інститут виборів, який формально існував і в СРСР, починає отримувати нове наповнення у вигляді правил змагальності. Як вказують експерти, «вибори відбулися в умовах ідеологічного плюралізму та мали переважно демократичний характер» [122, с. 3]. Компартія України отримала більшість у Верховній Раді, але націоналісти здобули підтримку на місцевих виборах на Заході країни. Починається структурування нового інституційного простору: парламентом було затверджено нові нормативні акти (Декларація про державний суверенітет, постанова «Про проголошення незалежності України»), що закріплювали існування і статус-кво нового політичного поля, яке продовжувало своє формування.

Представники радянської номенклатури та господарського апарату, які склали депутатський корпус Верховної Ради I скликання, мали значну необхідність конвертувати накопичені ресурси та статусні позиції у владу та власність. Тому еліта протягом певного часу не відчувала необхідності у створенні нового інституту президентства. Посаду Секретаря ЦК, який

повністю підпорядковувався директивам Центру і був реалізатором його політики, було скасовано, але певний час парламентарії, залишаючись за кермом фактично єдиного владного інституту країни, не поспішали впроваджувати посаду Президента за прикладом демократичних країн. Ситуація змінилася після запровадження інституту президентства у сусідній Росії. Впровадження інституту президентства в Україні скоріше було продиктовано побоюваннями щодо втрати державою суверенітету, ніж продуманим політичним актом. Проте з появою інституту президентства демократичний принцип розподілу влади не було реалізовано у повному обсязі, оскільки, з одного боку, президент був главою держави і одночасно главою виконавчої влади України. В цій ситуації Кабінет Міністрів підпорядковувався Президенту, а підзвітним і відповідальним був перед Верховною Радою. Між Президентом та Прем'єр-міністрами поступово зростало напруження, адже замість командної роботи кожен намагався задовольнити власні інтереси і амбіції.

У складній ситуації боротьби за владу лідер парламенту Леонід Кравчук виступив у підтримку суверенітету України, що збільшило його контроль над ресурсами. Його політичні маневри виявилися успішними: одразу після провалу путчу в серпні 1991 року Кравчук ініціював проголошення незалежності України і заборону компартії.

У грудні 1991 року незалежність дістала підтримки 91% виборців на загальноукраїнському референдумі, а Кравчук був одночасно обраний президентом України з 62% голосів. На відміну від Білорусії, де вся елітна структура виявилася зруйнованою, сегменти еліти в Україні зберегли колишні регіональні мережі і більшу частину ресурсів після розпаду СРСР, що зробило неможливим доступ на ключові позиції аутсайдерів, які не володіли підтримкою основних політичних акторів.

Проте управління економікою за Кравчука було неефективним. У 1992 році Кабінет Міністрів було відправлено у відставку, і новий прем'єр з Дніпропетровська, Леонід Кучма, вимагав для проведення реформ

надзвичайних повноважень за рахунок зменшення влади як президента, так і парламенту. Оскільки ситуація за часів Кучми все одно не покращилася, к середині 1993 року між угрупованнями еліт розпочався гострий конфлікт, що відбувався на тлі страйку шахтарів в Донецькій області, який підтримали впливові лідери цього регіону. Компромісу вдалося досягти за допомогою «картельної угоди»: Кучма «добровільно» пішов у відставку, новим прем'єр-міністром був призначений представник донецького «клану», а нові парламентські і президентські вибори призначені на 1994 рік [284].

Результат конфлікту був досить очевидним: Кравчук володів більшими ресурсами, ніж депутати, але ціна придушення була для нього високою через відсутність підтримки серед регіональних «кланів», високої невизначеності і низького рівня власної популярності. В свою чергу, донецький «клан» напередодні виборів зміг отримати додаткові вигоди від «картельної угоди»: з участі в «угоді» був виключений лише Кучма.

Що ж стосується інституту місцевого самоврядування, то у березні 1992 року було запроваджено інститут Представників Президента, які отримували статус голів місцевих адміністрацій в областях, районах, містах центрального підпорядкування та мали забезпечувати реалізацію владної політики на місцях. Система публічної влади на місцях в цей час поєднувала як державну, так і самоврядну складову, що значно ускладнювало реалізацію демократичних принципів децентралізації влади та місцевого самоврядування. Представники Президента в областях та районах утворювали певну виконавчу вертикаль: вони фактично здійснювали виконавчу владу та контролювали органи місцевого самоврядування у питаннях здійснення ними державних функцій та додержання Конституції та законів України. Представник Президента був вищою посадовою особою державної виконавчої влади в області та районі.

Субординацію Рад по вертикалі було ліквідовано, введений інститут Представників Президента повинен був остаточно скасувати радянську модель влади на місцях та створити систему публічної влади за принципом

сполучення державного управління через Представників Президента з місцевим самоврядуванням, через відповідні органи місцевого самоврядування з широкими повноваженнями. Але така структура органів публічної влади на місцях не давала Представникам Президента в областях та районах можливості «виходу» до Кабінету Міністрів. Уряд не міг суттєво впливати на їх управлінську діяльність, а Адміністрація Президента не могла забезпечити тісний взаємозв'язок між місцевими державними адміністраціями та Урядом.

Втім така ситуація легко пояснюється, з одного боку, відсутністю досвіду функціонування дійсно демократичного інституту місцевого врядування, а також відсутністю інформованості щодо механізмів впровадження такого інституту. З іншого боку, введенням посади Представників Президента ключові політичні актори прагнули централізувати і закріпити новостворені механізми владної взаємодії.

Спочатку інституційні перетворення та новостворені демократичні інституції користувалися значною підтримкою населення. Проте специфіка ситуації з інституційної точки зору полягала у тому, що у процесі інституційної трансформації легітимного статусу набула система імпортованих інститутів, діяльність яких, як засвідчує практика, була далека від відповідності прийнятим нормам і цінностям демократичного суспільства.

За цих умов поступово відновлювалась легітимність і збільшувалася довіра до інститутів радянської політико-інституційної системи, які залишилися. Замість очікуваного їхнього занепаду або трансформації відбулося їхнє відновлення у нових інституційних формах, що заповнювалися старим змістом. В соціальній структурі пострадянського суспільства збереглася значна кількість статусних і рольових позицій для соціальних акторів, які займали аналогічні позиції у минулому.

В цілому трансформаційний вектор цього періоду у багатьох аспектах був визначений так званою «радянською спадщиною»: «у встановлюваних правилах багато успадковувалося від типових форм взаємодії, характерних

для пізнього радянського суспільства, і правила ці ставали все більш жорсткими та цинічними. Сильна залежність інституціональних змін від вкорінених у минулому стереотипів, установок і правил життя неминуче призводила до стійкого відтворення авторитарно-патерналістських відносин у політичній системі» [78, с. 69]. Актори-трансформатори керувалися здебільшого власними інтересами, що з часом призвело до привласнення сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також єдності публічно-політичної і приватної сфери соціуму. Поступово «формувався підхід до політичного управління державою як персональним підприємством, коли політичні повноваження лідера стають частиною його особистої власності, яка може приносити прибуток у вигляді податків і данини» [158].

Етап 2. Структурування інституційної системи демократії обмеженого доступу 1994-2004 рр. Умовно цей етап можна розділити на два періоди: 1) перегляд правил (1994-1998 рр.) та 2) формування та укріплення інституційної системи демократії обмеженого доступу (1999-2004 рр.).

1) Перегляд правил (1994-1998 рр.)

Протягом певного часу ситуація збереження правового вакууму була сприятливою для накопичення або конвертації накопичених елітою капіталів у приватну власність. Згодом загострення соціально-економічної ситуації і початок шахтарських страйків зумовили проведення дострокових парламентських виборів. Змін зазнала і посада президента: фігура нового президента Л. Кучми стала наслідком компромісу еліт, передусім, реформаторів і представників колишньої номенклатури. Проте згодом характер відносин між парламентом і новообраним президентом змінився на користь останнього, і розпочалася боротьба елітних угруповань за правове оформлення владних повноважень у Конституції України. Результатом цієї боротьби стало укладення Конституційного договору 8 травня 1995 року, який можна також вважати своєрідним пактом еліт [142].

Торг щодо прийняття нової Конституції країни тривав два роки: лише у червні 1996 року Верховна Рада прийняла її компромісний варіант. В цій

ситуації президент був здатний розпустити парламент, але віддав перевагу досягненню більш «дешевої» домовленості про збереження статус-кво. Згідно Конституції Україна фактично ставала напівпрезидентською республікою. Проте з самого початку в основному законі було закладено низку протиріч, не був прописаний цілий ряд засад функціонування влади у перехідному суспільстві, що з часом стало підґрунтям для його довільного тлумачення.

В цей період відбувається формування провладних партій, які більшою мірою представляли собою політичні активи фінансово-промислових груп і різних сегментів еліт. Всередині еліти було досягнуто певних неформальних домовленостей та угод щодо нових правил гри, в той час як аутсайтери, які не мали за собою достатньої кількості ресурсів та не займали відповідних статусних позицій, поступово відсторонялися від впливу на політичний процес.

2) Формування та укріплення інституційної системи демократії обмеженого доступу (1999-2004 рр.).

Слід зазначити, що під політико-інституційною структурою демократії з обмеженим доступом автор розуміє таку політико-інституційну структуру, за якої більшість груп і прошарків суспільства не може суттєво впливати на вибір політичного курсу держави, відбір претендентів до політичної влади та прийняття владних рішень [105]. Оскільки правлячі групи «приватизують» суспільні і політичні інститути, роблячи їх джерелом приватних доходів, то такий політичний режим базується на ієрархічно побудованій системі привілеїв і політичної ренти, які мають у своєму розпорядженні різні елітні групи [242].

Протягом цього періоду розширення формальних повноважень, наданих Конституцією та відповідними законодавчими актами про президентські структури, призвело до закріплення домінування президента та дозволило йому розпочати формування інституційної системи демократії обмеженого доступу. В цей період президент одноосібно міг призначати або

звільняти з посади будь-якого посадовця уряду, а також впливати на призначення кандидатури прем'єр-міністра.

В межах інституту багатопартійності посилення авторитаризму президентської влади поступово призвело до зміни основної лінії розмежування між політичними силами з «лівих – правих» до «пропрезидентських – антипрезидентських». Партії в цей період все більше втрачають свою ідеологічну забарвленість. Цікаво, що Закон «Про політичні партії в Україні», прийнятий у 2001 році, встановлював процедури, зокрема, у сфері державного фінансування партій, які, знову ж таки, були вигідні домінуючим акторам – в даному випадку, пропрезидентським партіям. Так, наприклад, у ст. 17 закону вказується, що право на відшкодування витрат, пов'язаних із перевиборною агітацією, а також право на фінансування статутної діяльності мають лише партії, що пройшли до Верховної Ради [53]. Більше того, кошти виділяються державою пропорційно кількості отриманих голосів. В свою чергу, у ст. 56 Закону «Про вибори» встановлено, що грошові застави, які на виборах має внести кожна партія, повертаються лише партіям, що подолали прохідний бар'єр. Якщо ж партія не увійшла до складу Верховної Ради, то у восьмиденний строк з дня офіційного оприлюднення результатів виборів надана нею грошова застава перераховується до державного бюджету [52]. Цей приклад яскраво демонструє механізм, який був запроваджений для підтримки і консервації позицій ключових гравців на політичному полі та фактично утворював «замкнене коло»: якщо партія має доступ до фінансових ресурсів і вкладає їх у виборчий процес, то вона має найбільші шанси на відшкодування своїх витрат. Зрозуміло, що, починаючи з цього етапу, такі обмеження могли подолати лише партії, що мали підтримку великих фінансово-промислових груп, а вхід до системи для ідеологічних партій-аутсайдерів був значно ускладнений.

Темпи процесу партійного будівництва дещо знизилися, а серед партій, що утворювались у той період переважали «кишенькові» партії фінансово-промислових груп та бізнес-структур, партії-клони, а також партії, що

претендували на представництво інтересів певних соціальних груп. У 2000 році внаслідок об'єднання п'яти політичних партій (Партія регіонального відродження України, Партія праці, партія «Солідарність», партія «За красиву Україну!», Всеукраїнська партія пенсіонерів) була створена Партія регіонального відродження «Трудова солідарність України», яка наступного року змінила назву на «Партію регіонів». Основою об'єднаної партії стали структури, очолювані представниками Донецького регіону [122].

У цей період фінансово-промислові групи формують власні інструменти впливу у вигляді так званих «кишенькових партій». За умов сильної президентської влади та силового тиску на «нелояльний бізнес», створені чи контрольовані фінансово-промисловими групами партії мали переважно провладний характер. Однак частина бізнес-структур попри тиск з боку влади підтримували опозиційні політичні сили, пов'язуючи свої перспективи з їх лідерами [122, с. 8].

Ще однією тенденцією партійного будівництва цього періоду стало утворення іменних виборчих блоків (В. Ющенко, Ю. Тимошенко, Н. Вітренко), які мали використовувати електоральну привабливість популярних лідерів. Подібні блоки поступово поглинали в себе партії з виразною ідеологічною платформою (наприклад, НРУ, УРП), що зрештою призводило до значного падіння електоральної підтримки та поступової маргіналізації останніх. Партійна система в цей час набуває ознак поляризованого плюралізму [122].

Парламентські вибори у 2002 р. пройшли за змішаною виборчою системою. Під час виборів значною мірою застосовувалися адмінресурс та «брудні технології». Зокрема, у ході виборів був використаний метод утворення так званих «технічних суб'єктів» (наприклад, Блок «Народний рух України», Комуністична партія робітників і селян, Комуністична партія України (оновлена)), які мали на меті перетягування електорату популярних партій і блоків опозиційного спрямування. Фактично протистояння на виборах звелось до конкуренції антипрезидентських та пропрезидентських

сил. Виборча компанія 2002 року спричинила соціокультурний розкол електорату, оскільки протягом кампанії кандидатом від влади активно використовувалась тема регіональних соціокультурних відмінностей, завдяки залученню політтехнологій ці відмінності штучно стимулювалися та поглиблювалися [122, с. 7].

У цей період влада активно втручалася у електоральний процес за допомогою розвиненої системи фальсифікацій, під контроль президента також було поставлено основні ЗМІ. Проти політичних конкурентів і опозиційних організацій використовувалися різні форми тиску – податкова поліція, кримінальне переслідування і навіть фізичний вплив. Порушувалися, окрім виборчих, і інші політичні і громадянські права. Поліція і внутрішні війська використовувалися для розгону деяких акцій протесту.

В цей період започатковується тенденція до формування уряду не на партійних засадах, а з урахуванням політичної кон'юнктури: президент пропонував парламенту такі кандидатури на посаду прем'єр-міністра, які б мав підтримати ситуативний партійний склад більшості. Проте, підтримка Уряду була ситуативною, оскільки структура парламенту була нестабільною, фрагментованою, орієнтованою на хиткі компроміси. Треба також враховувати і вплив президентських структур на внутрішньопарламентські процеси. Перманентний конфлікт між «слабким» парламентом і «сильним» президентом у кінцевому підсумку призвів до формування пропрезидентськими структурами та представниками бізнесу у 2002 році парламентської більшості, яку склали переважно ліві фракції і об'єднання. Щоб зменшити обсяг парламентських повноважень та мати можливість ще більше впливати на законодавчу гілку влади, президентськими структурами у 2000 році було проведено всеукраїнський референдум, проте отримані результати не було затверджено парламентом, що призвело до нового сплеску конфліктності між парламентом і президентом.

Інститут місцевого самоврядування продовжував перебувати у зародковому стані, не зважаючи на спроби проведення Адміністративної

реформи. Здійснювався повний персональний контроль над органами регіональної влади шляхом призначення голів адміністрацій з широкими управлінськими правами. Призначення і відставка керівників обласних державних адміністрацій відбувалася залежно від показників на загальноукраїнських виборах.

У 2000 році Л. Кучма запропонував прийняти нову конституцію України на референдумі, який передбачав і голосування з питання про недовіру Верховній Раді (що призвело б до її розпуску, як у Білорусі). Таке порушення умов угоди 1996 року повністю підривало статус-кво, і тому вся українська еліта виступила проти пропозицій Кучми. Після серії переговорів, Кучма зрозумів, що придушення виявиться занадто дорогим, і тому змушений був відмовитися від прийняття конституції на референдумі та від голосування з питання про недовіру Верховній Раді. Опозиція використала цю слабкість президента, особливо після того, як Кучма був звинувачений в організації вбивства Г. Гонгадзе. Ліві і націоналістичні партії вимагали відставки президента, але після серії переговорів вдалося досягти компромісу і статус-кво був збережений. Кабінет Міністрів знову став жертвою угоди: у квітні 2001 року Ющенко був відправлений у відставку, а його заступник Юлія Тимошенко звинувачена у корупції та ухиленні від сплати податків і тимчасово взята під варту. Але оскільки актори намагались лише зберегти статус-кво без гарантій самопідтримання «правил гри», їхні компроміси були нестійкими (як у випадку з референдумом 2000 року). Коли акторам здавалося, що їх ресурси збільшувалися, вони намагались порушити умови «картельних угод», а коли вони усвідомлювали, що придушення буде коштувати їм занадто дорого незалежно від балансу ресурсів, поверталися за «круглий стіл», і порочне коло повторювалося знову.

Відсутність ефективних економічних і політичних реформ, фактичне всевладдя олігархічних кланів, корумпованість управлінської бюрократії, масове зубожіння більшості населення – все це накопичувало негативний

потенціал проти режиму та його лідера та згодом призвело до ініціації акторами-аутсайдерами політичного руху «Україна без Кучми!».

З 2001 року в Україні все яскравіше проявляє себе внутрішньоелітний розкол між домінуючими акторами та аутсайдерами. Поступово сформована у попередні роки інституційна система увійшла у протиріччя як з потребами найбільш активних шарів населення, так і з інтересами впливових опозиційних політичних акторів, які не мали впливу (або втратили його) на прийняття ключових політичних рішень.

Не дивлячись на проявлену зовнішню політичну відчуженість більшості населення, досвід виборчих кампаній 1999 і 2002 років в Україні все більш виразно демонстрував, що «політична участь і демократичний контроль над владою знаходяться у полі суспільної уваги» [78, с. 72], на відміну від ситуації, що було діагностовано Ю. Левадою у російському суспільстві [82, с. 234].

У цей період посилюється вплив на політичні процеси міжнародних чинників, що було зумовлено діями української владної еліти. «Касетний» і «кольчужний» скандали, а також резонансна «справа Гонгадзе» набули широкого міжнародного розголосу. Як зазначають експерти, в той час «зовнішній вплив з боку Заходу був спрямований на забезпечення «рівності умов» для політичної конкуренції, «чесності і прозорості» виборчого процесу, свободу ЗМІ, активізацію громадянського суспільства для захисту політичних (насамперед виборчих) прав і свобод, що об'єктивно сприяло опозиційним партіям і блокам. Вплив зі Сходу (російський) спрямовувався на підтримку провладних політичних сил і кандидатів від них на президентських виборах» [58].

На думку спеціалістів, «парадокс десятилітнього правління Л. Кучми полягав у тому, що економічно провальний період з 1994 по 1999 рік характеризувався політичною стабільністю, тоді як досить успішний, з економічної точки зору, другий президентський термін супроводжувався

бурними сплесками політичної активності і завершився на небачених до цього в посткомуністичному світі 12% росту ВВП» [32, с. 42].

Т. Кузьо наводить низку аргументів, що Україна часів президентства Л. Кучми була державою з неорадянською політичною культурою, про що свідчить: 1) утримання монопольного контролю центристами (провладні партії); 2) СДПУ (о) – аналог КПУ радянських часів; 3) намагання кооптувати недержавні інституції до корпоративної співпраці; 4) нетерпіння до опозиції; 5) недотримання правових норм; 6) негативне ставлення до ЗМІ; 7) СБУ повернулася до неорадянських методів боротьби з опозицією; 8) діють принципи радянської національної політики (домінування російської мови, відзначання радянських свят); 9) антиамериканізм та антизахідна риторика; 10) гасла про інтеграцію до євроатлантичних структур як ширма для загравання із Заходом [76].

Завершення президентства Кучми призвело до відкритого електорального змагання між офіційним «наступником» В. Януковичем і В. Ющенко, якого підтримала опозиція. Звинувачення у масовій фальсифікації результатів голосування і офіційне визнання Януковича переможцем виборів змусили опозицію звернутися до мобілізації мас, яка переросла у «помаранчеву революцію». Л. Кучма, який йшов у відставку, змушений був піти на переговори, і в результаті був досягнутий інституціональний компроміс: не тільки результати сфальсифікованого голосування були анульовані, але й конституція України була змінена з президентсько-парламентської на прем'єр-президентську форму правління. З цього моменту політичний режим в Україні, зберігаючи високий рівень нестабільності, розвивався у рамках «боротьби за правилами», при цьому рухаючись у напрямку розвиненої представницької демократії.

Етап 3. Інституційна криза і спроба другої інституційної трансформації 2004-2010 рр.

Протягом 2000-х років відбувалося наростання соціального протистояння по лініям 1) конкуруючих еліт; 2) класів, що формувалися у

середовищах малого і середнього підприємництва, висококваліфікованих професіоналів, крупного бізнесу, з одного боку, і пануючих структур, що прагнули контролювати їхню діяльність і з цього ренту – з іншого; 3) в цілому громадськості і влади [78, с. 73].

Президентські вибори 2004 року перетворилися у гостру внутрішньополітичну боротьбу елітарних кланів, які мали потужні фінансові та пропагандистські можливості і вели боротьбу за проведення свого представника на ключову посаду в країні. Наслідком став хиткий політичний компроміс між основними суперниками з проведення реформи політичної системи країни і перетворенню України з президентсько-парламентської в парламентсько-президентську республіку.

Верховна Рада у грудні 2004 року конституційною більшістю прийняла пакет рішень щодо змін Конституції, що поклало початок новому витку перегляду правил і переформатуванню політико-інституційної структури. Ця подія знову ж таки стала результатом домовленостей і перерозподілу владних повноважень. Актори-аутсайтери отримували можливість провести на посаду «свого» президента (В. Ющенко) ціною значного скорочення його повноважень. За новим законом зміни відбулися в інституті парламентаризму: парламентська більшість у Верховній Раді отримала право обирати прем'єр-міністра і формувати уряд. Роль інституту багатопартійності також зазнала змін. Згідно з новим законом про вибори до Верховної Ради весь її склад обирався в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за списками політичних партій. Такі зміни розширювали можливості великих партій, які мали значний ресурсний потенціал. Введенням пропорційної системи виборів фактично було закріплено домінуючий вплив промислово-фінансових груп, оскільки це позбавляло можливості балотуватися «випадковим» акторам, які не входили до складу жодної клієнтурної мережі. Проте зміни до Конституції були внесені з порушенням процедури, що в результаті посилило невизначеність і недовіру у відносинах між президентом, парламентом і кабінетом міністрів.

За часів В. Ющенка структура еліт (як правлячої, так і опозиційної) залишалася роз'єднаною, що було пов'язано з внутрішньою боротьбою та відсутністю спільних цінностей, що могли б стати основою досягнення загальнонаціонального консенсусу. Високий рівень невизначеності у ситуації, що склалася, разом із високою ціною перемоги чи поразки у боротьбі за владу, зумовила конфліктну поведінку еліт. Спроби укладання пактів між гравцями за часів В. Ющенко не дали очікуваних результатів: постійна недовіра акторів, а також непрозорість угод призводили до постійного їх порушення. Оскільки президент втратив значну частину своїх повноважень в результаті внесення змін до Конституції, то він втратив також і свій статус домінуючого гравця, оскільки не мав ані достатніх ресурсів, ані авторитету, щоб змусити конкурентів у владі і в опозиції прийняти його умови. Як зазначає Ю. Мацієвський, в цей період «вся історія відносин у трикутнику Ющенко, Тимошенко, Янукович нагадує гру двох проти одного з постійною зміною сторін» [94].

Влітку 2008 року політична ситуація перебувала на порозі наступних позачергових парламентських і президентських виборів, нової відставки уряду. Після тривалої внутрішньополітичної боротьби, часткових кулуарних компромісів на січень 2010 року були призначені чергові президентські вибори, а внутрішньополітичні маневри не дозволили чинному президенту згідно з конституційними нормами достроково розпустити Верховну Раду і призначити нові позачергові парламентські вибори.

Етап 4. Відновлення політико-інституційної структури демократії обмеженого доступу 2010-2013 рр.

Президентські вибори 2010 року відрізнялися особливою гостротою в українському суспільстві, причиною якої була жорстока соціально-економічна криза – внаслідок неефективного управління «помаранчевої коаліції». На фоні розчарування населення у методах В. Ющенка, президентське крісло отримав В. Янукович з його гаслами «стабільності» і «покращення життя». В. Янукович поступово отримав таку кількість владних повноважень, яка

перевищувала за обсягом президентські можливості Л. Кучми. Було утворено жорстку виконавчу вертикаль: В. Янукович особисто приймав рішення щодо призначення як міністрів, так і голів обласних і районних адміністрацій, будуючи таким чином мережу «клієнтів», які б знаходилися у залежності від свого «патрона». Створена Л. Кучмою інституційна структура ґрунтувалася на противагах між кількома політико-економічними угрупованнями і забезпечувала йому роль головного посередника. В. Ющенко прагнув укріпити свою владу за допомогою мереж довіри, побудованих на основі його близького оточення, втім, ця спроба була провалена, і він швидко втратив підтримку. З перемогою Януковича на президентських, а «Партії регіонів» – на місцевих виборах, владна вертикаль замкнулася і стала жорстко централізованою [94].

Такі дії президента стали можливими тому, що Янукович користувався звичними для більшості українських політиків способами прийняття рішень і формами взаємодії. Формальні інститути розвиненої представницької демократії, які нібито почали укріплюватись за часів В. Ющенка – конституціоналізм, парламентаризм, інститут конкурентних виборів, все ж таки виявилися слабкішими за неформальні – патронаж, клієнтелізм, непотизм, корупцію як основний засіб прийняття рішень. З приходом В. Януковича формальні правила руйнуються остаточно, їх замінюють стійкі неформальні практики. Інститут виборів втрачає свій демократичний зміст і перетворюється на маніпулятивний механізм, посилюється тиск на засоби масової інформації та знижується рівень політичної конкуренції. На цьому етапі нелегітимний вплив фінансово-промислових груп через неформальні інститути, лобі та корупція стають основними механізмами прийняття рішень у політичних інститутах.

Протягом вказаного періоду президентом було прийнято низку законів, які укріплювали позиції провладних акторів і зміцнювали утворену клієнтурну мережу. І якщо раніше актори хоча б шукали «інституційні лакуни», щоб мати можливість обійти формальні обмеження, створити

видимість законності тих чи інших політичних рішень, то в цей період клієнти мережі В. Януковича користуються тільки переконаннями «політичної доцільності». Така поведінка акторів стає можливою через тверді переконання, що вони перебувають під надійним захистом свого патрона.

Загравання з громадськістю на тему євроінтеграції з метою підвищення рейтингу для отримання голосів на виборах 2015 р. закінчилися для президента несподівано велелюдною акцією протесту – т. зв. Євромайданом. З інституційної точки зору це легко пояснюється тим, що актори-аутсайдери, у тому числі і опозиційні сили, які довгий час були відсторонені від можливості впливу на політику і мали підкорюватись нав'язаним правилам гри, зараз реалізують свій значний протестний потенціал і прагнуть отримати можливість впливати на політичні процеси.

Отже, процес політико-інституційних перетворень в Україні складається з чотирьох основних етапів, які наочно демонструють небажання ключових політичних акторів дотримуватися домовленостей і встановлених правил гри, а також постійні спроби встановлення інституцій для задоволення власних потреб та реалізації власних інтересів. Такий підхід до інституційного будівництва у довгостроковій перспективі призводить до постійного перегляду правил і реформування інститутів, що у ситуації невизначеності взаємодії призводить до постійного повернення до інституційної пастки – встановлення неефективних формальних інститутів і заміщення новими неформальними інститутами вже існуючих дієвих механізмів і правил гри. Результати підрозділу опубліковано у роботах дисертанта [107].

4.2. Основні тенденції та перспективи інституційної трансформації України

Аналіз етапів політико-інституційної трансформації України, проведений дисертантом на методологічній основі новоінституційного

підходу, дозволяє виділити певні тенденції розвитку цього процесу. Так само, як і в інших пострадянських країнах, основною причиною початку процесу політико-інституційних трансформацій в Україні стало порушення інституційної рівноваги. Рушіями інституційних змін були як домінуючі актори (радянська еліта і бюрократія), що прагнули конвертувати накопичені владні і фінансові ресурси, так і аутсайтери (національно-орієнтована демократична опозиція), які також намагалися змінити інституції та правила на свою користь. Протягом першого та другого етапів реформування, інституційні обмеження, які встановлювалися внаслідок дій акторів в межах українського політичного поля, фактично ставали побічним результатом взаємодії, а не відповідали чіткому структурованому плану. Відповідно, механізмом інституційних перетворень стали не продумані і сплановані інституційні інновації, а інституційні запозичення, т. зв. «імпорт інститутів». Необдуманий імпорт інститутів та правил гри поступово призвів до обмеженої і фрагментарної інституціалізації соціальних і політичних відносин, поєднання «старих» і «нових» типів практик та інститутів. Наслідком такої інституціалізації стала наявність різного роду дисфункцій у нових запозичених інститутах. Сутність таких дисфункцій полягала у зміні або викривленні основних правил, що лежать в основі тих або інших інститутів.

З часом різна швидкість перетворень формальних і неформальних інститутів в інституційних структурах пострадянських країн призвела до створення і консервації стійкої і одночасно неефективної інституційної структури, зламати яку, незважаючи на масові очікування, в Україні не вдалося навіть за часів «помаранчевої революції» – нажаль, спроба трансформації існуючих інституцій так і не призвела до встановлення нових правил гри.

В цілому найважливішою тенденцією, яку можна простежити ще з часів незалежності, є те, що актори політичного поля не зацікавлені у встановленні єдиних, стійких і зрозумілих для усіх учасників правил гри. За

таких умов актори змушені постійно діяти в умовах невизначеності і розраховувати лише на власні сили і ресурси. Замість зниження невизначеності взаємодії шляхом встановлення єдиних для усіх формальних обмежень, вони постійно шукають можливості замість «гри за правилами» «грати з правилами», змінювати їх, розширювати власні можливості за рахунок інших акторів.

Відповідно, у довгостроковій перспективі це призводить до постійних зупинок та відхилень у процесі політико-інституційних перетворень. Деякі дослідники вважають, що «вектор українського транзиту має зигзагоподібний вигляд – від змагального чи електорального авторитаризму часів Кучми, через «дефектну демократію» президентства Ющенка до «квазі-авторитаризму» Януковича» [92]. В свою чергу, дисертант переконаний, що в процесі політико-інституційних перетворень в Україні можна простежити тенденцію до циклічності. Знову і знову українські інституційні трансформації проходять наступні фази: інституційна криза (існуючі інститути стають неефективними або незручними для акторів) – інституційна зміна (перегляд існуючих формальних і неформальних інститутів, утворення нових) – відхід від формальних демократичних приписів, актуалізація неформальних засобів взаємодії – встановлення інституційної структури демократії обмеженого доступу – інституційна криза. Така циклічність зумовлює незавершеність української політико-інституційної трансформації і непередбаченість результатів транзиту.

Дисертант вважає, що за умов циклічності процесу інституційних перетворень в Україні вирішення протиріч між формальними інститутами демократії і неформальними правилами поведінки і нормами, які виникають в результаті трансформаційних процесів, можливе або з часом, коли поступово неформальні інститути, які в більшій мірі відповідають інституціональній матриці суспільства, приведуть до формального нормативного закріплення (або загального визнання правомірності їхнього існування), або в результаті проведення ряду реформ, які будуть мати органічний характер для базових інститутів суспільства і в той же час відповідати нормативним принципам

демократії. Під час реалізації як першого, так і другого способів існують певні труднощі з точки зору їхньої здатності в кінцевому підсумку привести до консолідованої демократії. Зокрема, перший спосіб несе в собі небезпеку інституціоналізації формальних інститутів, а вірогідність реалізації другого є низькою через те, що велика роль тут відводиться політичній еліті, яка, як вже вказувалося раніше, на нинішньому етапі зацікавлена у збереженні існуючих протиріч. Тим не менш, можливість реалізації обох випадків не можна заперечувати, оскільки прогнозування самих трансформаційних процесів, а відповідно і перетворень їх інституційної складової, значно ускладнене через високий ступінь невизначеності векторів їхнього розвитку.

Протягом останнього періоду політико-інституційних перетворень (2010-2013 рр.) відбувалося створення і укріплення президентом патрон-клієнтської мережі, відновлення політико-інституційної структури демократії обмеженого доступу, переформатування її у бік закритої демократії, головною ознакою якої є неспроможність населення суттєво впливати на зміну політичного курсу, обраного ключовими гравцями. Загравання президента з громадськістю на тему євроінтеграції закінчилися масовими протестами. З інституційної точки зору це можна пояснити тим, що актори-аутсайтери, у тому числі і опозиційні сили, які довгий час були відсторонені від можливості впливу на політику і мали підкорюватись нав'язаним правилам гри, почали реалізовувати свій протестний потенціал, прагнучи отримати можливість впливати на політичні процеси.

На разі однозначно стверджувати, чим завершиться процес політико-інституційної трансформації України, якими будуть її наступні етапи, а також скільки ще їх може бути, досить складно. Проте, враховуючи усі вищезазначені тенденції розвитку інституційної структури, дисертант вважає, що вектор подальшої інституційної динаміки може бути спрямований залежно від того, який сценарій взаємодії буде обрано ключовими політичними акторами сьогодення. За умови гіпотетичної реалізації мітингувальниками на чолі з опозицією усіх заявлених вимог, сучасна

ситуація дає можливість прогнозувати розвиток подій у рамках двох основних сценаріїв.

Сценарій 1: інституційна невизначеність і нові картельні угоди.

Для вирішення ситуації нової інституційної кризи політичні актори можуть знову піти на укладання картельних домовленостей і угод, за якими відбудеться перерозподіл владних позицій у політичному полі. Вірогідно, що В. Янукович та найбільш впливові члени патрон-клієнтської мережі будуть відсторонені з ключових позицій. Політико-інституційна структура буде переформатована, проте навряд чи принципи та правила взаємодії акторів зазнають суттєвих змін. Напевно на деякий час країна виявиться зануреною у стан інституційної невизначеності, «коли актори не знаходять компромісу щодо політичних і поведінкових процедур і правил, а останні постійно змінюються, мають спорадичний характер» [33, с. 42]. Для подолання ситуації, коли кожен суб'єкт встановлює або намагається нав'язати свої правила, актори вдаватимуться до неформальних угод і встановлення нових неформальних обмежень, що будуть збільшувати багаточисельність і неефективність політико-інституційної структури, вести до тимчасової дестабілізації системи. Проте в цілому сценарій картельних угод може призвести до встановлення нової інституційної рівноваги, лише зі зміною ключових акторів. Головний ризик такого сценарію полягає в тому, що зміна позицій акторів не призведе до вагомих змін принципів формування правил гри та інституцій, і розпочнеться новий виток гри з нульовою сумою.

Сценарій 2: формування нового інституційного простору. Варто визнати, що, нажаль, з моменту отримання країною незалежності і до сьогодні у політичному просторі України не існувало послідовної стратегії інституційних перетворень. Проте зазначимо, що, попри досить складну ситуацію, яка виникла на момент розгортання т. зв. Євромайдану, а також трагічних подій грудня-лютого 2014 року, шанс на встановлення ефективної політико-інституційної системи на основі демократичних цінностей досі не втрачений. Досліджені дисертантом тенденції політико-інституційної динаміки дозволяють стверджувати, що для того, щоб вийти за межі

замкненого кола інституційних пасток, політичним акторам необхідно відмовитись від постійних і безперспективних спроб нав'язування своїх власних правил і встановити відносно стабільні, зручні, єдині та зрозумілі для усіх – як домінуючих акторів, так і аутсайдерів – правила гри. Усвідомлення необхідності встановлення рівних для усіх та передбачуваних правил гри вимагатиме залучення неабиякої політичної волі акторів для того, щоб почати нарешті «грати за правилами», узгоджувати свої дії у відповідності з ними. Тобто як у політичних акторів, так і у населення в цілому має відбутися певна «когнітивна революція» [113], яка призведе до зміни конститутивної основи правил (спільних фундаментальних сенсів). За такої умови відбудуться послідовні етапи бюрократизації, коли еліта буде готова домовитись раз і назавжди про базові політичні інституції, а потім демократизації, коли демократичні механізми будуть формуватись поступово за рахунок значного зниження невизначеності взаємодії акторів у цілому, а демократичні інституції почнуть витісняти структури, пов'язані з пошуком ренти.

В рамках такого сценарію політико-інституційні зміни зрештою дозволять досягти політичної консолідації – об'єднання як ключових політичних акторів, так і всього суспільства на основі визнання спільних правил гри, інститутів, норм та принципів. Досягнення домовленостей між політичними елітами робить демократичний механізм влади більш стійким, внаслідок чого подальша конкуренція політичних сил відбувається в межах визнаних ними правил політичної гри. Більше того, «демократична держава усталюється, коли за даних політичних і економічних умов певна система інститутів стає єдиною соціальною «грою» в місті, коли ніхто не думає про те, щоб діяти поза демократичними інститутами, коли все, чого бажають ті, що програли, це спробувати зіграти ще раз у межах саме тих інститутів, за яких вони тільки що програли» [134, с. 47]. Поступово консолідація демократії перетвориться на процес, «коли епізодичні угоди, половинчасті норми і випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму

трансформуються у відносини співробітництва і конкуренції, що міцно засвоєні, діють постійно та добровільно сприймаються тими особами та колективами (тобто політиками і громадянами), які беруть участь у демократичному управлінні» [174].

Відповідно, після встановлення спільних для усіх і прозорих правил гри, політичні актори та населення повинні навчитися жити за правилами, дотримуватись їх. Для цього необхідне створення горизонтальних зв'язків в нових мереж взаємодії, що ґрунтуються не на патронажно-клієнтарних зв'язках, а на партнерських відносинах активних, небайдужих та економічно незалежних громадян. Приклад Майдану яскраво продемонстрував, що в українському суспільстві існує значний потенціал самоорганізації, який дозволяє не втрачати надію на перехід на шлях дійсно демократичного розвитку. Без виконання вказаних умов політичне поле України буде залишатися нестабільним, а процес інституційної трансформації – переходити на нові і нові витки спіралі.

Отже, аналіз основних тенденцій політико-інституційної динаміки в Україні дозволяє прогнозувати процес подальших змін у рамках двох сценаріїв. Дисертант звертає увагу на високу вірогідність укладання нової серії картельних угод ключових політичних акторів, які дозволять структурувати політичне поле після завершення інституційної кризи. Головним аргументом на користь здійснення такого сценарію виступає небажання основних політичних гравців виходити за межі гри з нульовою сумою. Іншим варіантом розвитку подій може стати створення рівних, зрозумілих для усіх правил гри, дотримання яких буде неухильно виконуватись усіма акторами політичного поля. Такий сценарій інституційних змін може в кінцевому підсумку призвести до консолідації суспільства на основі довіри і спільних демократичних цінностей. Втім, вірогідність здійснення як одного, так і іншого запропонованого сценарію не можна заперечити.

Висновки до Розділу 4.

Проведене дисертантом дослідження основних етапів політико-інституційних перетворень України з моменту отримання незалежності по сьогоднішній день дозволяє виділити чотири основних етапи політико-інституційних перетворень. Послідовність та особливості цих етапів дозволили дисертанту, окрім фіксації спільних закономірностей, які властиві більшості країнам пострадянського простору, сформулювати специфічні, власне українські тенденції політико-інституційної динаміки. Першою тенденцією, яка чітко простежується протягом усього періоду існування незалежної України, є небажання ключових політичних акторів створювати відносно стійкі правила гри і, як наслідок, зниження інституційної невизначеності. Ситуація інституційної невизначеності зазвичай дозволяє акторам вибудовувати власну систему інституцій, яка дозволяє максимізувати вигоду лише домінуючим акторам. Поступово така ситуація призводить до формування політико-інституційної структури демократії обмеженого доступу. Проте з часом аутсайтери політичного поля починають оспорювати усталені позиції у владній ієрархії, система занурюється в інституційну кризу і відбувається черговий етап перегляду інституцій та правил гри.

Відповідно, другою тенденцією інституційної динаміки в Україні дисертант вважає циклічність процесу перетворень. Процес інституційної трансформації з певною періодичністю проходить наступні фази: інституційна криза (існуючі інститути стають неефективними або незручними для акторів) – інституційна зміна (перегляд існуючих формальних і неформальних інститутів, утворення нових) – відхід від формальних демократичних приписів, актуалізація неформальних засобів взаємодії – встановлення інституційної структури демократії обмеженого доступу – інституційна криза. Така тенденція зумовлює незавершеність української політико-інституційної трансформації і непередбаченість результатів транзиту.

На основі вказаних тенденцій політико-інституційних перетворень в Україні дисертант пропонує два сценарії прогнозу подальшого розвитку процесу інституційної динаміки. В рамках першого сценарію зазначена досить висока вірогідність повернення до нового перегляду правил гри після завершення етапу інституційної кризи сьогодні. Другий сценарій обґрунтовує можливість створення і дотримання за рахунок нових угод і домовленостей ключових політичних акторів єдиних і рівних для усіх правил гри, які не будуть більше піддаватись перегляду. Для реалізації цього сценарію необхідне формування нових горизонтальних мереж взаємодії на основі довіри і партнерства та залучення неабиякої політичної волі політичних акторів.

ВИСНОВКИ

Розширення ареалу країн, які у другий половині ХХ ст. розпочали вихід з авторитаризму, одночасно з науковим спостереженням і усвідомленням досвіду суспільних змін, що в них відбуваються, призвели до зміни акцентів у пріоритетних методологічних підходах щодо проблем політичної та, загалом, соціальної трансформації. Проведений ретроспективний аналіз провідних загальносоціологічних концепцій суспільної трансформації з точки зору наявності в них адекватного методологічного інструментарію щодо з'ясування ролі у цих процесах політико-інституційного чинника показав, що у зв'язку з безпрецедентним розмаїттям форм, внутрішніх і зовнішніх чинників, характеру і ритмів суспільної динаміки, а головне, її результатів, найбільший евристичний потенціал має соціально-конструктивістський підхід.

Оскільки інститути є глибинною основою суспільно-політичного життя, політико-інституційна динаміка є визначальним чинником суспільно-політичних перетворень в перехідних суспільствах та, зокрема, в країнах пострадянського простору. Процеси інституційних перетворень на разі вимагають нових підходів до аналізу. З цієї точки зору автором було обрано неінституціональний методологічний підхід, інновативний погляд якого полягає у новому розумінні політичних інститутів не просто як формальних організацій, а як складних комплексів, що складаються з формальних та неформальних правил, систем символів, моральних шаблонів, які формують «поле» дії індивідів.

Особливості взаємодії політичних інститутів та акторів під час формування, функціонування і зміни політичних інститутів зумовлюють своєрідність перехідного процесу в тій або іншій країні. Оскільки трансформація політичних інститутів за своєю природою є наслідком як еволюційних, глибинних історико-генетичних процесів, так і результатом цілеспрямованої діяльності й взаємодії соціальних суб'єктів, то застосування соціально-конструктивістської парадигми аналізу в поєднанні з базовими принципами неоінституціоналізму дає змогу розглядати політико-інституційний процес як коеволюцію політичних суб'єктів та інститутів, оскільки інститути одночасно виступають і умовами, і обмеженнями щодо діяльності акторів, одночасно і стримують, і заохочують їх.

В результаті ретельного вивчення провідних сучасних зарубіжних та вітчизняних наукових розробок в сфері інституційної політології автор дійшов висновку, що на разі існує необхідність більш чіткої концептуалізації основних термінів та розмежування базових категорій, які застосовуються під час аналізу інституційної структури суспільств. Зокрема, нового визначення і уточнення вимагають категорії політичних інститутів та політичних інституцій. На базі парадигми соціального конструктивізму та спираючись на методологічний інструментарій неоінституціонального підходу автор пропонує під «політичними інституціями» розуміти типові, усталені моделі взаємодії акторів у політиці, в основі яких лежать певні культурно і історично зумовлені правила взаємодії, які знаходять своє вираження у політичній практиці. Політичні інституції в різних суспільствах можуть знаходити своє втілення в різних організаційних формах. Відповідно, організаційні форми, які приймають ті чи інші політичні інституції в конкретному суспільстві, на думку дисертанта, і є «політичними інститутами», тобто це організації та установи, органи влади, що діють в конкретний момент часу в конкретному суспільстві. Відповідно, політико-інституційна структура складається з комплексу політичних інституцій та їх організаційних форм, який існує в конкретний момент часу в конкретному суспільстві, і які, залежно від моделі

взаємодії, визначають вектор розвитку тієї чи іншої політичної системи. На думку автора, саме така структура розгляду політичних інститутів дозволила провести більш повний аналіз політико-інституційних трансформацій у пострадянських країнах.

Вперше на рівні дисертаційного дослідження перехідні процеси в країнах пострадянського простору проаналізовано з точки зору впливу інституційного чинника на їх перебіг та результати. В результаті аналізу пострадянських демократичних транзитів доведено, що вони відрізняються від інших перехідних процесів у світі з точки зору характеру і особливостей політико-інституційної динаміки, що підтверджується існуванням специфічних закономірностей політико-інституційних трансформацій в цьому регіоні.

Зазначається, що основною причиною початку політико-інституційних трансформацій в перехідних суспільствах стало порушення інституційної рівноваги. Рушіями інституційних змін виступили політичні актори, які намагалися змінити інституції та правила на свою користь. Механізмом інституційних перетворень стали не інституційні інновації, а інституційні запозичення, т. зв. «імпорт інститутів». Інституціалізація соціальних і політичних відносин в пострадянських країнах була обмеженою і фрагментарною, характеризувалася поєднанням «старих» і «нових» типів відносин і інститутів, наслідком чого стала наявність різного роду дисфункцій у нових запозичених інститутах. Причиною цього явища є відсутність у підґрунті новостворених інститутів відповідних інституцій. Автор переконаний, що розгляд політичних трансформацій з точки зору характеру та особливостей змін не лише політичних інститутів, а й політичних інституцій, властивих тому чи іншому суспільству, відкриває перспективи до дослідження тих латентних чинників, які на разі здійснюють значний вплив на тип і характер інституційних перетворень як України, так і пострадянського простору в цілому.

Пострадянські суспільства демонструють інституціоналізацію так званих «неформальних» правил і норм, які часто суперечать формальним, або взагалі знаходяться поза правовим полем. Протириччя між встановлюваними формальними інститутами і неформальними практиками поведінки і нормами призводять до появи серйозних проблем в процесі демократизації. Однак практика показує, що виділення неформальних інститутів і правил як альтернативи формалізованим фактично лише фіксує «недієздатність» останніх, в той час як питання щодо причин виникнення неформальних правил, їх значної поширеності і легітимності серед населення пострадянських країн до сьогодні, нажаль, залишаються без відповіді. Автор пропонує власне пояснення причин виникнення так званої «деформалізації правил», «подвійної інституціоналізації» або «інституціональних викривлень», що пов'язані зі значним поширенням неформальних інститутів в суспільствах цього типу.

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що значна складність і неефективність трансформаційних процесів на пострадянському просторі зумовлені тим, що до інституційної структури були привнесені нові формальні, процедурні аспекти правил. Автентичні правила (у розумінні фундаментальних сенсів) в своїй основі відрізнялися від запозичених. Під час реформування нав'язування нових регулятивних правил в кінцевому рахунку призвело до стійкого формування і відтворення інститутів неформальних, які своїм існуванням відновлювали звичні практики взаємодії. Дійсно, у випадку більшості пострадянських суспільств правила, які реально виконуються, за характером закріплення (а точніше, його відсутності) є неформальними. Їх висока дієвість спричинена тим, що вони підкріплені відповідною конститутивною основою в масовій свідомості, базисом у вигляді певних принципів. Виникнення в процесі трансформації пострадянських суспільств неформальних інститутів в інституційній сфері (у вигляді регулятивних правил) зумовлене існуванням відповідним їм конститутивних правил, які

відноситься до іншого типу політико-інституційної системи, ніж та, до якої відносяться нові встановлені формальні правила.

Іншими словами, поступовий розвиток неформальних інститутів в колишньому Радянському Союзі призвів до усвідомлення політичними акторами необхідності пошуку нових інституційних форм, які і були привнесені за допомогою імпорту. Усталені неформальні правила взаємодії отримали нову «упаковку», проте самі ці правила, як алгоритми дії та взаємодії політичних і соціальних акторів, не змінилися. Проте, як відомо, саме алгоритми, практики демократичного урядування «запускають» механізми реальної демократії, і без їхньої зміни не може відбутися ефективна інституційна трансформація. А оскільки неформальні правила (а відповідно – і моделі практик взаємодії суб'єктів) не змінилися, то нові запозичені інституціональні форми почали заповнюватися старим змістом: звичними практиками взаємодії.

Грунтуючись на методологічних принципах новоінституційного підходу, дисертант пропонує власну типологію політико-інституційних структур. Перший тип – політико-інституційна структура розвиненої представницької демократії як систему інституцій, яка дозволяє більшості членів суспільства здійснювати реальний вплив на вибір політичного курсу держави, відбір претендентів до інститутів політичної влади, а також на прийняття владних рішень. Конститутивний аспект правил в політичних інституціях структур цього типу передбачає колективне усвідомлення можливості і необхідності для більшості членів суспільства брати участь у політиці та реально впливати на її хід за допомогою 1) відбору кандидатур для заміщення владних позицій і, відповідно, можливості вибору того чи іншого політичного курсу; 2) впливу на прийняття тих чи інших політичних рішень, як безпосередньо, так і опосередковано, за допомогою громадських організацій. Регулятивний аспект правил в рамках політичних інституцій цього типу, відповідно, передбачає наступні механізми 1) проведення загальних, рівних, вільних, чесних виборів як процедури відбору політичних

діячів чи партій; 2) забезпечення відкритості та прозорості роботи органів влади.

Другий тип позначимо як політико-інституційну структуру демократії з обмеженим доступом, яка передбачає, що більшість груп і прошарків суспільства не може суттєво впливати на вибір політичного курсу держави, відбір претендентів до політичної влади та прийняття владних рішень, оскільки правлячі групи «приватизують» суспільні і політичні інститути, роблячи їх джерелом приватних доходів. В основі конститутивного аспекту правил в рамках політичних інституцій цього типу інституційної структури лежать колективні переконання, що 1) заміщення політичних позицій і вибір політичного курсу може здійснюватися лише за допомогою залучення «своїх», тобто осіб з певного «кола довіри», дії і стратегії яких будуть передбачуваними для владних акторів; 2) політика в цілому і рішення в політиці здійснюються в певному вузькому і доволі закритому колі осіб, і впливати на цей процес для більшості членів суспільства неможливо, і, до того ж, в цьому немає необхідності, адже ймовірність отримання результатів від втручання – мінімальна. Все це логічно зумовлює вигляд регулятивного аспекту правил в рамках цього типу політико-інституційної структури, який передбачає, відповідно: 1) «блат», «кумівство», «клієнтелізм», «протекціонізм» та «непотизм» як механізми заміщення владних позицій; 2) корупцію як механізм впливу на прийняття політичних рішень, «купівля» необхідних дозволів, приписів і т.д.

Автор переконаний, що значна складність і неефективність трансформаційних процесів на пострадянському просторі зумовлені тим, що до інституційної структури були привнесені нові процедурні аспекти правил. Конститутивні основи автентичних правил в своїй основі відрізнялися від запозичених. Реформування шляхом нав'язування нових регулятивних правил в кінцевому рахунку призвело до стійкого формування і відтворення неформальних інститутів, які, по суті, відновлювали звичні практики взаємодії.

Отже, причиною виникнення, стрімкого розвитку і високої легітимності неформальних інституцій (які по суті відновлюють звичні регулятивні правила взаємодії) в пострадянських суспільствах є існування відповідної їм конститутивної частини, яка відноситься до іншого типу політико-інституційної структури, ніж та, до якої відносяться нав'язані формалізовані правила. Під час політико-інституційної трансформації в ряді пострадянських суспільств були перенесені регулятивні аспекти правил, які мають відношення до політико-інституційної структури розвиненої представницької демократії. В той самий час конститутивні аспекти правил залишилися відповідними політико-інституційній структурі, що характерна для неопатримоніальних режимів пострадянського простору. Саме через це у більшості країн, що трансформуються, неформальні інститути виникають і продовжують зберігатися, адже вони підкріплені відповідним конститутивним базисом.

З позицій соціально-конструктивістської парадигми дисертантом проаналізовано характер провідних тенденцій політико-інституційних трансформацій в Україні, ступінь відповідності реальних практик політичних суб'єктів нормам і принципам задекларованої демократії. Автором запропоновано власну періодизацію процесу політико-інституційних перетворень в Україні, яка складається з чотирьох етапів. Перший етап – інституційна трансформація та становлення нової інституційної системи (1991-1994 рр.), другий етап – структурування інституційної системи демократії обмеженого доступу (1994-2004 рр.), третій етап – інституційна криза і спроба другої інституційної трансформації (2004-2010 рр.), четвертий етап – відновлення політико-інституційної структури демократії обмеженого доступу (2010-2013 рр.).

Складність ситуації у політико-інституційній сфері сучасної України зумовлена, серед іншого, тим, що більша частина нових інститутів й акторів і досі знаходяться у стані формування, пошуках усталеної рівноваги. Процес інституційного будівництва і реформування, адаптації класичних зразків

формальних інститутів до специфічних українських умов відбувається в режимі циклічності, оскільки залежить не від стратегічного бачення перспектив інституційних перетворень, а від мінливих балансів політичних сил, які прагнуть до максимізації власної вигоди за рахунок інституційної легітимації свого становища у політичному полі. З одного боку це є свідченням незавершеного транзиту, а з іншого, уповільнює або ставить під питання саме рух до демократичної консолідації.

З позицій соціально-конструктивістської парадигми проаналізовано характер провідних тенденцій політико-інституційних трансформацій в Україні. Доведено, що незацікавленість акторів політичного поля у створенні відносно стійких правил гри зумовлює постійне відтворення сценарію гри з нульовою сумою. Відповідно, у довгостроковій перспективі це призводить до постійних зупинок та відхилень у процесі політико-інституційних перетворень. Дисертант переконаний, що в процесі політико-інституційних перетворень в Україні можна простежити тенденцію до циклічності. Знову і знову українські інституційні трансформації проходять наступні фази: інституційна криза (існуючі інститути стають неефективними або незручними для акторів) – інституційна зміна (перегляд існуючих формальних і неформальних інститутів, утворення нових) – відхід від формальних демократичних приписів, актуалізація неформальних засобів взаємодії – встановлення інституційної структури демократії обмеженого доступу – інституційна криза.

Вказані тенденції засвідчують, що складність ситуації у політико-інституційній сфері сучасної України зумовлена тим, що більша частина нових інститутів й акторів і досі знаходяться у стані формування, пошуках усталеної рівноваги. Процес інституційного будівництва і реформування, адаптації класичних зразків формальних інститутів до специфічних українських умов відбувається в режимі циклічності, оскільки залежить не від стратегічного бачення перспектив інституційних перетворень, а від мінливих балансів політичних сил, які прагнуть до максимізації власної

вигоди за рахунок інституційної легітимації свого становища у політичному полі.

За таких умов вирішення протиріч між формальними інститутами демократії і неформальними правилами поведінки і нормами, які виникають в результаті трансформаційних процесів, можливе або з часом, коли поступово неформальні інститути, які в більшій мірі відповідають інституціональній матриці суспільства, приведуть до формального нормативного закріплення (або загального визнання правомірності їхнього існування), або в результаті проведення ряду реформ, які будуть мати органічний характер для базових інститутів суспільства і в той же час відповідати нормативним принципам демократії. Під час реалізації як першого, так і другого способів існують певні труднощі з точки зору їхньої здатності в кінцевому підсумку привести до консолідованої демократії. Зокрема, перший спосіб несе в собі небезпеку інституціоналізації формальних інститутів, а вірогідність реалізації другого є низькою через те, що велика роль тут відводиться політичній еліті, яка, як вже вказувалося раніше, на нинішньому етапі зацікавлена у збереженні існуючих протиріч.

З урахуванням усіх елементів проведеного дослідження надано відносний прогноз щодо тенденцій подальшого розвитку процесу політико-інституційної трансформації та його впливу на перспективи демократичного транзиту України у вигляді двох можливих сценаріїв. Дисертант звертає увагу на високу вірогідність укладання нової серії картельних вимог ключових політичних акторів, які дозволять структурувати політичне поле після завершення інституційної кризи. Головним аргументом на користь здійснення такого сценарію виступає небажання основних політичних гравців виходити за межі гри з нульовою сумою. Іншим варіантом розвитку подій може стати створення рівних, зрозумілих для усіх правил гри, дотримання яких буде неухильно виконуватись усіма акторами політичного поля. Такий сценарій інституційних змін може в кінцевому підсумку призвести до консолідації суспільства на основі довіри і спільних демократичних цінностей. Тим не

менш, можливість реалізації обох випадків не можна заперечувати, оскільки прогнозування самих трансформаційних процесів, а відповідно і перетворень їх інституційної складової, значно ускладнене через високий ступінь невизначеності векторів їхнього розвитку.

В цілому характер і тенденції розвитку процесу політико-інституційної трансформації в Україні дозволяють зробити висновок про те, що для того, щоб вийти за межі цього «замкненого кола», акторам українського політичного поля необхідно відмовитись від постійних і безперспективних спроб нав'язування своїх власних правил і встановити відносно стабільні, зручні, єдині та зрозумілі для усіх – як домінуючих акторів, так і аутсайдерів – правила гри. Але найголовніше – актори мають свідомо залучити неабияку політичну волю для того, щоб почати нарешті «грати за правилами», узгоджувати свої дії у відповідності з ними. Без виконання вказаних умов політичне поле України буде залишатися нестабільним, а процес інституційної трансформації – переходити на нові і нові витки спіралі.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що положення і висновки дисертації можуть застосовуватися у практичній діяльності відповідними державними і суспільними структурами, що здійснюють реформування політичних інститутів. Вони також можуть слугувати аналітичною основою діяльності органів державної влади, політичних партій, громадських об'єднань і організацій, зацікавлених груп щодо підвищення рівня функціональності відповідних формальних структур і віднаходження нових форм взаємодії.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Цит. за 142, с. 25

Зміст етапів переходів до демократії

	Лібералізація	Демократизація	Соціалізація
Зміст	Інституціалізація громадянських свобод без трансформації владного апарату	Інституціалізація демократичного механізму влади	Інституціалізація демократичної політичної поведінки
Умови реалізації	Розкол правлячої еліти та поява опозиції	Переговори між урядом та опозицією, вироблення пакту	Розв'язання соціальних проблем, демократичне виховання населення
Характер режиму	Опікунська демократія (напів-демократія)	Електоральна (процедурна) демократія	Ліберальна (структурна) демократія

Додаток 2.

Цит. за 142, с. 39

Моделі вертикальної структури демократичних переходів

<i>Модель одинарного переходу (Д. Растоу)</i>	<i>Модель подвійного переходу (А. Пшеворський)</i>	<i>Модель потрійного переходу (К. Оффе)</i>	<i>Модель четвертного переходу (Т. Кузьо)</i>
Перехід до політичної демократії	Перехід до політичної демократії	Перехід до політичної демократії	Перехід до політичної демократії
	Перехід до ринкової економіки	Перехід до ринкової економіки	Перехід до ринкової економіки
		Перехід до національної державності	Перехід до національної державності
			Формування політичних націй

Додаток 3.

Цит. за 165 с. 210

Типологія неформальних інститутів

Наслідки	Ефективні формальні інститути	Неефективні формальні інститути
Співпадаючі	Додаткові (complementary)	Замісні (substitutive)
Неспівпадаючі	Акомодаційні	Конкурентні

Додаток 4.

Цит. за 252, с. 576

Моделі інституційної зміни

Рушії інституційної зміни	Природа процесів інституційної трансформації	
	Поступова	Дискретна
Зовнішні	Модель непередбачуваної/ випадкової зміни (Contingent model)	Модель руйнівної зміни (Disruptive model)
Внутрішні	Модель органічної зміни (Organic model)	Модель запланованої зміни (Enacting model)

Додаток 5

**Статус та політичні режими посткомуністичних країн у
цивілізаційно-релігійному контексті
(за даними моніторингів Freedom House 2013)**

Статус (режим)/ Цивілізації	Вільні	Частково вільні	Невільні	Демокраїї		Перехід ні врядува ння	Автократії	
				консолідовані	напів- консолідовані		напів- консолідовані	консолідовані
Західно-християнська	9	-	-	8	1	-	-	-
Східно-християнська	3	6	2	-	5	3	1	2
Ісламська	-	4	5	-	-	2	2	5
Буддистська	1	-	-	-	-	-	-	-

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Арчер М. Реализм и морфогенез / М. Арчер // Теория общества. Сборник. – Пер. с нем., англ. – [Вступ. статья, сост. и общая ред. А. Ф. Филиппова]. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1999. – С. 63-78
2. Афанасьев М. Испытывая политические институты / М. Афанасьев// Pro et Contra. – 1999. – Т.4. – № 2. – С. 88-119
3. Бабкіна О. Україна: демократура чи демократія? / О. Бабкіна // Персонал. – 2007. – № 2. – С. 18-24
4. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме; [Пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка]. – Київ: Стилос, 2008. – 396 с.
5. Банс В. Элементы неопределенности в переходный период / В. Банс // Полис. – 1993. – №1 – С. 44-51
6. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. / П. Бергер, Т. Лукман: Пер. с англ. Е. Руткевич – М.: "Медиум", 1995. – 323 с.
7. Бессонова О. Э. Общая теория институциональных трансформаций: парадигмальное переосмысление цивилизационного развития России. / О. Э. Бессонова // Социологические исследования. – 2008. – № 1. – С. 13-23

8. Брусиловська О. Г. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни: моногр. / О. Г. Брусиловська. – Одеса: Астропринт, 2007. – 352 с.
9. Бульбенюк С. Перспективи здійснення модернізаційних і постмодернізаційних перетворень у пострадянських країнах / С. Бульбенюк // Генеза. – 2006. – № 1. – С. 134-138
10. Бурдьє П. Соціологія політики / П. Бурдьє: Пер. с фр. – [Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
11. Бурдьє П. Начала / П. Бурдьє; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с.
12. Бурдяк В. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства: моногр. / В. Бурдяк. – Чернівці: Рута, 2004. – 520 с.
13. Быченков В. М. Институты. Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности: монография. / В. М. Быченков. – М.: Рос. акад. социальных наук, 1996. – 976с.
14. Вайзе П. Homo economicus и homo sociologicus: монстры социальных наук / П. Вайзе // THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 115-130
15. Вайнштейн Г. И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций / Г. И. Вайнштейн // Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна: ООО «Феникс +», 2001. – 506с.
16. Васович В. Переходы к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода демократизации) / В. Васович // Вестник МГУ. – Сер. 18. – 1998. – № 2. – С. 19-48
17. Вахудова А. М. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму: пер. з англ. /А. М. Вахудова. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 379 с.
18. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем.; Сост., общ. ред. и послесл.

Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
(Социологич. мысль Запада)

19. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984.
– 368 с.

20. Волков В. Советская цивилизация как повседневная практика: возможности и пределы трансформации / В. Волков / Куда идет Россия?.. Общее и особенное в современном развитии. / [Под общ. ред. Т. И. Заславской]. – М.: Интерцентр, 1997. – С. 323-336

21. Волков В.В. «Следование правилу» как социологическая проблема / В. В. Волков // Социологический журнал. – 1998. – № 3-4. – С. 157-170

22. Волков В. «Дело Standard Oil» и «дело «Юкоса» / В. Волков // Pro et Contra. – 2005. – Т. 9. – № 2. – С. 66-91

23. Гельман В. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция: Монография. – М.: МОНФ, 1999. – 240 с.

24. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации: (Наброски к теории) / В. Я. Гельман // Полис. – 2001. – № 1. – С. 15-29

25. Гельман В. Возвращение Левиафана: политика рецентрализации в современной России / В. Гельман // Полис. – 2006. – № 2. – С. 90-109

26. Гельман В. Из огня до в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 81-108

27. Гельман В. «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России / В. Я. Гельман // Полития. – 2010. – № 2. – С. 6-24

28. Гельман В. Я. Россия в институциональной ловушке / В. Я. Гельман // Pro et Contra. – 2010. – № 4-5. – С. 23-38

29. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. / Э. Гидденс. – [2-е изд.] – М.: Академический Проект, 2005. – 528с. – («Концепции»)

30. Гилев А. В. Динамика трансформаций на постсоветском пространстве в сравнительной перспективе: устойчивость и предпосылки

многообразия политических режимов: автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.02. – Политические институты, процессы и технологии / А. В. Гилев; Пермский гос. ун-т. – Пермь, 2010. – 26 с.

31. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5-22

32. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51

33. Граждане и политические практики в современной России: воспроизводство и трансформация институционального порядка / [ред. колл.: С. В. Патрушев (отв. ред.), С. Г. Айвазова, П. В. Панов]. – М.: Российская ассоциация политической науки (РАПН); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 318 с. – (Библиотека РАПН).

34. Грачов М. Н., Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Н. Грачов, А. С. Мадатов. – М.: Изд-во «АЛКИГАММА», 2004. – 128 с.

35. Гудков Л. Д., Дубин Б. В. Институциональные дефициты как проблема постсоветского общества / Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2003. – № 3 (65). – С. 33-52

36. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации?: пер. с англ. / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10-25

37. Даль Р.А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція: пер. з англ. / Р. А. Даль. – Х.: Каравела, 2002. – 216 с.

38. Даугавет А. Б. Неформальные институты и практики российской элиты. Апробация когнитивного подхода /А. Б. Даугавет // Полис. – 2003. – №4. – С. 26-38

39. Девятко И. Ф. Социологические теории деятельности и практической рациональности / И. Ф. Девятко. – М.: Аванти Плюс, 2003. – 331 с.
40. Денисенко В. Реформування інституційної системи політичних відносин та влади в державах транзитного характеру (на прикладі України) / В. Денисенко // Вісник Львівського університету. – Сер. Філософські науки. – 2008. – Вип. 11. – С. 150-159
41. Джангужин Р. Казахстан: «демократия обеденного стола» как очередная ступень политической эволюции / Р. Джангужин // Персонал. – 2005. – № 7. – С. 30-35
42. Димаджио П. Культура и хозяйство // Экономическая социология. – 2004. – Т. 5. – № 3. – С. 45-65
43. Димаджио П. Дж., Пауэлл У. В. Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях / П. Дж. Димаджио, У. В. Пауэлл // Экономическая социология. – Январь 2010. – Т. 11. – № 1. – С. 34-56
http://ecsoc.hse.ru/data/2010/01/30/1234590663/ecsoc_t11_n1.pdf
44. Долженков О. Посткомуністичні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи та СНД: порівняльний аналіз / О. Долженков // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 12-16
45. Долженков О. О. Україна – Білорусь: досвід політичної трансформації: моногр. / О. О. Долженков. – Одеса: Астропринт, 2003. – 264 с.
46. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – Т. 2. Зарубежная политическая мысль XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 644-655
47. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм: Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с. – (История социологии в памятниках)

48. Евдотьева, М. Г. Политико-культурный и институциональный подходы к политическим изменениям / М. Г. Евдотьева // Вестник МГУ. – Сер. 12. – 2006. – № 3, 5. – С. 126-127

49. Елисеев С. М. Выйти из «бермудского треугольника»: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций / С.М. Елисеев // Полис. – 2002. – № 6. – С. 71-82

50. Завершинский К.Ф. Методологическая комплементарность в исследованиях символических матриц динамики политических институтов / К. Ф. Завершинский // Полис. – 2003. – № 1. – С. 39-49

51. Зазнаев О. И. Вторая молодость «долгожителя»: концепт «политический институт» в современной науке // Проблемы политической науки / [науч. ред. М. Х. Фарукшин]. – Казань : Центр инновац. технологий, 2005. – С. 3-29 Электронный ресурс. – Режим доступа: www.ksu.ru/infres/politology/zaznaev.doc

52. Закон «Про вибори народних депутатів України» / Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 51-51. – Ст. 265

53. Закон «Про політичні партії в Україні» / Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – Ст. 118

54. Заславская Т.И. Трансформационный процесс в России: социоструктурный аспект // Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы. / [Отв. ред.. Т.И. Заславская, З.И. Калугина]. / Т. И. Заславская. – Новосибирск: АО «Наука РАН», 1999. – С.149-167

55. Заславская Т. И. О социально-трансформационной структуре российского общества / Т. И. Заславская // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2000. – № 1 (45). – С. 15-19

56. Зегберс К. Трансформації в Росії та Східній Європі: неінституціональна інтерпретація / К. Зегберс // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4-5. – С. 21-41

57. Зеленько Г. І. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г. І. Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 215 с.
58. Зовнішній фактор на президентських виборах-2004 (Аналітична доповідь «Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова») // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 5. – С. 2-35
59. Игошин И.Н. Институциональные системы и их искажения: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Игошин Игорь Николаевич. – М., 2003. – 185 с.
60. Ильин В. И. Социальное неравенство: деятельностно-конструктивистский подход / В. И. Ильин – М., 2000. – 65 с.
61. Институты закрытых демократий: попытка сравнительного анализа / [Мау В. и др.]. – М.: ИЭПП, 2007. – 168с.
62. Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России. / С. В. Патрушев, С. Г. Айвазова, Е. А. Гвоздева и др.; [кол.мон. / под ред. С. В. Патрушева]. – М.: ИСП РАН, 2006. – 590с.
63. Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи / Г. Іскакова // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 128-134
64. Капустин Б. Г. Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия / Б. Г. Капустин // Полис. – 2001. – №4. – С. 6-26
65. Карбалевич В. Білоруська модель посткомуністичних трансформацій / В. Карбалевич // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 38-56
66. Кармазина М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. / М. Кармазина, О. Шурбована // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 10-19
67. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс // Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 42-65 [Электронный ресурс] //Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/1/1749>

68. Карозерс Т. Трезвый взгляд на демократию / Т. Карозерс //Pro et Contra. – 2005. – Т. 8. – № 1.– С. 73-80
69. Карл Т., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций / Т. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. – 2004. – №4 – С. 6-27
70. Кирдина С. Г. Теория институциональных матриц и развитие России / С. Г. Кирдина. – М: ТЕИС, 2000. – 213с.
71. Кіндратець О. Деякі аспекти формування сталої демократії / О. Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 63-73
72. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) / Є. Кіш // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 27-38
73. Коктыш К. Е. Трансформация политического режима в республике Беларусь 1990-1999 / Н.Е. Коктыш – М.: МОНФ, 2000. – 188 с.
74. Колодій А. Політична трансформація в Україні: інституції та люди / А. Колодій // Ефективність державного управління. Зб. наук. праць. – Вип.12. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. – С. 205-211
75. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / А. Колодій // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Випуск 1. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – С. 60-69. – www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/visnyk_fil_pol_1.doc
76. Кузьо Т. Десять свідчень того, що Україна – неорадянська держава [Електронний ресурс] / Т. Кузьо // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/03/25/2998846/>. – Назва з титул. екрану
77. Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? / Т. Кузьо // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков, 2005. – Вып. 3. – С. 169-181

78. Куценко О. Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С.65-79
79. Куценко О. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis? / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 18-32
80. Лапкин В. В., Пантин В. И. Политическая трансформация в России и на Украине в 2004-2006 гг.: причины и возможные последствия / В.В. Лапкин, В. И. Пантин // Полис. – 2007. – №1. – С. 104-119
81. Латигіна Н. Шляхи та структурні фази демократизації суспільства / Н. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 68-77
82. Левада Ю. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993-2000 / Ю. Левада. – М. Московская школа политических исследований, 2000. – 576 с.
83. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование /А. Лейпхарт – М.: Аспект Пресс. – 1997. – 286 с.
84. Либман А. М. «Вторая трансформация» в постсоветских странах / А. М. Либман // Общественные науки и современность. – 2007. – № 3. – С. 5-17
85. Линц Х., Степан А. «Государственность», национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан //Полис. – 1997. – № 5. – С. 9-29
86. Липсет С.М. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / С.М. Липсет, С. Кен-Рюн, Д. Торрес // Международный журнал социальных наук. – 1993. – No 3. – С. 5-34
87. Ляхович В. Політичний режим «керованої демократії» в Росії: сучасні виклики трансформаціям / В. Ляхович // Віче: Теоретичний і громадсько-політичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 17-19
88. Макеев С. Соціальні інститути: класичні тлумачення і сучасні підходи до вивчення / С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 5-20

89. Макфол М. Пути трансформации посткоммунизма / М. Макфол // Pro et Contra. – 2005. – Т. 9. – № 2. – С. 92-107
90. Малиновский Б. Научная теория культуры / Б. Малиновский: Пер. И. В. Утехин. – 2-е изд. испр. – М.: ОГИ (Объединенное Гуманитарное Издательство), 2005. – 184 с.
91. Маличай Д. Переход от тоталитаризма к демократии в Албании / Д. Маличай // Актуальные проблемы политологии / В. Д. Зотов (отв. ред.) – М.: МАКС Пресс, 2001. – С. 178-183
92. Мациевский Ю. Смена транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. // Полис. – 2010. – № 5. – С. 17-37
93. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 16-32
94. Мацієвський Ю. В. Спокуси авторитаризмом / Ю. В. Мацієвський // Критика. – 2011. – № 5-6. – С. 2-7
95. Мацієвський Ю. В. Від дефектної до керованої демократії? (тенденції трансформації політичного режиму в Україні після президентських виборів 2010 р.) / Ю. В. Мацієвський // Наукові записки ІШЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 6 (62). – С. 179-202
96. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – №4. – С. 38-59
97. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты / А. Ю. Мельвиль. – М.: МОНФ, 1999. – 108 с.
98. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты, транзитологические теории и посткоммунистическая Россия: интеллектуальный поиск и реальность: хрестоматия / А. Ю. Мельвиль // Политическая наука в России: интеллектуальный поиск и реальность: хрестоматия / Отв. ред.-сост.

А. Д. Воскресенский. – М.: МОНФ; ООО «Изд. центр научных и учебных программ», 2000. – С. 337-368

99. Мельвиль А. Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А. Ю. Мельвиль // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64-75

100. Меркель В. Теория трансформации. Структура или актор, система или действие / В. Меркель // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. – Т. 1. – СПб.; М.; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний Сад, 2003. – С. 82-83

101. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6-17; № 2. – С. 20-30

102. Милюкова А. А. Особенности адаптации заимствованных политических институтов на постсоветском пространстве / А. А. Милюкова // *Administrarea Publică. Revistă metodico-științifică trimestrială.* – Chișinău. – iulie-septembrie 2013. – № 3 (79). – P. 123-130

103. Мілова М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: моногр. / М. І. Мілова – Одеса : Астропринт, 2005. – 328 с.

104. Милюкова А.О. Політичні суб'єкти та інститути в Україні: процеси взаємодії та коеволюції / А.О. Милюкова // Вісник Одеського національного університету. Серія «Соціологія і політичні науки». Збірник наукових праць. – Одеса, 2009. – Том 14. – Випуск 13. – С. 550-558

105. Милюкова А.О. Інституційний аспект політичних трансформацій пострадянських суспільств /А.О. Милюкова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія: Питання політології. – 2012.– Вип 20. – № 1007. – С. 57-63

106. Милюкова А.О. Специфіка і закономірності пострадянських політико-інституційних трансформацій / А. О. Милюкова // Перспективи. Соціально-політичний журнал. – 2012. – № 4 (54). – С. 59-64

107. Мілюкова А.О. Етапи та основні тенденції політико-інституційних перетворень в Україні / А.О. Мілюкова // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць / Голов. ред. С.В. Ківалов. – Одеса: ПП «Фенікс», 2014. – Вип. 51. – С. 166-176

108. Мілюкова А.О., Степанова Н.Є. Взаємодія політичних суб'єктів та інститутів у світлі новітніх соціальних теорій / А.О. Мілюкова, Н.Є. Степанова // Вісник Одеського національного університету. Серія «Соціологія і політичні науки». Збірник наукових праць. – Одеса, 2011. – Том 16. – Випуск 8. – С. 101-117

109. Мілюкова А.О., Степанова Н.Є. Адаптація запозичених політичних інститутів: деякі питання теорії та пострадянської практики / А.О. Мілюкова, Н.Є. Степанова // Дослідження політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства: збірка наукових праць / [Ануфрієв Л. О. та інші]. – Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова. – 2013. – С. 5-32

110. Могилевский В.Д. Методология систем: вербальный подход / В. Д. Могилевский. / [Отд-ние экон. РАН; науч.-ред. Совет изд-ва «Экономика»]. – М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999. – 251 с. – (Системные проблемы России)

111. Монсон П. Лодка на аллеях парка: Введение в социологию / П. Монсон. – М.: Весь мир, 1994. – 96 с.

112. Москвин Д. Е. Институциональная неопределенность как результат трансформации политической системы России / Д. Е. Москвин // Государственное управление. Электронный вестник. – Выпуск № 7. – 15 февраля 2006 г. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/SSPE/UNPAN028609.pdf>

113. Нечаев В.Д. Когнитивные революции и институциональные изменения / В. Д. Нечаев // Полис. – 2002. – № 5. – С. 6-19

114. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт: Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198с.

115. Нуреев Р.М. Теория общественного выбора /Р. М. Нуреев. – М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2005. – 531 с.
116. Олейник А. В поисках институциональной теории переходного общества / А. Олейник // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 58-68
117. Олейник А.Н. Институциональная экономика: учебное пособие / А. Н. Олейник. – М.: ИНФРА-М. – 2000. – 416с.
118. Панов П.В. Трансформации политических институтов в России: кросстемпоральный сравнительный анализ / П. В. Панов // Полис. – 2002. – № 6. – С.58-70
119. Панов П.В. Институционализм рационального выбора: потенциал и пределы возможностей / [П. В. Панов] // Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России. / под ред. С. В. Патрушева. – М.: ИС РАН, 2006. – Разд. 1.2. – С. 43-92
120. Панов П.В. Институты, идентичности, практики: теоретическая модель политического порядка / П. В. Панов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 230 с. – (Политология России)
121. Пантин В.И., Лапкин В.В. Философия исторического прогнозирования: Ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века/В.И. Пантин, В.В. Лапкин. – Дубна: ООО "Феникс+", 2006. – 448 с.
122. Парламент в Україні: основні напрями та етапи еволюції (Аналітична доповідь «Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова») // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 2. – С. 2-29
123. Парсонс Т. Понятие общества: Компоненты и их взаимоотношения /Т. Парсонс // THESIS. – М.: 1993, Вып. 2. – С. 94-122
124. Парсонс Т. О структуре социального действия. / Т. Парсонс; [пер с англ. / под общей ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского]. – М.: Академический Проект, 2000. – 800 с.

125. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала: Гражданские традиции современной Италии /Р. Патнэм. – М.: Наука, 1996. – 287 с.

126. Патрушев С.В. Институционализм в политической науке / [С. В. Патрушев] // Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России. / под ред. С. В. Патрушева. – М.: ИС РАН, 2006. – Разд. 1.1. – С. 7-42

127. Пивоваров Ю. С. Русская власть и публичная политика. (Заметки историка о причинах неудачи демократического транзита) /Ю. С. Пивоваров// Полис. – 2006. – №1. – С. 12-32

128. Питерс Б. Г. Политические институты: вчера и сегодня. / Б. Г. Питерс //Политическая наука: новые направления. – [пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой / науч. ред. Е. Б. Шестопап]. – М.: Вече, 1999. – С.218-261

129. Политическая наука: новые направления / [Под ред. Гудина Р., Клингемана Х.-Д./ науч. ред. рус. изд. Шестопап Е.Б.]. – М.: Вече, 1999. – 815 с.

130. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керів. авт. колективу). – К. : Політична думка, 1995. – 368 с.

131. Поліщук І. Нелегкий польський шлях / І. Поліщук // Політика і час. – 2006. – № 6. – С. 37-48

132. Полтерович В.М. Трансплантация экономических институтов / В. М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2001. – №3. – С. 24-50

133. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / [Под ред. О. Д. Куценко]. – Х.: Изд. центр ХНУ им. В. Н. Каразина, 2004. – 418 с.

134. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский: Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.

135. Пяцоло Д. Восточная Европа между трансформацией и вступлением в ЕС: Анализ реформаторских требований / Д. Пяцоло // Проблемы теории и практики управления. – 2002. – №2. – С. 8-14

136. Радаев В.В. Новый институциональный подход и деформализация правил в российской экономике. Препринт: WP1/2001/01. – М.: ГУ-ВШЭ, 2001. – 42 с. – Режим доступа: https://www.hse.ru/data/2010/05/04/1216402492/WP1_2001_01.pdf

137. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис: Политические исследования. – 1996. – №5. – С. 5-15

138. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії: пер. з франц. / Ж.-Ф. Ревель. – К.: Критика. – 2004. – 591 с.

139. Рибій О. Основні фактори інституціонального розвитку та моделі процесів інституціональної зміни / О. Рибій // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2010. – Т. 108. – С. 7-11

140. Романюк А. С. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці / А. С. Романюк // Вісник Львівського національного університету. – Сер. Філософські науки. – 2006. – Вип. 9 – с. 190-199

141. Романюк О. «Кінець транзитології» чи криза її первісної парадигми? / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 3-15

142. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: Монографія / О. І. Романюк. – Х.: ХДАК, 2011. – 376 с.

143. Романюк О. І. Посткомуністичні трансформації Болгарії та України: компаративний аналіз / О.І. Романюк // Дриновський збірник. – Х., Софія : Вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2011. – Т. 4. – С. 366-372

144. Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. / Б. Ротстайн // Политическая наука: новые направления. – [пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой / науч. ред. Е. Б. Шестопа]. – М.: Вече, 1999. – С. 149-180

145. Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / А. Р. Рэдклифф-Браун: Пер. с англ. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 304 с. (Этнографическая библиотека)
146. Санглибаев А. А. Этноклановость на постсоветском пространстве / А. А. Санглибаев // Полис. – 2007. – № 6. – С. 52-63
147. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен. – М.: Прогресс, 1968. – 600 с.
148. Симон Г. Трансформації в Росії та Україні після падіння комуністичного режиму: загальне та особливе / Г. Симон // Політична думка. – 2000. – № 3/4. – С. 3-10
149. Ситнова И. В. Институциональные изменения в современной России: активистско-деятельностный подход // Проблемы политической традиции и модернизации России: [под ред. А. Ю. Мельвиля]. – М.: Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – С. 117-148 – (серия «Научные доклады»)
150. Современная западная социология: словарь / [Сост. Ю. Н. Давыдов (руководитель) и др.]. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – 432 с.
151. Телен К. Исторический институционализм в сравнительной политологии / К. Телен // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа, 2006. – Вып. 4. – С. 77-118
152. Тилли Ч. Демократия / Ч. Тилли: Пер. Т. Менская. – М.: Институт общественного проектирования, 2007. – 264 с.
153. Тихомиров С. И. Проблемы постсоветского политического развития / С. И. Тихомиров. – Севастополь : Сев. гос. тех. ун-т, 1993. – 31 с.
154. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: моногр. / Д. І. Ткач – К.: МАУП, 2004. – 480 с.
155. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. / А. Турен: Пер. с фр. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.

156. У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи: пер. з англ. /за ред. Д. Гузіни. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2003. – 342 с.

157. Усов П. Неоавторитарний політичний режим в Республіці Білорусі / П. Усов // Обозрение литовской внешней политики. – 2008. – № 21. – С. 92-117

158. Фисун А. А. Демократія, неопатримониалізм і глобальні трансформації: Монографія. / А. А. Фисун. – Харків: Константа, 2006. – 352 с.

159. Фисун А. А. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация / А. А. Фисун // Политическая концептология. – 2012. – № 4. – С. 158-187

160. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений / Н. Флигстин // Экономическая социология. – 2001. – № 4. – Том 2. – С. 28-55 [Электронный ресурс] Режим доступа: http://ecsoc.hse.ru/data/042/587/1234/ecsoc_t2_n4.pdf

161. Фукуяма Ф. Конец истории? /Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134-135

162. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.

163. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480с.

164. Харитонова О. Г. Генезис демократии (попытка реконструкции логики транзитологических моделей) / О. Г. Харитонова // Полис. – 1996. – № 5. – С. 70-79

165. Хелмке Г., Левитски С. Неформальные институты и сравнительная политика: основные направления исследований / Г. Хелмке, С. Левитски // Прогнозис. – 2007. – № 2 (10). – С. 188-211. – Режим доступа http://intelros.ru/pdf/prognosis2_07/Helmke.pdf

166. Хлопин А. Д. Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек? / А. Д. Хлопин // Полис. – 2004. – № 6. – С. 6-15
167. Холл П., Тейлор Р. Политическая наука и три новых институционализма / П. Холл, Р. Тейлор // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа, 2006. – Вып. 4. – С. 48-76
168. Чернецкий Ю. Сучасний інституціоналізм як напрям соціологічного теоретизування / Ю. Чернецкий // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 33-45
169. Чиналиев У. К. Кыргызстан и Украина: общее и особенное в развитии политических структур / У. К. Чиналиев. – К.: Довіра, 1997. – 159 с.
170. Шабанова М. А. Социология свободы: трансформирующееся общество / М. А. Шабанова: Под ред. акад. Т. И. Заславской. – Москва: МОНФ, 2000. – Серия «Монография». – № 8. – 328 с.
171. Шипунов Г. Методологія аналізу суспільств, що трансформуються: транзитологічний підхід / Г. Шипунов // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року); / [Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л.]. – Львів: ЦПД. – 2008. – 308 с.
172. Шіммельфеннінг Ф., Зедельмаєр У. Європеїзація Центральної та Східної Європи / За ред. Ф. Шіммельфеннінга, У. Зедельмаєра. – К.: Юніверс, 2010. – 280 с.
173. Шмерлина И. А. Понятие «социальный институт»: анализ исследовательских подходов / И. А. Шмерлина // Социологический журнал. – 2008. – № 4. – С. 53-69
174. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. - С. 16-27

175. Шмиттер Ф. Процесс демократического транзита и консолидации демократии («Круглый стол». Демократические переходы: варианты путей и неопределенность результатов) / Ф. Шмиттер // Полис. – 1999. – №3. – С. 30-51

176. Штомпка П. Социология социальных изменений. / П. Штомпка; [пер. с англ. А. С. Дмитриева / под ред. В. А. Ядова]. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

177. Щербак А. Н. «Нефтяное проклятье» и постсоветские режимы (политико-экономический анализ) / А. Н. Щербак // Общественные науки и современность. – 2007. – № 1. – С. 47-56

178. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 416с.

179. Ядов В. А. К дискуссии о макро-микро дилемме в социологии / В. А. Ядов // Социологический журнал. – 2009. – №2. – С. 128-130

180. Яковлев М. Ізоморфізація інститутів постдемократій і дефектних демократій: спроба логічного аналізу/ М. Яковлев // Магістеріум: [зб. наук. ст.]. – Вип. 31. Політичні студії. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 39-45

http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Magisterium/Polit/2008_31/05_yakovlev_m.PDF

181. Ярошенко Л. В. Інституціональний аспект політичної модернізації / Л. В. Ярошенко // Мультиверсум. – К.: Український Центр духовної культури, 2007. – Вип. 66. – С.75-84

182. Agh A. The Transition to Democracy in Central Europe: A Comparative View / A. Agh. // Journal of Public Policy. – Vol. 11. – 1991. – No. 2. – 133-151

183. Agh A. Emerging democracies in East Central Europe and the Balkans / A. Agh. – Northampton (MA): E. Elgar, 1998. – viii, 359 p.

184. Alexander G. Institutionalized Uncertainty, The Rule of Law, and the Sources of Democracy Stability / G. Alexander. // Comparative Political Studies. – Vol. 35, December 2002. – № 10. – P.1145-1170

185. Almond G., Powell G. B. Comparative Politics: A Developmental Approach / G. Almond, G. B. Powell. – Boston; Little Brown, 1966. – 348 p.

186. Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Newbury Park and London: 1989. – 392 p.

187. Appadurai A. Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization / A. Appadurai. – Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 1997. – 230 p.

188. Aslund A. How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia / A. Aslund. – Cambridge University Press, 2007. – 356 p.

189. Axelrod R. The Evolution of Cooperation / R. Axelrod. – New York: Basic Books. – 1984. – 241 pp.

190. Baker P., Glasser S. Kremlin Rising: Vladimir Putin's Russia and the End of Revolution. – New York: Scribner. – 2007. – 484 p.

191. Bermeo N. Liberalization and Democratization: Change in the Soviet Union and Eastern Europe / N. Bermeo. – Baltimore (MD): John Hopkins University Press, 1999. – 205 p.

192. Beyme K. von. Osteuropaforschung nach dem Systemwechsel / K. von. Beyme // Osteuropa. – 1999. – № 3. – S. 285-304

193. Blumer H. Symbolic Interactionism: Perspective and Method / H. Blumer. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1986. – 224 p.

194. Bova R. Political Dynamics of the Post-Communist Transition / R. Bova // World Politics. – Vol. 44. – 1991. – № 1. – P. 113-138

195. Buchanan J. M., Tullock G. The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy / J. M. Buchanan, G. Tullock. – Ann Arbor :University of Michigan Press, 1965. – 361 p.

196. Bunce V. Should Transitologists Be Grounded? / V. Bunce // Slavic Review. – Vol. 54. – 1995. – № 1. – P.111-127

197. Bunce V. Rethinking Recent Democratization: Lessons from the Postcommunist Experience / V. Bunce // World Politics. – Vol. 55. – № 2. – 2003. – Pp. 167-192

198. Carroll G.R. Organizational Ecology / G.R. Carroll // Annual Review of Sociology. – 1984. – P. 71-93

199. Carothers T. The End of the Transitional Paradigm / T. Carothers // Journal of Democracy. – Vol. 13. – 2002. – № 1. – P. 6-21

200. Coleman J. Foundations of Social Theory / J. Coleman. – Cambridge: Belknap, 1990. – 993 p.

201. Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research / D. Collier, S. Levitsky. – World Politics. – 1997. – Volume 49. – № 3. – PP. 430-451.
http://scholar.harvard.edu/levitsky/files/SL_democracy-adjectives.pdf

202. Colton T., McFaul M. Popular Choice and Managed Democracy: The Russian Election of 1999 and 2000 / T. Colton, M. McFaul. – Washington, DC: Brookings Institution Press. – 2003. – 317 p.

203. Diamond L. Thinking About Hybrid Regimes / L. Diamond // Journal of Democracy. – Vol. 13. – 2002. – No. 2. – pp. 21-35
<http://polisci.osu.edu/faculty/mcooper/ps744readings/diamond.pdf>

204. DiMaggio P., Powell W. Introduction / P. DiMaggio, W. Powell // The New Institutionalism in Organizational Analysis 1991. – DiMaggio P., Powell W. Introduction // The New Institutionalism in Organizational Analysis / Ed. by P. DiMaggio & W. Powell. – Chicago: University of Chicago Press, 1991. – P. 1-40

205. Eisenstadt S. N. Social Division of Labor, Construction of Centers and Institutional Dynamics: A Reassessment of the Structural-Evolutionary Perspective // Comparative Civilizations and Multiple Modernities / S. N. Eisenstadt. – Leiden; Boston: Brill, 2003. – 1055 p.

<http://www.sciens.cz/data/uloziste/>

[\[S. N. Eisenstadt\]_Comparative_Civilizations.pdf](#)

206. Eke S. M., Kuzio T. Sultanism in Eastern Europe: The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus / S. M. Eke, T. Kuzio // *Europe-Asia Studies*. – 2000. – Vol. 52. – № 3. – P.523-547

207. Elster J. *The Cement of Society: A Study of Social Order* / J.Elster. – Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press, 1989. – 320 p.

208. Fish S. *Democracy from Scratch: Opposition and Regime in New Russian Revolution* / S. Fish. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996. – 312 p.

209. Fligstein N., McAdam D. *Toward a General Theory of Strategic Action Fields* // *Sociological Theory*. – March 2011. – Volume 29. – Issue 1. – P. 1-26

210. Frye T. *A Politics of Institutional Choice: Post-Communist Presidencies* / T. Frye // *Comparative Political Studies*. – 1997. – Vol. 30. – № 5. – P. 523-552

211. Geddes B. *Paradigms and Sand Castles: Theory Building and Research Design in Comparative Politics* / B. Geddes. – Ann Arbor, MI: University of Michigan Press. – 2003. – 314 p.

212. Gel'man V. *Political Opposition in Russia: A Dying Species?* / V. Gel'man // *Post-Soviet Affairs*. – 2005. – Vol. 21. – № 3. – P. 226-246

213. Gel'man V. *From “Feckless Pluralism” to “Dominant Power Politics”:* The Transformation of Russia’s Party System / V. Gel'man // *Democratization*. – 2006. – Vol. 13. – № 4. – P. 545-561

214. Gill G. *Democracy and Post-Communism. Political change in the post-communist world* / G. Gill. – London and New York: Routledge, 2002. – 272p.

215. Gregory C. A. *Exchange and reciprocity* / C.A. Gregory // *Companion Encyclopedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life* / T. Ingold, Ed. – London and New York: Routledge, 1994. – pp. 911-939

216. Grief A. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade* / A. Grief. – Cambridge University Press, 2006. – 526 p.

217. Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy and Revolution in Post-Soviet Eurasia / H. Hale // World Politics. – 2005. – Vol. 58. – № 1. – P. 133-165
218. Hale H. Why Not Parties in Russia: Democracy, Federalism, and the State / H. Hale. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2006. – 288 p.
219. Hardin R. Collective Action / R. Hardin. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982. – 264 p.
220. Hay C. Structure and Agency / C. Hay // Theory and Methods in Political Science/ eds. by D. Marsh, G. Stoker. – Basingstoke: Macmillan Press, 1995. – P. 189-208
221. Higley J., Burton M. Elite foundations of Liberal Democracy / J. Higley, M. Burton. – Lanham MD Rowman and Littlefield, 2006. – 229 p.
222. Hoffman D. The Oligarchs: Wealth and Power in the New Russia / D. Hoffman. – New York: Public Affairs Books. – 2003. – 575 p.
223. Huskey E. Presidential Power in Russia / E. Huskey. – Armonk, NY: M.E. Sharpe. – 1999. – 295 p.
224. Jones Luong P. Institutional Changes and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia: Power, Perceptions, and Pacts / P. Jones Luong. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2002. – 320 p.
225. Kaldor M., Vejvoda I. Democratizayion in Central and Eastern Europe / M. Kaldor, I. Vejvoda. – L., N.Y.: Continium, 2002. – 194 p.
226. Karl T., Schmitter P. Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe / T. Karl, P. Schmitter // International Social Science Journal. – 1991. – № 128 – P. 269-284
227. Korosteleva E. A. The Emergence of a Party System / [E. A. Korosteleva] // Postcommunist Belarus / eds. S. White, E. Korosteleva, J. Lowenhardt. – Lanham, MD: Rowman and Littlefield. – Ch. 1. – P. 35-58
228. Knight J. Institutions and social conflict. / J. Knight. – New York: Cambridge University Press, 1992. – 234 p.
229. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? / T. Kuzio // Politics. – Vol. 1. – 2001. – № 3. – P. 168-177

230. Lane J.-E., Ersson S. *The New Institutional Politics: Performance and Outcomes* / J.-E. Lane, S. Ersson. – London and N.Y.: Routledge, 2000. – 329 p.

231. Linz J. J., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe* / J. J. Linz, A. Stepan. – Baltimore (MD), L.: Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.

232. Lipset S.M., Rokkan S. *Cleavage Structures. Party Systems and Voter Alignments: an introduction* // S.M. Lipset, S. Rokkan (eds.) *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. – New York: Free Press, 1967. – P.1-67

233. March J. G., Olsen J. P. *Rediscovering institutions: The Organizational Basis of Politics*. / J. G. March, J. P. Olsen. – New York: Free Press. – 1989. – 368 p.

234. March J., Olson J. *Elaborating the «New Institutionalism»* // *The Oxford Handbook of Political Institutions*. / [ed. Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder, Bert A. Rockman.]. / J. March, J. Olsen. – Oxford, UK: Oxford University Press, 2006. – Part I. – P. 3-22

235. Marples D. R. *Belarus: A Denationalized Nation* / D. R. Marples. – Amsterdam: Harwood Academic Publishers. – 1999. – 139 p.

236. McFaul M. *Russia's Unfinished Revolution: Political Change from Gorbachev to Putin* / M. McFaul. – Ithaca, NY: Cornell University Press. – 2002. – 383 p.

237. McFaul M. *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship Noncooperative Transitions in the Postcommunist World* / M. McFaul // *World Politics*. – Vol. 54. – 2002. – № 2. – P. 212-244

238. McFaul M., Petrov N. *What the Elections Tell Us* / M. McFaul, N. Petrov // *Journal of Democracy*. – 2004. – Vol. 15. – № 3. – P. 20-31

239. Meleshkina E.Y. *Democratization in the post-Soviet countries of Eastern Europe and nationalizing politics* / E.Y. Meleshkina // *Nationalism and democracy*.

Dichotomies, complementarities, oppositions / [Ed. by A.Lecours, L. Moreno]. – L., N.Y.: Routledge, 2010. – P. 149-169

240. Moore B. Jr. Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World / B. Jr. Moore. – Harmondsworth : Penguin, 1974. – 559 p.

241. Nelson R. R., Winter Sidney G. An Evolutionary Theory of Economic Change / Richard R. Nelson, Sidney G. Winter. – Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1982. – 437 p.

242. North D., Wallis J., Weingast B. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Understanding Recorded Human History / D. North, J. Wallis, B. Weingast. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 326 p.

243. Oakeshott M. Rationalism in Politics and Other Essays. / M. Oakeshott. – Indianapolis, Indiana: Liberty Press, 1991. – 582 p.

244. O'Donnell G. A. Delegative Democracy / G. A. O'Donnell // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – № 1. – PP. 55-69

245. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions About Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. Schmitter – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.

246. Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in the East Central Europe / C. Offe // Social Research. – Vol. 58. – 1991. – № 4. – P. 854-892

247. Olson M. Dictatorship, Democracy and the Development / M. Olson // American Political Science Review. – 1993. – № 3. – P. 567-576

248. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 298 p.

249. Ostrom E., Crawford S. A Grammar of Institutions / E. Ostrom, S. Crawford // American Political Science Review. – 1995. – Vol. 89. – № 3. – P. 587-588

250. Ostrom E. Institutional Rational Choice: An Assessment of the Institutional Analysis and Development Framework / E. Ostrom // Theories of the Policy Process / ed. by P. Sabatier. – Boulder: Westview Press, 1999. – P. 35-71

251. Peters G. Institutional Theory in Political Science. The «New Institutionalism» /G. Peters. – London and New York: Pinter, 1999. – 183 p.

252. Peters B.G., Pierre J. Institutions and time: Problems of conceptualization and explanation / B. G. Peters, J. Pierre // Journal of Public Administration Research and Theory. – Oct. 1998. – Vol. 8. – № 4. – P. 565-583

253. Peukert H. Bringing Old and New Institutional Economics: Gustav Schmoller and Douglass C. North, Seen with Old Institutionalists' Eyes / H. Peukert // European Journal of Law and Economics. – 2001. – Vol. 11. – No 2. – P. 93-98

254. Pierson P. Increasing Returns, Path Dependency, and the Study of Politics / P. Pierson // American Political Science Review. – 2000. – Vol. 94. – № 2. – P. 251-267

255. Polanyi K. The great transformation. The political and economic origins of our time / K. Polanyi. – Boston: Beacon press, 2000. – 439 p.

256. Remington T. Presidential Support in the Russian State Duma / T. Remington // Legislative Studies Quarterly. – 2006. – Vol. 31. – № 1. – P. 5-32

257. Ricker W. The Experience of Creating Institutions: The Framing of the United States Constitutions / W. Ricker // Explaining Social Institutions / eds. by J. Knight, I. Sened. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995. – P. 121-144

258. Robinson J. A., Acemoglu D., Johnson S. Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth / J. A. Robinson, D. Acemoglu, S. Johnson // Handbook of Economic Growth / ed. by Ph. Aghion, S. Durlauf. – Amsterdam, Holland: Elsevier. – 2005. – P. 386-472

259. Searing D. Roles, Rules, and Rationality in the New Institutionalism / D. Searing // The American Political Science Review. – Dec. 1991. – Vol. 85. – № 4. – P. 1239-1260

260. Silitski V. Preempting Democracy: The Case of Belarus / V. Silitski // Journal of Democracy. – 2005. – Vol.16. – № 4. – P. 83-97

261. Simon H. A., March J. G. Organizations / H. A. Simon, J. G. March. – New York: Wiley, 1958. – 262 p.

262. Schmitter, P.C., Karl T. L. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists How Far to the East Should They Attempt to Go / P. C. Schmitter, T. L. Karl // Slavic Review. – Vol. 53. – 1994. – № 1. – P. 173-185

263. Scott W.R. Institutions and Organizations / W.R. Scott. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. – 280 p.

264. Scott W.R., Meyer J. The organization of societal sectors / W. R. Scott, J. Meyer // Organizational environments: Ritual and rationality / W. R. Scott, J. Meyer. – Beverly Hills, CA: Sage, 1983. – pp. 129-154

265. Shepsle K. Studying Institutions. Some Lessons from the Rational Choice Approach / K. Shepsle// Journal of Theoretical Politics. – 1989. – Vol. 1. – № 2. – P. 131-147

266. Shepsle K. A., Weingast B. The Institutions of Committee Power / K. A. Shepsle, B. Weingast // American Political Science Review. – 1987. – № 81. – P. 85-104

267. Shevtsova L. Yeltsin's Russia: Myths and Reality / L. Shevtsova. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace. – 1999. – 346 p.

268. Shleifer A., Treisman D. Without a Map: Political Tactics and Economic Reform in Russia. – Cambridge, MA: MIT Press. – 2001. – 240 p.

269. Smyth R. Building State Capacity from Inside Out: Parties of Power and the Success of the President's Reform Agenda in Russia / R. Smyth // Politics and Society. – 2002. – Vol. 30. – № 4. – P. 555-578

270. Smith W. C. The Political Transition in Brazil: From Authoritarian Liberalization and Elite Conciliation to Democratization / W. C. Smith // Comparing New Democracies. – Boulder: Westview, 1987. – P. 179-240

271. Solnick S. Is the Center Too Weak or Too Strong in the Russian Federation? / [S. Solnick] // Building the Russian State. Institutional Crisis and the

Quest for Democratic Governance / [ed. Valerie Sperling]. – Boulder, CO: Westview Press, 2000. – P. 137-156

272. Steinmo S., Thelen K., Longstreth F. Structuring politics: Historical institutionalism in comparative analysis / Ed. by S. Steinmo, K, Thelen, F. Longstreth. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 257 p.

273. Stepan A. The State and Society: Peru in Comparative Perspective / A. Stepan. – Princeton: Princeton University Press, 1978. – 348p.

274. The Dynamics of Russian Politics: Putin's Reform of Federal-Regional Relations / [eds. Reddaway P., Orttung R.]. – Lanham, MD: Rowman and Littlefield. – 2003-2005. – Vol. 1-2. – 527 p.

275. Thomas G., Walker Y., Zelditch M. Legitimacy and Collective Action / G. Thomas, Y. Walker, M. Zelditch // Social Forces. – 1986. – Vol. 65. – № 2. – P. 378-404

276. Tompson W. Putting Yukos in Perspective / W. Tompson // Post-Soviet Affairs, 2005. – Vol. 21. – № 2. – P. 159-181

277. Transition from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives / Ed. by G. O'Donnell, Ph. C. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore (MD), L.: Johns Hopkins University Press, 1986. – 190 p.

278. Transition from Authoritarian Rule: Latin America / Ed. by G. O'Donnell, Ph. C. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore (MD), L.: Johns Hopkins University Press, 1986. – 244 p.

279. Transition from Authoritarian Rule: Southern Europe / Ed. by G. O'Donnell, Ph. C. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore (MD), L.: Johns Hopkins University Press, 1986. – 218 p.

280. Treisman D. After the Deluge. Regional Crises and Political Consolidation in Russia / D. Treisman. – Ann Arbor, MI: University of Michigan Press. – 1999. – 262 p.

281. Urban M. E. An Algebra of Soviet Power: Elite Circulation in the Belorussian Republic 1966-86 / M. E. Urban. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1989. – 200 p.

282. Way L. A. Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine / L. A. Way // *World Politics*. – 2005. – Vol. 57. – № 2. – P. 231-261

283. Wildavsky A. Choosing Preferences by Constructing Institutions: A Cultural Theory of Preference Formation / A. Wildavsky // *American Political Science Review*. – 1987. – Vol. 81. – № 1. – P. 3-22

284. Wilson A. Ukraine: Two Presidents and Their Powers / A. Wilson // *Post-Communist Presidents* / [ed. by T. Ray]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 67-105.

285. Wilson A. *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World* / A. Wilson. – New Haven: Yale University Press, 2005. – 332 p.

286. Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy / F. Zakaria // *Foreign Affairs*. – Nov. / Dec. 1997. – Vol. 76. – № 6. – P. 22-43